

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

NİGAR ƏLƏKBƏROVA

**Siyasi elmin
tarixi və
metodologiyası**

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 19 iyul 2004-cü il tarixli,
655 sayılı əmri ilə ali məktəbin magistratura pilləsi üçün
dərslik kimi təsdiq edilmişdir*

**"AZƏRBAYCAN"
NƏŞRİYYATI
BAKİ-2005**

Ə 38(04)

Elmi redaktoru

Vəli Həbibovlu,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor.

Rəyçilər:

Nurqələm Mikayılov,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor.

1(09)
Ə 45

Abbas Vəliyev,
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent.

**Dərslinin nəşrinə göstərilən köməyə görə müəllif
Lukoyl neft şirkətinin Azərbaycandakı nümayəndəliyinə
öz dərin minnətdarlığını bildirir.**

Ələkbərova Nigar

Ə 38 (04) **Siyasi elmin tarixi və metodologiyası.** (Dərslük. Ali məktəbin magistratura pilləsi üçün). - Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005.-240 səh.

Müəllifin Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən proqramı əsasında yazdığı bu dərsliyi siyasi elmin tarixi və metodologiyası məsələlərini ardıcıl, sistemləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsi sahəsində ilk addım hesab etmək olar. Burada yığcam şəkildə siyasi elmin nəzəri-metodoloji əsasları, onun inkişaf mərhələləri, müasir dövrün aparıcı milli siyasi elm məktəbləri, siyasi elmin beynəlxalq təşkilatları və s. şərh edilir, tətbiqi politologiyanın bəzi məsələləri, siyasi texnologiyalar, yeni informasiya texnologiyaları və siyasət, siyasi proqnozlaşdırma haqqında məlumat verilir.

Dərslük müəllimlər, aspirantlar, bakalavrlar, magistrantlar, eləcə də siyasi elmlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ə 4804000000-038(04) Sifarişlə
M670(07)-2004

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

© "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005.

ÖN SÖZ

Son illər Azərbaycan alimləri tərəfindən siyasi elmin müxtəlif problemlərini işıqlandıran bir sıra dərsliklər çap edilib. Lakin ali məktəbin magistratura pilləsində “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” kursunun üç ildən artıq bir müddət ərzində tədris olunmasına baxmayaraq müvafiq dərslik hələ ki, işıq üzü görməyib. Bu səbəbdən siyasi elmin bilavasitə tarix və metodologiya məsələlərini ardıcılıqla izah edən, bakalavr və magistrantlarda həmin məsələlər haqqında tam, dolğun təsəvvür yaradan dərsliyin yazılmasını qarşıma məqsəd qoydum. Çalışdım ki, dərslik həm zamanəmizin ən mötəbər təhsil ocaqlarının, o cümlədən Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Akademiyası, Moskva Dövlət Universiteti, Harvard, Kembriç və Oksford Universitetləri, London İqtisadiyyat və Siyasət Məktəbinin proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinə, bütövlükdə müasir beynəlxalq politoloji təhsil standartlarına, həm də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrifi ilə çap etdirdiyim xüsusi proqrama uyğun yazılsın.

Dərslikdə siyasi elmin nəzəri-metodoloji əsasları və genesis dövründən başlayaraq bu günə kimi davam edən inkişaf tarixi açıqlanır. Müxtəlif dilli, zəngin klassik və ən yeni materiallar əsasında siyasi elmin yetkin, müstəqil akademik və tədris fənni kimi təşəkkül tapması və bərqərar olmasının çətin, mürəkkəb təkamül yolu izlənilir. Magistrantlarda və ümumiyyətlə siyasi elmlə maraqlanan hər bir oxucuda bu bilik sahəsinin xüsusiyyətləri, tərəqqi spesifikliyi, əsas milli siyasi elm məktəbləri, mü-

asir və keçmiş dövrlərin görkəmli politoloq və siyasi mütəfəkkirləri, onların dəyərli əsərləri, profil üzrə ən vacib məsələlər, ixtisaslaşdırılmış nəşrlər və müvafiq təşkilatlar, o cümlədən Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası və Siyasi Tədqiqatların Avropa Konsorsiumu haqqında yetərli biliklərin mənimsənilməsi üçün ətraflı məlumatlar verilir. Qarşıya qoyulan əsas məqsəd – siyasi elmin əsrlər boyu davam edən inkişafının və indiki vəziyyətinin obyektiv mənzərəsini göstərmək, bütün ziddiyyət və müxtəlifliyini açmaq, bu sahədə fəal və səmərəli istifadə edilən həm ənənəvi, həm də yeni metodların geniş spektrini işıqlandırmaqdır.

Yaxşı bəllidir ki, müxtəlif ali məktəblərin politoloji fakültə və bölmələrinin bakalavr, magistrant və aspirantları, həmçinin gənc müəllim və tədqiqatçılar çox vaxt digər bilik sahələrindən (o cümlədən ekonometriya və ali riyaziyyatdan) götürülərək siyasi elm tədqiqatlarında küllü miqdarda istifadə edilən üsul və vasitələrin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi və praktiki baxımdan qavranılması prosesində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bunları nəzərə alaraq metodoloji problemlərin izahına xüsusi diqqət yetirilir, son otuz il ərzində mütəxəssis-politoloqlar tərəfindən bütün dünyada geniş istifadə edilən bir çox metodoloji yanaşmaların və nəzəri konstruksiyaların izahı verilir.

Bundan başqa, dərslərdə empirik xarakter daşıyan siyasi tədqiqatların xüsusiyyət və metodologiyası açıqlanır. Burada tətbiqi politologiyanın predmeti və spesifikasi, yeni informasiya texnologiyaları və siyasət, siyasətdə və siyasi elmdə kompüter texnologiyaları, siyasi proqnozlaşdırma və digər məsələlər sistemləşdirilmiş şəkildə geniş işıqlandırılır.

Ümid edirəm ki, diqqətinizə təqdim olunan dərslərdə gənc politoloqların, siyasətçilərin və alim-tədqiqatçıların formalaşmasında, siyasi elm sahəsində bilik səviyyələrinin artırılmasında, dünyagörüşlərinin genişlənməsində faydalı olacaq.

Müəllif

I B Ö L M Ə

ÜMUMİ POLİTOLOGİYA SİYASİ ELMİN NƏZƏRİ SƏVİYYƏSİ KİMİ

I F ə s i l

MÜASİR SİYASİ ELMİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

§ 1. Siyasi elmin başlıca xüsusiyyətləri

Akademik və tədris fənni kimi siyasi elm, yaxud politologiya yüksək peşəkarlıq tələb edən yetkin bilik sahəsinə çevrilməkdədir. Siyasətin öyrənilməsi artıq elm statusuna iddia edə bilər. Amma öz təbiətinə görə bir çox digər elmlərdən fərqli olaraq, onun nəticələri ehtimal xarakterlidir və gələcəkdə də həmişə belə olacaq. Bu elm haqqında aydın və dolğun təsəvvür yaratmaq üçün onun mahiyyətini, əsas xüsusiyyətləri, obyekti və predmeti, metod və funksiyaları, kateqoriyalar sistemi, inkişaf tarixi və hazırkı vəziyyətini müəyyənləşdirmək, habelə onun cəmiyyətdəki yerini və rolunu, ictimai fənlərlə qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək tələb olunur.

İlk növbədə qeyd edək ki, politologiya (yunanca *politika* - dövləti idarə etmək sənəti və *logos* - söz, anlayış, təlim) siyasət, siyasi proseslər və təsisatlar, siyasi hakimiyyət haqqında elmdir. Başqa sözlə, politologiya – siyasət dünyası haqqında olan və

onun sosial məkanının tədqiqi əsasında genişlənən açıq, tam birlik sistemidir. Onun mahiyyətinə aid müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunlardan ikisi diqqəti daha çox cəlb edir və başlıca nəzəriyyə kimi seçilir. Fransa siyasi filosofu Mişel Fukonun adıyla bağlı olan birinci nəzəriyyəyə əsasən cəmiyyət inkişaf etdikcə daha çox siyasiləşir. Hakimiyyət problemini, hakimiyyətin formal və qeyri-formal imkanlarının nisbətini öyrənən politologiya isə siyasi iqtisadiyyat, siyasi demoqrafiya, siyasi kulturologiya və s. birləşdirən fənlərarası nəzəriyyə əhəmiyyətinə malikdir.

Çıxaqo məktəbinin nümayəndəsi Henri Bekkerin adı ilə bağlı olan ikinci nəzəriyyəyə əsasən, əksinə – cəmiyyətin inkişafıyla siyasət sahəsi daralır. H. Bekker “minimum dövlət” liberal prinsipini maksimallaşdıraraq güman edir ki, normal vətəndaş cəmiyyəti inkişaf etdikcə hakimiyyətin səlahiyyətləri də azalmağa başlayacaqdır. Sivilləşmə prosesi hakimiyyət münasibətlərinin vətəndaş partnyorluğu münasibətləri ilə (hakimiyyətin tam ixtisar edilməsinə qədər) əvəz olunması kimi başa düşülür. Bu məsələdə liberal ənənə dövlət və siyasətin “tam ölüb getməsinə” gözləyən marksist ənənəyə birləşdirilir. Burada hakimiyyətin yalnız dövlət sahəsində lokallaşması və onun öyrənilməsinə siyasi hakimiyyət haqqında elmdən başqa, digər elmlərin cəlb olunmasının nəzərdə tutulması səbəbindən siyasi elm **poli-fənn** kimi deyil, **mono-fənn** kimi çıxış edir.

Maraqlıdır ki, əslində real siyasi proses silsiləvi xarakter daşıyır və onun müxtəlif fazaları gah Fukonun, gah da Bekkerin irəli sürdüyü nəzəriyyəyə uyğun gəlir.

İnsanlar bəzi hallarda formal-institusional, bəzi hallarda isə qeyri-formal hakimiyyət formalarının tətbiq olunmasına müəyyən maraq göstərirlər. Hakimiyyətin sosial cəhətdən səmərəli olması məsələsi çox vacibdir. Burada biz, bir tərəfdən liberal klassik irsdən miras qalmış, digər tərəfdən isə modernləşmə və postmodernləşmə nəzəriyyələri ilə rastlaşırıq.

Liberal-nümayəndəli klassika mövqeyindən hakimiyyət vətəndaş cəmiyyəti və onun qruplarının sifarişlərini yerinə yetir-

diyi təqdirdə səmərəlidir. Hakimiyyətin öz iradəsi olmamalıdır, çünki bu, vətəndaş cəmiyyətinin iradəsini qəsb etməsi kimi qəbul edilir. O, yalnız imperativ mandatla çıxış edə bilər. “İnkişaf sürətini artırmaqda olan cəmiyyətlərə” xas modernləşmə nəzəriyyələrində hakimiyyətin səmərəliliyi onun sosial modernləşmə prosesini təşkil və idarə etmək bacarığına görə qiymətləndirilir. Burada hakimiyyət “cəmiyyətin hamisi” rolunda çıxış edir və öz üzərinə sosial mühəndislik funksiyalarını götürür. Postmodernist “skeptik nəzəriyyə”də isə hakimiyyətin səmərəliliyi siyasi oyunu aparmağı gözəl bacaran siyasətçilərin peşəkarlıq səviyyəsilə ölçülür.

Siyasi elmin iki – **nəzəri** və **empirik** səviyyəsi mövcuddur. Ümumi politologiya siyasi elmin nəzəri, tətbiqi politologiya isə onun empirik səviyyəsidir. Ümumi politologiya – siyasətin mahiyyətini öyrənən özül, fundamental bir elm sahəsidir.

Cəmiyyətin siyasi sahəsi, orada baş verən bütün hadisə və proseslər müasir siyasi elmin **obyektinə** aiddir.

Siyasi elmin **predmetinə** dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, bu elm siyasətin metanəzəriyyəsi kimi başa düşülür. O, özündə siyasəti öyrənən bütün fənləri cəmləşdirir, cəmiyyətdə mövcud olan siyasi əlaqələri və qarşılıqlı təsirlərin hamısını tədqiq edir. Alman alimi P. Noak hesab edir ki, siyasi elm dörd hissəyə bölünür: **siyasi fəlsəfəyə** (yaxud siyasi nəzəriyyəyə), **siyasi təsisatlar haqqında təlimə**, **siyasi sosiologiyaya və beynəlxalq siyasəti** öyrənən fənnə. Onun fikrincə, siyasi fəlsəfə digər fənlərin əsasını təşkil edir. D. Berq-Şlosser və H. Mayer isə siyasi elmdə **siyasi fəlsəfəyə**, **siyasi sistemlər haqqında təlimə** və **beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə** üstünlük verirlər. Bəzi alimlər **politologiyayı siyasi sosiologiyaya** ilə eyniləşdirirlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər iki fənnin obyektı eynidir (cəmiyyət, sosial-siyasi təzahürlər). Məsələn, R. Şvarsenberqə görə siyasi sosiologiya və siyasi elm hakimiyyət fenomenini təhlil edir. Başqa kateqoriyaları uydurmağa isə heç bir ehtiyac qalmır.

Qeyd edək ki, hal-hazırda xarici siyasi sosiologiya və siyasi elm nəzəri-metodoloji və kateqoriya-anlayış baxımından az fərqlənirlər. Eyni zamanda məlumdur ki, bu elmlər heç də eyni fənn deyil. Siyasi sosiologiyanın öz tədqiqat predmeti mövcuddur. O, hakimiyyətin sosial mexanizmlərini öyrənən və sosiologiya ilə politologiyanın arasında yerləşən fənn kimi cəmiyyətə istiqamətlənən sosioloji aspekti və dövlətə istiqamətlənən politoloji aspekti özündə birləşdirir.

Başqa bir fikrə əsasən politologiya siyasətin ümumi nəzəriyyəsidir və o, siyasi hakimiyyət məsələlərinin tədqiqi ilə məşquldur. Belə yanaşma onunla əsaslandırılır ki, hakimiyyətə can atmaq, hakimiyyəti əldə etmək və saxlamaq uğrunda mübarizə aparmaq özü elə siyasətdir. Deməli, siyasət ictimai həyatın elə bir sahəsidir ki, burada hakimiyyətə can atan siyasi qüvvələr bir-birinə qarşı durur və bir-birilə rəqib olurlar. Elə bu səbəbdən də, bizi maraqlandıran sahədə əsasən hakimiyyətin formalaşma və inkişaf qanunauyğunluqları, metodları, institusional, struktur və funksional formaları öyrənilir.

Siyasi elmin predmetinə dair bir çox başqa fikirlər də var. Onu dövlət, siyasi nizam-intizam, siyasi münaqişələrin tənzimlənməsi haqqında nəzəriyyə kimi də başa düşürlər.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, hazırda siyasi elmdə onun predmetinə birmənalı yanaşma yoxdur. Düzdür, Birinci Dünya müharibəsindən sonra politoloqlar birliyi siyasi elmin predmetini dəqiqləşdirməyə çalışdı. Bu problemə bağlı YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə beynəlxalq simpozium keçirildi, ekspertlər tərəfindən o zaman mövcud olan politoloji işləmələrin praktikasının ümumiləşdirilməsi əsasında predmet empirik baxımdan müəyyən edildi və ona tərif verildi. Nəzəri baxımdan isə məsələni həll etmək qat-qat çətin oldu. Problemə dair müxtəlif fikirlərin mövcudluğu da məhz bu səbəblə izah olunur. Eyni zamanda siyasi elmin ümumi predmeti olan siyasət, “siyasi universum” əvvəlcədən verilən və məhdudluğu dəqiq, tam konkret olan sahə deyil. Fransa hü-

quqşunası və politoloqu J. Bürdonun qənaətinə görə siyasi elmin həddi-hüdudu yoxdur, çünki “siyasi əmsal insan fəaliyyətinin bütün növlərinə təsir edir”. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 80-ci illərində siyasi elmin predmeti haqqında klassik sualı nəzəri təhlil sahəsindən çıxarmaq təmayülü meydana çıxır. Hətta M. Qravits, J. Leka və bəzi başqa alimlərin fikrincə tədqiqatların dəqiq müəyyən edilmiş predmeti artıq elmin göstəricisi sayılır. “Siyasi elmin həyatiliyi” onun praktiki əhəmiyyəti ilə ölçülür.

Siyasi elmin inkişafı siyasi əlaqələrin zənginləşməsi, bütövlükdə sosial həyatın siyasiləşməsi əsasında baş verir. Siyasiliyin müxtəlif tərəflərini öyrənən subfənlərin sayı get-gedə artır. İxtisaslaşmış və sistemli təhlilə məruz qalan sahələrin genişlənməsi hələ 1951-ci ildən H. Lasvel tərəfindən “siyasi elm” termininin siyasi elmlər (political science) anlayışıyla əvəz edilməsinə gətirib çıxarır.

Siyasi elmin bir sıra **qanunları (qanunauyğunluqları)** vardır. Bura aşağıdakılar daxildir: siyasi maraqların yaranması və inkişafı, onların iqtisadiyyat və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq vəziyyətində olan qanunauyğunluqları, siyasi hakimiyyətin, siyasi münasibətlər, proseslər, təzahürlər və hadisələrin yaranma, işləmə və inkişaf qanunauyğunluqları, şəxsiyyət və hakimiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin qanunauyğunluqları.

Siyasi elmin əsas qanunları sırasına daxili və xarici siyasətin (birincinin aparıcı rol oynaması şərtilə) üzvi qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir qanunu, siyasi həyatın differensiasiya və mürəkkəbləşmə qanunu, siyasətdə şəxsiyyətin yeri və rolunun artması qanunu, siyasətin və siyasi münasibətlərin beynəlmilləşmə və qloballaşma qanunu, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olma və kamilləşmə qanunu, siyasi mədəniyyətin artma qanunu daxildir.

Siyasi elmin konkret qanunlarından şəxsiyyətin və siyasi təsisatların qarşılıqlı cavabdehlik qanununu, siyasi hakimiyyə-

tin üfuiqi (qanunverici, icraedici və məhkəmə) və şaquli (mərkəzi və yerli) bölünməsi qanununu qeyd etmək lazımdır.

Hər bir elm kimi siyasi elmin də **kateqoriyalar sistemi** mövcuddur. Həmin kateqoriyalar (dərkətmə pillələri) sistemi ictimaiyyətin cəmiyyət, sivilizasiya, vətəndaş cəmiyyəti, ictimai iqtisadi formasiya, hakimiyyət, azadlıq, inqilab, demokratiya, münaqişə, konsensus və s. kimi inteqral kateqoriyalarına əsaslanır. Bununla belə, onun siyasət, siyasi maraqlar, siyasi sistem, siyasi hakimiyyət, siyasi subyekt, siyasi rejim, siyasi proses, siyasi təşkilat, siyasi mədəniyyət, siyasi ekstremizm və s. xüsusi kateqoriyalarını göstərmək mümkündür.

Siyasi elmdə tədqiqat alətləri olan əsas anlayışları (kateqoriyaları) bir çox mütəxəssislər aşağıdakı altı qrupa bölürlər:

Birinci qrupa aid edilən anlayışlar – siyasət, siyasilik, politologiyanın paradiqma, metod və funksiyaları, siyasi məkan - politologiyanın nə olduğunu, onun obyekt və predmetini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İkinci qrup anlayışlar - siyasi hakimiyyət, nizam-intizam, qayda-qanun, hökranlıq - siyasi liderlər və elitar təbəqə üçün məqsəd, yaxud vasitə olan struktur və qüvvələri təhlil etməyə imkan yaradır.

Üçüncü qrup anlayışlar siyasi təsisatların (dövlət, siyasi partiyalar, təzyiqli qrupları, inzibati aparat, seçki sistemləri) və siyasət subyektlərinin (liderin şəxsiyyəti, siyasi elita, etnik qruplar, siniflər) tədqiqi ilə bağlıdır.

Dördüncü qrup anlayışlar, məsələn, siyasi sistemin strukturları, komponentləri, giriş, çıxış, əks əlaqə, kommunikasiya və s. siyasi sistemin öyrənilməsinə kömək göstərir.

Beşinci qrup anlayışlar siyasi prosesi tədqiq etməyə səbəb olur. Məsələn, inqilab, islahatlar, siyasi modernləşmə, seçki kampaniyası, münaqişələr, siyasi hadisə, situasiya, siyasi şərait və s.

Altıncı qrup anlayışlar isə əsasən siyasi şüur sahəsini əhatə edir. Bura siyasi psixologiya, ideologiya, siyasi mədəniyyət, siyasi sosiallaşma, siyasi təbliğat və s. aiddir.

Müasir siyasi elm sözün geniş mənasında bütün politoloji subfənləri birləşdirən **meqaelm**, yaxud **inteqrativ elmi bilik sahəsidir**. Onun nüvəsini sözün dar mənasında **siyasi elm**, yaxud **politologiya** təşkil edir. Politologiya siyasi həyatın daxili əlaqə və münasibətlərini, mexanizmlər, təsisatlar və proseslərini öyrənir. Onun çərçivəsində bir sıra fənlər formalaşır, o cümlədən **müqayisəli politologiya**, **dövlət idarəçiliyinin və qərar qəbul edilməsinin nəzəriyyəsi**, **siyasi konfliktologiya**, **tranzitologiya**, **siyasi mədəniyyət nəzəriyyəsi**, **siyasi ideologiya nəzəriyyəsi**, **beynəlxalq siyasət nəzəriyyəsi** və s. Hadisələrin xronoloji ardıcılığı kimi götürüldükdə isə o, **siyasi tarixin** predmetinə çevrilir. **Siyasi fəlsəfə** və ona əlavə olan fənlər (**siyasi qlobalistika**, **siyasi humanistika** və s.) siyasi universumun fəlsəfi təhlilini verir, siyasi dəyərlər (**normativ fəlsəfə**) və siyasi anlayışların mənasını, siyasət sahəsinin dərk etmə üsullarını (**analitik fəlsəfə**) öyrənir.

Siyasətin kosmosla bağlılığı və əlaqəsini **siyasi astrologiya** təhlil və təsvir edir.

Siyasətin təbiət faktları ilə əlaqəsini bir qrup elm, o cümlədən **siyasi coğrafiya**, **siyasi ekologiya**, **biosiyasət**, **elektoral coğrafiya**, **coğrafi urbanistika** araşdırır.

Sosiumun tərkib hissəsi, ictimai münasibətlərin bir növü kimi siyasəti **siyasi sosiologiya** öyrənir.

Siyasətin sosial sferanın sahələri, o cümlədən iqtisadiyyat, hüquq, əxlaq və s. ilə bağlılığını **siyasi iqtisadiyyat**, **siyasi-hüquqi nəzəriyyə**, **siyasi etika** təhlil edir.

Ayrı-ayrı sosial təzahürlərin (dil, KİV, reklam və s.) siyasətlə nisbətini **siyasi linqvistika**, **siyasi informatika** və s. tədqiq edir.

Siyasi antropologiya “arxaik” cəmiyyətlərdəki siyasi qanunauyğunluqların və proseslərin təhlili ilə məşğul olur.

Politologiyanın funksiyaları. Funksiya (latınca – functio) anlayışı nə isə etmək, yerinə yetirmək, vəzifə, fəaliyyət dairəsi deməkdir. Politologiyada üç qrup funksiya mövcuddur.

Birinci qrupu klassik nəzəri funksiyalar təşkil edir. Həmin qrupa üç növ funksiya aiddir:

1. **Konseptual-təsviri funksiya** – politologiyanın daxilində və hüdudları kənarında tədqiqatçının ixtiyarına müəyyən termin, anlayış və kateqoriyalar verərək, o, siyasi həyatda “nə və necə edilir?” sualını cavablandırmağa köməklik göstərir;

2. **İzahedici funksiya** – tendensiyalar, faktlar və qanunauyğunluqlar əsasında siyasi proses və hadisələrə müəyyən izah verir və “siyasətdə nə üçün başqa cür deyil, məhz bu cür edilir?” sualını cavablandırır;

3. **Proqnostik funksiyanın** vəzifəsi öncədən siyasi hadisələrin gedişatını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elmin əsas məqsədlərindən biri proqnozdur. Məhz bu səbəbdən siyasi tədqiqatın dəyəri təkcə müəyyən tendensiyaların adekvat əks edilməsi ilə deyil, həm də elmi baxımdan əsaslandırılmış proqnozların mövcudluğu ilə ölçülür. Bu gün qəbul edilən siyasi qərarların sonrakı nəticələrinin proqnozlaşdırılması və siyasi monitoring əsasında gələcəkdə mümkün olan istənilməz siyasi hadisələr haqqında verilən məlumatlar xüsusi maraq kəsb edir.

Politologiyanın funksiyalarının ikinci qrupu tətbiqi xarakter daşıyır:

1. **Metodoloji-qiymətləndirmə funksiyası** tədqiqatçıya metodların və tədqiqat prosedurlarının sistemini verir. Bu müəyyən mənada siyasi texnologiya və siyasi təhlilin nəzəriyyəsi, tədqiqat nəticələrinin dərk etmə baxımından xeyirliliyinin qiymətləndirilməsidir;

2. **İntegrasiya olunma (birləşdirmə) funksiyası** başqa elmlərin nailiyyətlərinin istifadəsi imkanlarının yaradılmasından ibarətdir. Həmin funksiya göstərir ki, bu elm öz dili (termin, anlayış və kateqoriyaları) və metodoloji vasitələrinin köməkliliylə qohum elmlərlə nə dərəcədə “əməkdaşlıq” edə bilər.

Üçüncü qrup funksiyalar elmin xaricində gerçəkləşən funksiyalardır:

1. **Instrumental-rasionallaşdırıcı (idarəedici) funksiya** siyasət subyektlərinə siyasi şərait, situasiya və onlara müvəffəqiyyətli təsirin vasitələri haqqında bilgi verir. O, “necə və nə üçün?” suallarını cavablandırır. Burada politologiya siyasi məqsədləri reallaşdıran və siyasət subyektləri üçün optimal situasiya formalaşdırıcı alət olan üsul sisteminin bir elementi kimi çıxış edir. Politologiya məxsusi olaraq siyasi qərarların hazırlanma, qəbul edilmə və gerçəkləşmə problemini müzakirə edir və siyasi fəaliyyətin optimallığı və səmərəliliyi üçün məsləhətlər verir;

2. **İdeoloji funksiya** cəmiyyətdə, dövlətdə mövcud olan siyasi dəyərlərin əsaslandırılmasından və işləyən ictimai-siyasi dəyərlərin məzmununa yenidən baxılmasından ibarətdir. Bu funksiya “Nədən ötrü?” sualına cavab verir.

Yuxarıda göstərilən bütün funksiyalar politologiyanın həyatla sıx əlaqəsini əks etdirir.

§ 2. Siyasi elmdə metodologiya və metodlar

Siyasi hadisə, təzahür və prosesləri öyrəndikdə siyasi elm müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edir. Yaxşı məlumdur ki, tədqiqat metodları təhlil vasitələri, habelə nəzəriyyənin yoxlama və qiymətləndirmə üsullarıdır. Siyasi tədqiqatların metodu siyasi fenomen və proseslərin əsas cəhətlərini izah edən nəzəri modellərin qurulmasının başlıca üsuludur.

Siyasi elmin təşəkkül və inkişaf tarixi dərketmə metodlarının müəyyən təkamülünü nümayiş etdirərək hər bir böyük tarixi dövrdə siyasi təhlilin konkret üsullarının üstünlük təşkil etməsini aşkara çıxarır. Bu məntiqi-tarixi nöqteyi-nəzərdən siyasi tədqiqatların tədricən öz inkişafının bir mərhələsindən digərinə keçməsi çox aydın görünür. Belə ki, I minillik boyu hakim mövqə tutan metafizik və aprior-deduktiv yanaşmalara əsaslanan **fəlsəfi-normativ** və **teoloji** dərketmə üsulları get-gedə öz aparıcı rolunu itirir. Yeni dövrdə onları siyasətin dərk

edilməsinin daha rasionallaşdırılmış **formal-hüquqi, institusional** və **tarixi-müqayisəli** metodları əvəz edir. Sonuncular XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq siyasi həyatın öyrənilməsinin sosioloji üsulları ilə birgə fəal istifadə edilir. XX əsrin əvvəlində biheviörçu metodikalar ön plana çıxmağa başlayır və “biheviöral inqilab” (XX əsrin 40–60-cı illəri) zamanı tam üstünlük təşkil edir. Postbiheviöral dövrdə (XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq) siyasətin öyrənilməsinin ənənəvi və yeni kəmiyyət və keyfiyyət üsullarının daha da mürəkkəb birləşdirilməsi təqdim edilir. Bu zaman “rasional seçim” modeli ön plana çıxaraq biheviörçuların psixologiyadan götürülmüş metodlarının yerinə formal qayda-qanun və riyazi ciddiliklə fərqlənən metodları irəli sürür və əsaslandırır.

Müasir siyasi elmdə (XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcı) ümumi nəzəriyyə kimi başa düşülən metodologiya demək olar ki, yoxdur. Bəzi tədqiqatçıların mürəkkəb riyazi metodlara arxalanması, digərlərinin öz konseptual mühakimələrində postmodernizmin fəlsəfi-nəzəri özülünə əsaslanması, üçüncülərin isə “yeni institusionalizm”, yaxud feminizm ideyalarının bölüşdürülməsi artıq normaya çevrilmişdir. Yəni hal-hazırda siyasi elmdə həmin ənənəvi metodların, həm də yeni nəzəri konstruksiya və metodoloji yanaşmaların çox geniş spektri səmərəli istifadə edilir.

Siyasi elmdə işlədilən metodların sırf politoloji metodlar olub-olmadığı barədə müxtəlif fikirlər yürüdüldür. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, spesifik politoloji metodlar yoxdur, siyasi həyatın tədqiqində isə humanitar araşdırmaların metodikası və empirik tədqiqatlar texnikasının simbiozu cəlb olunur. Məsələn, politoloji empirik-analitik cərəyanın tərəfdarlarına görə bütün elmlərə eyni elmi-məntiqi meyarlar xasdır.

Başqa yanaşmaya uyğun olaraq, metodlar fəlsəfi, ümumelmi və xüsusi elmi metodlara bölünür. Belə ki, müqayisə, təhlil və sintez, ümumiləşdirmə, mücərrədlikdən konkretliyə yüksəlmə, induksiya və deduksiya, müşahidə – ümumelmi xarak-

ter daşıyan metodlardır. İndinin özündə elmlərin qarşılıqlı əlaqəsinin dərinləşməsi ona gətirib çıxarır ki, müəyyən elmlərin metodları konkretləşdirilərək get-gedə daha geniş şəkildə başqa elmlərdə də istifadə edilir.

Siyasi elmdə çox səmərəli işlədilən əsas metodlar aşağıdakılardır:

Tarixi metod. Siyasi təhlildə tarixi metodun tətbiqinin əhəmiyyəti əsasən siyasi praktikanın tələbatı ilə şərtləndirilir, çünki onun düzgün işlədilməsi siyasətdə subyektivizm və volyuntarizmin təzahüründən qaçmağa imkan yaradır. Bundan başqa, öyrənilən siyasi hadisə və proseslərin tarixinin inikası konkret tarixi şəraitdə onlara xas olan spesifik xüsusiyyətlərin canlanmasını nəzərdə tutur.

Müqayisəli (komparativ) metod. Formal məntiq nöqteyi-nəzərindən hər bir müqayisə iki ya bir neçə hadisə və təzahürlərin oxşar, yaxud fərqli əlamətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilən hərəkətdir. Siyasətdə müqayisəli metod ilk növbədə müxtəlif ölkə, xalq və dövrlərin siyasi həyatının ümumi əlamətlərinin açılmasına istiqamətlənir. Amma o, yalnız bununla məhdudlaşdırıla bilməz, çünki siyasətdə biz xüsusilə mürəkkəb olan sistemlərlə rastlaşırıq. Buna görə də müqayisəli metod siyasi sistem və rejimlərin yalnız oxşar əlamətlərini deyil, onların fərqli, spesifik cəhətlərini də üzə çıxarmalıdır. Makrosiyasi tədqiqatlarda çox geniş istifadə edilən metodlar sırasına müqayisəli-keyfiyyət metodları, o cümlədən müqayisəli-sistemli təhlil daxildir.¹

Sistemli metod. Hal-hazırda bu metod, ümumiyyətlə, elmi idrakda aparıcı yerlərdən birini tutur. Sistemli yanaşma mürəkkəb, inkişaf edən obyektlərdə daha çox işlədilir ki, siyasi sistem, təşkilat və institutlar da həmin sıraya daxildir. Sistemli yanaşmada obyekt elementlərin çoxluğu kimi qiymətləndirilir və onların qarşılıqlı əlaqəsi bu çoxluğun tam əlamətlərini şərtləndirir.

---

¹ Daha ətraflı bax: Политическая наука: новые направления. Москва, 1999, с. 729-747.

Politologiyada sistemli yaşamadan ilk istifadə edənlərdən biri Amerika tədqiqatçısı D. İston olmuşdur. Siyasi xarakterli obyektlərin son dərəcə çox sayda elementlərdən təşkil olunmasına görə bu yanaşmada müasir hesablayıcı texnikanın istifadəsi tələb edilir.

Struktur-funksional təhlil. T. Parsons, M. Levi və R. Mertonun adları ilə bağlı olan həmin metod siyasəti elementlərin uzlaşdırılmış qarşılıqlı təsiri kimi qiymətləndirir. Bu elementlər siyasətin mürəkkəb strukturunu təşkil edir və ictimai tam çərçivəsində onun müəyyən funksiyalarının yerinə yetirilməsini şərtləndirir. Etiraf edilir ki, siyasi subyektlərin rol, mövqe və davranış xarakterinə hər bir elementin vəzifəsi təsir göstərir. Siyasi təzahürlərin dəyişməsi və inkişafı struktur-funksional elementlərin mürəkkəbləşməsinin, köhnə elementlərin parçalanmasının və təzə yaranan şəraitə daha uyğunlaşdırılmış yenilərin yaranmasının nəticəsi kimi interpretasiya edilir.

Struktur-funksional təhlilin məqsədi müəyyən sistemin öz əsas funksional vəzifələrinə zərər gətirmədən uyğunlaşdırıla biləcək dəyişikliklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Həmin metod sistemin saxlanma və tənzimlənmə üsullarının tədqiqi üçün məqsədəuyğundur, lakin onun maksimal səmərəsi siyasi sistemlərin müqayisəli təhlilində özünü büruzə verir.

Struktur-funksional metod nəinki siyasi sistemin quruluşu və daxili formasının açılmasına, eyni zamanda onun hər bir elementinin funksiyasının təsvir edilməsinə imkan verir.

Modelləşdirmə metodu. Real siyasi hadisə, təzahür, obyektlərin tədqiqi mümkün olmayanda, çətinləşəndə, çox baha başa gələndə, yaxud uzun vaxt tələb edəndə modelləşdirmə metoduna ehtiyac yaranır. Burada model real siyasi obyektin analoqu kimi çıxış edir.¹

Biheviarist metodikalar qrupu. Biheviarizm (ingiliscə *behaviourism* - davranış) siyasi elmə psixologiyadan gəlmişdir.

---

¹ Bu metod haqqında bax: Dərsliyin "Siyasi proqnozlaşdırma" paragrafına.

O, müxtəlif situasiyalarda, o cümlədən siyasi qərarların qəbul edilməsində, seçkilərin keçirilməsində şəxslərin siyasi davranışını öyrənir. Tədqiqatların məqsədi sistemli modelin qurulmasıdır. Biheviortlərin elmi metodu siyasi elmin yeganə özü-lü kimi bütün məlumat, bilgi və verilənlərin empirik təsdiqlən-məsinin labüdlüyünü nəzərdə tutur. Ç. Merriam, A. Bentli, E. Torndayk, H. Lasvel və onların həmfikirləri o vaxta qədər hakim mövqə tutan nəzəri formalizmi və institusional-hüquqi yanaşmaları empirik-psixoloji metodikalarla əvəz etməyə çalışırlar. İnsan davranışı tədqiqatların əsas obyektinə elan edilir. Nəzəri araşdırmaların elmi araşdırmalara çevrilməsinin şərti kimi verifikasiya (elmi nəticələrin yoxlanılması), kvantifikasiya (kəmiyyət ölçüləri) üsulları və operasionallığın (dərkətmə əməliyyatlarının istifadəsi zamanı ardıcılığın gözlənilməsi) təmin edilməsi təklif olunur. Etiraf edilir ki, alimin mənəvi dəyərlərə şəxsi münasibəti, onun fəlsəfi dünyagörüşü, vətəndaş mövqeyi alınan nəticələrə müəyyən mənada təsir göstərərək, hadisə və təzahürlərin elmi qiymətləndirilməsinin obyektivliyinə maneçilik törədir. Bu səbəbdən də siyasi faktlar və insani dəyərlər çox sərt şəkildə qarşı-qarşıya qoyulur. Biheviortist metodologiya tərəfdarlarının tədqiqat predmetinə seçkilər, partiyaların fəaliyyəti – daha geniş götürüldükdə – siyasi aktorların (subyektlərin) şəxsi və mikroqrup davranışı olur.

Lakin məlum olur ki, biheviortistlər tərəfindən irəli sürülən və şəxsin niyyətilə onun hərəkətinin xarakteri arasındakı birbaşa asılılığı təsdiq edən əsas formula “S (stimul) – R (reaksiya)” siyasət sahəsində insan fəaliyyətinin sirlərini başa düşmək və açmaq üçün həddindən artıq bəsitdir. Biheviortist metodikalərin böyük sosial qrupların qarşılıqlı təsir mexanizmlərini izah etmək, bütövlükdə siyasətə qiymət vermək imkanlarının olmaması da meydana çıxır. Beləliklə, biheviortizm siyasət sahəsinə sırf kəmiyyət ölçüləriylə yanaşmanın məhdudiyətini nümayiş etdirir.

Qruplar nəzəriyyəsi. A. Bentli, E. R. Herring və D. Tru-men siyasətin əslində qruplar mübarizəsi olması ideyasını irə-

li sürmüşlər. D. Trumenin nəzəriyyəsinə görə siyasətdə ən mühüm mənafe birliyi deyil, qrup üzvlərinin bölüşdüyü görüşlər əsasında həmin qrupun daxilindəki qarşılıqlı əlaqədir ki, o, qrup maraqlarının izahının əsas vasitəsidir. Qrup və maraqlar ayrılmazdır. Siyasətdə qərarların qəbul edilməsi təşkilatlanmış qrupların fəaliyyətinin nəticəsidir. Siyasi realıq həmişə qruplar arasında hakimiyyət və nüfuz uğrunda aparılan daimi mübarizəyə bağlıdır. Beləliklə, qruplar siyasi fəaliyyət və proseslərə önəmli təsir göstərir və bu təsir mütləq öyrənilməlidir.

Siyasi kommunikasiya metodu. Kommunikasiya (latınca *communicatio* - ümumi etmək, əlaqə yaratmaq, ünsiyyətdə olmaq) əlaqə forması və ünsiyyət aktıdır. Bu elə prosesdir ki, onun vasitəsilə şəxs, yaxud qrup digər şəxsə, yaxud qrupa konkret məsələyə dair müəyyən informasiya ötürür. 1963-cü ildə tanınmış politoloq K. Doyç özünün "İdarəetmə sinirləri" kitabında siyasi sistemlərin stimullaşdırıcı "kibernetik" modelini bir kommunikasiya strukturu kimi işləyib hazırlamışdır.

Oyunlar nəzəriyyəsi və qərarlar qəbuletmə metodu. Politologiyada oyunlar nəzəriyyəsi çox qiymətlidir. Siyasi fəlsəfə səviyyəsində formal oyunlar modelləri hakimiyyət, azadlıq, bərabərlik və bu qəbildən olan digər kateqoriyaların öyrənilməsinə kömək edir. Bürokratik prosesin tədqiqi nöqtəyi-nəzərindən onlar kommunikasiya, informatizasiya, mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmənin təhlilində, habelə ictimai və siyasi sabitliyin araşdırılmasında da faydalıdır. Oyunlar nəzəriyyəsi başqa siyasi suallara da cavab verməyə kömək göstərir. Bu nəzəriyyənin tərkib hissəsini qərarlar qəbuletmə metodu təşkil edir. "Qərarlar qəbuletmə" termini XX əsrin 30-cu illərində Ç. Bernard, E. Stin və digər Amerika alimlərinin əsərlərində sosial və təşkilati proseslərin qeyri-mərkəzləşməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsviri üçün istifadə edilməyə başlayır. 60-cı illərdən bəri həmin metod geniş yayılır. Bu, əlbəttə, təsadüfi deyil. Çünki hər bir siyasi sistemdə qərarlar qəbul edən şəxslər, yaxud təşkilatlar mövcuddur ki, onlar hə-

min siyasi sistemin elitası hesab olunurlar. Onların tərəfindən siyasi qərarların qəbulətmə alqoritminin aydınlaşdırılması çox böyük maraq doğurur. Bu metodun əsas müsbət cəhəti elmin praktikaya yaxınlaşmasından ibarətdir.

Müasir siyasi elm inkişaf etdikcə daha çox tətbiqi siyasi texnologiyalara üz çevirir. Siyasi proseslərin öyrənilməsində sosiologiya və tətbiqi politologiyanın qovuşuğunda yerləşən **siyasi monitoring** və **kontent – təhlil** daha çox istifadə edilən texnologiyalara (metodlara) aiddir.

Siyasi monitoring – hər hansı siyasi təzahürün vəziyyətinin və inkişafının müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozudur. Monitoring (təqibətmə) birdəfəlik tədqiqi yox, öyrənilən obyektə inkişafda təhlil etməyə imkan verən izləmənin müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutur. Monitoring obyektə siyasi partiyalar, hərəkatlar və onların liderləri, siyasi hadisələr, o cümlədən siyasi münaqişələr, seçki kampaniyaları və s. ola bilər.

Siyasi monitoring müxtəlif metodikalardan istifadəni nəzərdə tutur. Məsələn, siyasi partiyaların reytingini izləmək üçün sorğu, anketləşmə və ekspert qiymətləndirmədən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Monitoringin təşkilində kompleks yanaşma isə ən yaxşı nəticə verir. Kompüter texnologiyalarının istifadəsi zamanı tədqiqat imkanları qat-qat artır.

Kontent-təhlil (ingiliscə *content* – məzmun) – bu və ya digər mətn məzmununun spesifik formallaşdırılmış təhlilidir. Bu metod siyasi qərarların və proqnozların hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas köməkçi metodlarından birinə çevrilir. O, kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli mətn və davranışın öyrənilməsinə cəlb olunur.

Metodun məğzi – mətndə müəyyən məna kəsb edən anlayışların (təhlil vahidlərinin) tapılması, onların nə dərəcədə tez-tez təkrarlanmasının və bütün sənədin məzmunu ilə nisbətinin aşkarlanmasından ibarətdir. Kontent-təhlil son illər politoloji tədqiqatlarda çox geniş istifadə edilən metodlar sırasına daxildir. Onun əsas müsbət cəhəti odur ki, kontent-təhlil tədqiqat

obyektinə (siyasi partiya, siyasi lider və s.) heç bir təsir göstərmir, çünki burada bütün kontaktlar bilavasitə deyil, dolayısı yolla aparılır.

Kontent-təhlilin tətbiq edilmə texnikası bir neçə mərhələdən ibarətdir:

- ilk növbədə tədqiqatların əsas məqsədinin, onun gedişində həll ediləcək məsələlərin siyahısı və ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;

- tədqiqatın empirik materialının dəqiqləşdirilməsi (rəsmi sənədlər, dövrü mətbuat, bədii ədəbiyyat və s.). Bir və yaxud bir neçə informasiya mənbəyinin seçilməsi;

- yığılmış mənbələrdən konkret olaraq hansı materialların, bütün, yaxud ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə seçilənlərin təhlilə cəlb edilməsinin müəyyənləşdirilməsi;

- tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin təyin edilməsi. Burada diapazon çox genişdir: bir gündən bir neçə həftə, aya, hətta ilə qədər;

- təhlil vahidinin seçilməsi. Bu aparıcı söz, termin, hansısa tam material, siyasi hadisə, informasiya xəbəri və s. ola bilər. Amma təhlil vahidinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən vacib şərt onun mütləq subyektiv amil təsirindən və hər hansı qiymətləndirmə elementlərindən uzaq olmasıdır;

- kontent-təhlilin kateqoriyalar sxeminin yaradılması. Kateqoriyalar təhlil vahidlərinin təsnifatı üçün lazımdır. Məsələn, siyasi liderin publik çıxışının tədqiqi zamanı təhlil vahidləri (aparıcı sözlər) əsas kateqoriyalar olan iqtisadiyyat, siyasət, sosial müdafiə, cinayətkarlığa qarşı mübarizə, hərbi siyasət və s. üzrə bölünür;

- ən müəkkəb mərhələlərdən biri olan sənədin məzmununun kateqorial sxemə transformasiyası – mətnin kodlaşdırılması. Təhlil vahidləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilən kateqoriyalar üzrə ayrılır;

- əsas məlumatlar kodlaşdırıldıqdan sonra kulminasiya – yəni alınan məlumatların təhlili (ölçülməsi, müqayisəsi, indeksa-

siyası və s.) və təhlilin nəticələrinin inteqrasiyası mərhələsi baş verir;

- kontent-təhlilin keçirilməsinin yekunu – adətən özündə nəticələri və tövsiyələri ehtiva edən analitik qeydlərin hazırlanması mərhələsidir.

Əlbəttə, yuxarıda göstərilən sxem siyasi sənədlərin tədqiqinin təşkil edilməsi mümkün olan variantlarının yalnız biridir. Müasir siyasi praktikada kontent-təhlilin digər metod və texnologiyaları müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. O da vurğulanmalıdır ki, kontent-təhlilin **məzmun** və **struktur** növləri mövcuddur. Məzmun kontent-təhlil aparılarkən əsas diqqət kommunikasiyanın məzmununa yetirilir. Struktur kontent-təhlil zamanı isə bütövlükdə kommunikasiyanın formasına fikir verilir.

“Case-study” metodu. Son zamanlar politoloqlar geniş miqyaslı millətlərarası komparativ tədqiqatlarla yanaşı, diqqətlə seçilmiş unikal case – studies təhlil üsulundan da böyük bacarıqla istifadə edirlər. “Case-study” (ingiliscə *case study* – hadisənin öyrənilməsi) – tipologiyadan kəskin surətdə fərqlənən və ayrı-ayrı, təkrarlanmayan konkret hadisələri öyrənən ümumelmi keyfiyyət metodlarından biridir.

Rasional seçim yanaşması. Bu metodun tərəfdarları siyasəti yalnız öz xudbin məqsədlərini güdən, daim mənfiyyət əldə etməyə can atan insanların maddi maraqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı təsirinə müncər edirlər. Beləliklə, onlar insanın siyasi həyatdakı iştirakını ancaq rasional düşüncəylə əlaqələndirərək mənəvi dəyərləri, ənənələri, şəxsi məsləkləri qətiyyənlə nəzərə almırlar. Lakin belə utilitarist istiqamətin əsasını təşkil edən rasionalizmin mütləqləşdirilməsi, siyasətin insan davranışının tamamilə əqli və xudbin formalarının cəmi kimi interpretasiyası həyatın bu sahəsi haqqında yeni nəticələrin əldə edilməsinə heç də imkan yaratmır.

Utilitarist təmayül məcrasında göstərilən metodla yanaşı, siyasət dünyasının digər dərkətmə üsulları, o cümlədən **çoxölçülü stoxastik təhlil metodikası, statistik metodlar, statis-**

tik müvazinət çərçivəsində fəaliyyətin alternativlərini öyrənən **pat-tədqiqatlar, vektor-təhlil, sosial ekologiya metodu-kası, siyasətin dinamik və stoxastik modelləri, süni intellekt texnikası** və s. metodlar işlənir və texniki baxımdan təkmilləşir.

Son 30 ildə siyasi elmdə, ilk növbədə empirik tədqiqatlar-da **ekonometrik metodlar** ən çox istifadə edilən metodlar sırasına daxildir. Hələ 1983-cü ildə metodoloq K. Ahen qeyd etmişdir ki, siyasi metodologiya üzrə mütəxəssisin işi əsasən başqa fənlərdəki nailiyyətlərin götürülməsi və politologiyada tətbiq edilməsi ilə bağlıdır.¹ Siyasi elmdə ekonometrik metodlar tədqiqatların böyük uğurla aparılmasına, onların çərçivələrinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb oldu. Ekonometrik üsulların siyasi metodologiyada mükəmməlləşdirilməsi G. King, L. Bartelz və H. Bradinin əsərlərində yaxşı göstərilmişdir.²

Politoloji problemlərin geniş spektrinin həllində istifadə edilən və gözəl nəticələr verən ekonometrik yanaşmalardan **pat-təhlili, struktur tənlilər modelini, zaman sırasının və qeyri-xətt modellərin təhlilini** göstərmək olar.

Pat-təhlil (ingiliscə *path* – yol, trayektoriya) səbəb – nəticə modellərində dəyişənlərin qarşılıqlı təsir dərəcələrinin qiymətləndirilməsini mümkün edən statistik metoddur.

Zaman sırasının (sıralarının) təhlili. Bir çox siyasi və sosial hadisələr yalnız bir dəfə baş vermir, onlar dəfələrlə təkrarlanır. Siyasi və sosial proseslər isə bir neçə il ərzində da-

---

¹ Bax: *Achen C. H. Towards theories of data: The state of political methodology//Political Science: the state of the discipline/Ed. by A. W. Finifter. Washington (D.C) Amerikan Political Science Association, 1983. P. 69-94.*

² Bax: *King G. Unifying political methodology: The likelihood theory of statistical inference. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. Bartels L. M., Brady H. E. The state of quantitative political methodology//Political Science: the state of the discipline, II/Ed. by A. W. Finifter. Washington (D. C.) Amerikan Political Science Association, 1993. P. 121-158.*

vam edir. Nəticədə tədqiqatçılar tez-tez zaman daxilində ayrılan obyektlərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinə məcbur olurlar. Bunun üçün vasitə - zaman sıralarının təhlilidir. Həmin metod adətən keçmişdə baş verən hadisəni izah etmək və gələcəkdə mümkün olan hadisəni proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Zaman sıraları elə sadə müşahidə kompleksləridir ki, burada eyni dəyişən müəyyən fasilələrlə ölçülür.

Son 30 il ərzində siyasi elmdə **eksperimental metodlardan** da çox geniş istifadə edilir. Politologiya sahəsində eksperimental fəaliyyət ilk dəfə 1975-ci ildə “Siyasi elm” dərslisinin R. Broudi və Ç. Braynstayn tərəfindən yazılmış fəslində ciddi müzakirə edilmişdir.¹ O vaxtdan bəri eksperimental iş inkişaf edir və çiçəklənir, fənn çərçivəsində eksperimentin əhəmiyyəti get-gedə artır.

Eksperimenti “əvvəlcədən əsaslı surətdə planlaşdırılmış təcrübə” (R. Fişer) kimi səciyyələndirmək olar. Baxmaya-raq ki, eksperimentlər bir-birindən kəskin fərqlənirlər, onları yaxınlaşdıran və eyni zamanda elmi tədqiqatın digər növlərindən ayıran o cəhətdir ki, eksperimenti aparan mü-təxəssis situasiyanın təbii gedişatını izləmir, əksinə, müşahidə üçün lazımı şəraiti yaradır. Bundan başqa o, bu və ya digər münasibətlərin səbəb və nəticələri haqqındakı fərziyyələri yoxlayır. Məhz səbəbiyyət haqqındakı hansısa fərziyyələrin yoxlanması imkanları metodologiyanın digər tipləri ilə müqayisədə eksperimentin ən böyük üstün cəhətidir. Eksperimental tədqiqatlardan əsasən ictimai rəy, qərarların qəbul edilməsi, kollektiv hərəkətlər, yaxud sosial dilemmalar, formal nəzəriyyə, yaxud ictimai seçim, sosial siyasət kimi problemlərin öyrənilməsində istifadə olunur. Siyasi elmdə eksperimental tədqiqatlar artıq yetkinlik səviyyəsinə çatmışdır.

---

¹ Bax: Brody R. A., Brownstein C. N. Experimentation and simulation//Handbook of Political Science (Ed by F. I. Greenstein, N. W. Polsby. Reading (Mass): Addison-Wesley, 1975. Vol VII. P. 211-263.

Müasir siyasi elmdə **aksioloji yanaşmalar** da geniş yayılmışdır. Məhz bu yanaşmalar rasionel, sırf texnisist metodlardan fərqli olaraq siyasi həyatı insani dəyərlər və mənəvi xüsusiyyətlər baxımından səciyyələndirir və izah edir. Bu növ yanaşmalar ilk əvvəl postmodernist nəzəriyyələrdə elmi təhlilin əsasını təşkil edir. Maraqlıdır ki, bir qayda olaraq, postmodernist tədqiqatlarda ümumsosial standartlar deyil, qrup dəyərləri və prioritetləri mütləqləşdirilir və bütün siyasətin baxılması və qiymətləndirilməsi üçün çıxış nöqtəsi hesab olunur.

Ümumiyyətlə, XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcında siyasi elm müxtəlif metodoloji yanaşmaların yaxınlaşması və birləşdirilməsi yolunu tutur. Politoloqlar artıq davranış xarakteristikalarını təşkilat sxemlərinə qarşı qoymurlar. Məsələn, "Yeni institusionalizm"də struktur, sxem və institutlar inkişaf xüsusiyyətləri ilə birgə təhlil edilir. Davranış müəyyən institut və imkanlar daxilində öyrənilir.

Siyasi metodologiya probleminin baxılmasını başa çatdıraraq qeyd edək ki, metodoloji innovasiyalar sahəsində uğurla çalışan müasir mütəxəssislər sırasında R. Abelson, A. Corc, Y. Habermas, P. Lazarsfeld, Q. Saymon, R. Akselrod, H. Alker, K. Ahen, L. Bartels, H. Lasvel, L. Polani, U. Rayker, Y. Elster, K. Popper və Y. Qaltunq xüsusilə seçilir.

II F ə s i l

SİYASİ ELMİN ƏSAS PARADİQMALARI

Elmdə elə nəzəri konstruksiyalar mövcuddur ki, onlar həmin sahənin təbiəti və mahiyyəti haqqında başlıca təsəvvürləri, yanaşmaları və ideyaları konseptuallaşdırır. Ümumiyyətlə, ictimai elmlərdə bu tipli nəzəri konstruksiyaların spesifikliyini üzə çıxarmaq üçün XX əsrin 20-ci illərində amerikalı elm tarixçisi T. Kun elmi dövriyyəyə **paradiqma** anlayışını daxil

edir. O, bu anlayışa 20-dən artıq tərif verərək, sonuncuları elmi biliyin inkişafının və elm statusunun müəyyənləşdirilməsinin mərhələləri ilə əlaqələndirirdi. Lakin alim paradigmanı ən geniş mənada dərk etmə probleminin qoyulması və həll edilməsinin xüsusi məntiqi modeli kimi izah edirdi.

Siyasi elm üçün isə onun təbiəti və mahiyyəti, formalaşma və inkişaf mənbələri, yayılma miqyası, ən vacib xüsusiyyət və keyfiyyətlərini şərh edən paradigmalar fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Onlar politologiyanı **multi-paradigmal elmə**, elə bir bilik sahəsinə çevirir ki, burada siyasi təzahürlərin nəzəri interpretasiyasının müxtəlif üsulları mümkündür.

Siyasi elm sahəsində **teoloji, naturalistik** və **sosiosentrik** paradigmalar fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Çünki siyasətin anlaşılmasına dair müvafiq yanaşmalar nəinki sırf nəzəri, həm də tətbiqi tədqiqatların konseptual özülünü təşkil edə bilər. Başqa sözlə, siyasətin ictimai həyatın başqa sahələri ilə daxili və xarici əlaqələrini açmaqla yanaşı, göstərilən paradigmalar konkret siyasi problemlərin həllində də istifadə olunur.

§ 1. Teoloji paradigma

Cəmiyyətin mövcudluğunun erkən çağlarında sosial əlaqələr və insanların davranışı ictimai münasibətlərin və insan həyatının ilahi mənşəyi haqqında təlimlə izah edilirdi. Hesab olunurdu ki, dünyanı yaradan Allah (demiurq, mütləq) yer üzərindəki qayda-qanunu tam müəyyən edir. Hakimiyyət isə ali göy iradəsinin təcəssümündən asılı kimi başa düşülürdü. Hakimiyyətin təbiətinin fəvqəltəbii anladılması Foma Akvinalıya qədər davam etdi. Orta əsr mütəfəkkirinin əsərlərində teoloji paradigmanın başqa interpretasiyası öz təsdiqini tapır. Həmin yanaşmaya görə hakimiyyətin üç əsas elementi vardır: prinsip, üsul və mövcudluq. Birincisi Allahdan, ikincisi və üçüncüsü isə insan hüququndan törəyir. Beləliklə, həm hakimiyyət, həm də onun subyektləri yalnız ilahi iradənin fəvqəltəbii təzahürü

ilə deyil, eyni zamanda insanın iradəsi ilə də müəyyən edilir. Hakimiyyət gözlə görünməyən idarəçilik və insan səyinə nə isə bir kombinasiyası kimi çıxış edir.

Totalitar rejimlər dövründə orta əsr filosofu tərəfindən təklif olunan insanlar və hakimiyyətin siyasi qarşılıqlı münasibətlərinin məntiqi çox dəqiq yamsılanır, yəni ciddi iyerarxiyalıq, bütün siyasi və hakimiyyət kolliziyalarını “düzgün” şərh edə bilən ali avtoritetlərin mövcudluğu və s. gözlənilir.

Müasir şəraitdə belə postulatları, insanın səlahiyyətində olmayan və Allahın qüdrəti ilə əlaqələndirilən siyasi münasibətlərin düzgün olması fikrini yalnız ilahiyyətçi filosoflar irəli sürmür. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, bu yanaşma elmi biliyin inkişafının sonrakı pillələrində özünü doğruldacaq.

§ 2. Naturalistik paradigma

Naturalistik paradigma qeyri-sosial amillərin əhəmiyyətinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Teoloji yanaşma prinsiplərindən fərqli olaraq bu qrup ideyaların əsasını rəşional görüşlər təşkil edir. Cəmi halında onlar siyasi həyatın təbii mənbələrinin prioritetliyini əsaslandırmağa çalışırlar. Paradigma daxilində müxtəlif şaxələr mövcuddur. Məsələn, siyasi həyatın formalaşması və inkişafının əsas determinantları kimi ərazi, iqtisadi-coğrafi, fiziki-iqlimi və digər analoji təzahürlər götürüldükdə, söhbət **coğrafi yanaşmadan** gedir. Siyasi davranışı orqanizmin təkamülü və yaşama şəraitinə uyğunlaşması nöqteyi-nəzərindən izah edən konsepsiyalar **biosiyasi yanaşmanı** təşkil edir. O konsepsiyalar ki, siyasətin təbiətini insanın anadangəlmə psixoloji keyfiyyətləri, davranış mexanizmi, instinktiv-reflektor və emosional xüsusiyyətlərində görür, onlar **psixologizatorçu yanaşmaya** aid olunur.

Coğrafi yanaşma. Coğrafi mühitin siyasətdə təsiri barədə fikirləri hələ Hipokrat, Platon, Aristotel və başqa antik mütəfəkkirlər söyləmişlər. Lakin siyasətin təbiətinin coğrafi amildən asılılı-

ğını izah edən doktrinanın baniləri Şərqdə İbn Xaldun, Qərbdə isə J. Boden və Ş. Monteskye sayılırlar. J. Boden iqlimin insanların siyasi davranışına təsir etməsi nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Həmin təsəvvürləri inkişaf etdirərək, Ş. Monteskye dövlət quruluşunun formasını onun ərazi ölçüləri ilə əlaqələndirmişdi.

Sonralar, xüsusilə də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində bu ideya və təsəvvürlər müxtəlif modifikasiyalara məruz qalır. Belə ki, K. Ritter bəşər tarixini təbiətin tarixi ilə müqayisə edir, F. Ratsel və H.C. Makkinder siyasi tədqiqatların antropoloji prinsiplərini xülasə edirlər, K. Xausxofer, A. Məhen və başqaları dövlətlərin beynəlxalq strategiya nəzəriyyəsini əsaslandırırırlar. Nəticədə nisbətən müstəqil elmi sahələr, yaxud siyasi elmin subfənləri olan **siyasi coğrafiya** və **geosiyasət** formalaşır.

Coğrafi doktrinanın təkamül prosesində siyasətin təbiətinin izah edilməsində müxtəlif amillərə, o cümlədən “hartləndə” – Avrasiya torpaqlarını daxil edən Yer kürəsinin orta “ürəyinə” (H.C. Makkinder), okean dövlətlərinin, sahil zonasının qüdrətini işıqlandıran “rimləndə” (N. Spaykmen), coğrafi vəziyyətə, iqlimə və torpağa (F. Ratsel), coğrafi mühitin müəyyən inkişaf tendensiyalarına, məsələn, S. Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” adlı məşhur məqaləsində “neoaqlantizm” hələldici əhəmiyyət verilir.

Heç bir halda coğrafi paradigmanın mahiyyəti dəyişmir: siyasi proseslərin coğrafi mühitdən ya bütövlükdə, ya da onun ayrı-ayrı komponentlərindən asılılığı etiraf edilir. Bu paradigmanın mənasını A. Toynbi qısa şəkildə belə ifadə edir: sivilizasiyaların inkişafına dair bütün stimullar mühitin düşmənçiliyinə düz mütənəsidir. Məhz buna görə də siyasət sənəti həmin qüvvələrlə mübarizəyə əsaslanır və mühitin hədələrinə spesifik cavabdır.

Bir sıra nəzəriyyələrdə geodeterminizmin sərt birmənəlliliği əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldılırdı. Məsələn, “insan coğrafiyası” adlanan məktəbin nümayəndələri isbat edirdilər ki, coğrafi mühit insan fəaliyyəti üçün bir kanvadır və insana onun

üzərində naxış getməyə imkan verir. Həmin coğrafi possibilizmin¹ ideyaları (Vidal de la Blans) coğrafi paradiqmanın nəzəri dəlillərini kifayət qədər gücləndirmişdi. Həmin konseptual yanaşmanın praktiki problematika ilə bağlılığı siyasi biliyin xüsusi sahəsinin – geosiyasətin formalaşmasına səbəb olur. İlk dəfə bu termini XIX əsrin sonunda İsveç alimi R. Çellen irəli sürür. Geosiyasət elmini o, dövləti coğrafi orqanizm, yaxud məkan fenomeni kimi şərh edən doktrina adlandırır.

Bütövlükdə geosiyasət ölkənin ərazisini, coğrafi vəziyyətini dövlətin maliyyə, ticarət və digər sahələrinin inkişafını müəyyənləşdirən unikal siyasi mənbə qismində görür.

Biosiyasi yanaşma. Siyasətin öyrənilməsinin müstəqil metodologiyası kimi biosiyasət əsasən XX əsrin 70-ci illərində Amerika elmində yaranır. Onun tərəfdarları cismani, fizioloji, instinktiv amilləri insanın siyasi davranışının aparıcı amilləri hesab edirlər. Həmin amillər, başqa sözlə ilkin (ultimativ) səbəblər bu yanaşmaya əsasən insanın canlı varlıq kimi növ xüsusiyyətlərini əks etdirir və mövcudluq şəraitinə uyğunlaşmasında həlledici rol oynayır. İlk səbəbiyyət insanda müxtəlif “meylləri”, “həvəsləri” və “qabiliyyətləri” yaradır ki, sonradan onlar cürbəcür ikinci dərəcəli (proksimatik) səbəblərlə, əxlaqi normalarla və s. ifadə olunur, lakin öz aparıcı rolunu itirmirlər.

Bu səpgili nəzəri göstərişlər bir sıra təbii-elmi müddəalara söykənir: məsələn Ç. Darvinin təbii-sistem nəzəriyyəsinə, Ts. Lambrozo və M. Nordaunun hakim sinfin bioloji təbiəti haqqındakı doktrinalarına, pozitivist fəlsəfədəki biologizatorçuluq təmayüllərə, naturalizmə və bir sıra başqa ideyalara.

Bioloji paradiqmanın müasir növü fiziologiya, genetika, davranış biologiyası, ekologiya və təkamülçü fəlsəfənin sintezinə əsaslanan mürəkkəb nəzəriyyədir. Prinsip etibarilə siyasi elmdəki bütün bio-metodologiya insan və heyvanlar üçün ümumi olan başlanğıc və anlayışların mövcudluğunun etiraf

¹ Possibilite - fransızca imkan deməkdir.

edilməsi üzərində qurulur. Bunun sübutu məqsədilə **antropomorföz** prinsipi çox geniş istifadə olunur ki, ona əsasən heyvanlara “insani” keyfiyyətlər aid edilir, sonra isə geriyyə qaytarılaraq yenidən insan davranışına yayımlanır. Məsələn, insanları və heyvanları yaxınlaşdırən ətraf mühitə genetik uyğunlaşma, aqressivlik, qarşılıqlı əlaqəyə dair bacarıq və s. xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Beləliklə, etiraf edilir ki, canlı varlıqların davranışının vahid bir əsası mövcuddur.

Bununla belə, bioloji yanaşma tərəfdarlarının heç də hamısı siyasi həyatın insanın fizioloji anadangəlmə xüsusiyyətlərindən asılı olmasını birtərəfli başa düşmür. Məsələn, alman alimi P. Mayer insan davranışının iki səviyyəli modeli konsepsiyasını irəli sürür. Müəllifin fikrincə, insanın affektləri və genetik xüsusiyyətləri onun davranışını yalnız aşağı səviyyədə tənzimləyir. Ali səviyyədə isə onun aktivliyi ağıl, simvollar və mədəni normalarla istiqamətlənir.

Qərbdə biosiyasətin modelləri və göstərişləri siyasi davranışın qadın (B. Rudal, Y. Mihan, A. Ruş) və yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, siyasi təfəkkürün irqi və etnik arxetiplərinin işıqlandırılmasında geniş istifadə olunur.

Bütövlükdə biosiyasi yanaşmanın əhəmiyyətini qiymətləndirərək belə qənaətə gəlirik ki, evristik baxımdan o, siyasi həyatın təhlilində yalnız xüsusi metodika statusuna iddia edə bilər, çünki siyasi sahədə insan davranışı bioloji əsaslara münqər edilmir.

Psixologizatorçu yanaşma əsasən XVIII–XIX əsrlərdə Avropa ictimai fikrindəki böhranlı hadisələr fonunda formalaşmışdı. Siyasətin təbiətinin işıqlandırılmasında naturalistik amillərə üstünlük verən psixologizatorçu konsepsiyalar bir tərəfdən psixologiyanın müstəqil varlığını inkar edən bir sıra sosioloji nəzəriyyələrə (ilk növbədə O. Kontun pozitivizminə) kəskin reaksiya, digər tərəfdən isə sosial sistemlərin inkişafının izahına (K. Marks təliminə alternativ olan) cəhd kimi yaranmışdı. Bu təlimlərin başlanğıcında Q. Tard, Q. Lebon,

L. Qumploviç, A. Diltey, E. Dürkheym kimi alimlər dayanmışdı. Onların nöqtəyi-nəzərinə, insanların psixoloji xüsusiyyətləri sosial və siyasi inkişafı şərtləndirən amil kimi çıxış edir. İndinin özündə belə, psixologizatorçu nəzəriyyələrin əsas ideyası – bütün siyasi təzahürlərin insanın psixoloji keyfiyyətlərinin aparıcı təsirinə müncər edilməsi ideyasıdır. Məhz bu səbəbdən siyasi həyat bütövlükdə, o cümlədən siyasi tarix psixoloji prizmadan qiymətləndirilir.

Bütün siyasi gerçəkliklər şəxslərin və geniş sosial təbəqələrin davranışının gizli motivləri ilə izah edilir. Beləliklə, psixoloji amillər siyasi davranışın müstəqil və prioritet mənbəyi kimi başa düşülür.

Həmin istiqamətin bir qolu olan psixoanaliz siyasi davranış təbiətinin başlanğıcını şüuraltı toplanan hisslərin və emosiyaların psixoloji üstünlüyünün xüsusi xarakterində görür. Burada istifadə edilən metodlar siyasi iştirakın və vətəndaşların xarici mühitə adaptasiyasının mikroamillərini, aktorların hərəkətlərinin motivasiyasını və s. öyrənən biheviyordmdə çox geniş yayılmışdır.

§ 3. Sosiosentrik paradigma

Sosiosentrik paradigma nəzəri təsəvvürlərin ən geniş qrupunu özündə cəmləşdirir. Həmin paradigmaya əsasən siyasətin mənşəyi və təbiəti ictimai xarakter daşıyır. Bütün belə tipli nəzəri konseptlərdə siyasət insan həyatının sosial təşkilinin bu və ya digər forması, cəmiyyət həyatının müəyyən aspekti kimi başa düşülür.

Ən geniş planda bu yanaşmaların tərəfdarları siyasətin təbiətini iki əsas üsulla anlatmağa cəhd edirlər.

Alimlərin bir qrupunun fikrinə görə siyasətə aparıcı təsir edən sosial elementlər (ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələri, institutları, mexanizmləri və strukturları) göstərir ki, onlar bu fenomen üçün **xarici** amillərdir. Digər qrup isə **daxili** amillərə, yə-

ni siyasətin özünə xas olan hərəkət və inkişaf mənbələrinə arxalanaraq, sosiallıq kimi götürülən həmin fenomenin əsas xüsusiyyətlərini anlatmağa çalışır.

Xronoloji baxımdan sosiosentrik paradıqma hələ qədim Yunanıstanda formalaşmışdı. Orada vahid “şəhər-polis” formasında əmələ gələn dövlətlə cəmiyyətin bölünməzliyi qədim müfəkkirləri siyasət sahəsini dövlətçilik substansiyası vasitəsilə təsvir etməyə vadar edirdi. Bu səbəbdən siyasətə, əsasən idarəçiliyin xüsusi forması və cəmiyyətin inteqrasiya vasitəsi, müəyyən norma və təsisatların cəmi, öz maraq və məqsədləri olan müxtəlif qrup və şəxslərin hakimiyyət mexanizmi kimi baxılırdı.

Sonralar belə tipli təsəvvürlərə siyasətin mahiyyətini hakimiyyət münasibətləri ilə əlaqələndirən təsəvvürlər çox böyük təsir göstərir (M. Veber). Nəticədə, siyasətin şərhinin bu iki ən əhəmiyyətli ənənəsini inkişaf etdirən bir sıra nəzəriyyələrdə siyasəti nüfuz (J. Meyno), idarəçilik (P. Düklo), təsir (R. Dal), nəzarət (T. Berjeron), məqsədyönlü və ictimai hərəkətlər (T. Parsons, A. Etsioni) və digər təzahürlərlə eyniləşdirməyə başlayırlar. Qeyd olunan məcrada siyasət sosial aləmin başqa təzahürlərindən fərqləndirilmir, əksinə, onlarla birləşmə nöqtəyinə nəzərindən qiymətləndirilir. Bu səbəbdən siyasi proses bütövlükdə tarixi proseslə üst-üstə düşən fenomen kimi qəbul edilir. Belə sosial əridilmə, siyasətin müstəqil təzahür kimi yox olması ən parlaq şəkildə alman alimi M. Xettixin poeziyasında ifadə edilir. Onun qənaətinə görə siyasətin müstəqil ekzistensiyası (varlığı) olmadığından o, yalnız müəyyən təfəkkür və danışiq formasıdır. Bütün yuxarıda qeyd olunanlar sosiosentrik paradıqmanın **universalçı** yanaşmasına aid edilə bilər. Bəzi alimlərin siyasətlə ictimai həyatın bu və ya digər sahələrini eyniləşdirmək cəhdləri də, həmin yanaşmanın bilavasitə ifadə formalarıdır. Məsələn, siyasəti “publik əxlaq” kimi qiymətləndirən Aristotelin, yaxud dərkedilməz ədalətə uyğun olan idarəetmə kimi başa düşən Platonun rəylərini yadıma salmaq.

Mahiyət etibarilə eyni konseptual yanaşma K. Marksa da xas idi. Onun fikrincə, siyasətin təbiəti və mənşəyi istehsalat, mübadilə və istehlak münasibətlərinin determinasiyalı təsiri ilə izah olunur. Beləliklə, siyasət (siyasi üstqurum) yalnız cüzi dərəcədə müstəqil olaraq maddi sahədə hökm sürən təməüllərə tabedir.

C. Lok və İ. Kantdan başlayaraq bir sıra Qərb alimləri, o cümlədən R. Moor, C. Qudmen, Q. Makdonald və başqaları hüququ da siyasəti doğuran səbəblər cərgəsinə aid edirlər. Onlar hüquqi hakimiyyət təsisatlarının müvazinatını, sonuncuların fəaliyyətinə nəzarəti təmin edən və nəticə etibarilə bütün ictimai problemləri, siyasi münaqişələr daxil olmaqla, cəmiyyətin sistem təşkil edən sahəsi kimi dəyərləndirirlər. Burada həlledici arqumentlərdən biri ali hüququn əsas forması olan və hakimiyyəti özünün müddəaları ilə məhdudlaşdıran konstitusiyaya istinad olunur. Belə növ arqumentlərə bağlılıq klassik Qərb mühafizəkarlığının nümayəndələrinə xasdır, çünki onlar bütün siyasi proseslərin məzmununu şərtləndirən ali başlanğıcı məhz konstitusiya ilə əlaqələndirirlər.

Bu cür yanaşmalara alman hüquqşünası və politoloqu Karl Şmittin (1888–1987) ideyalarını da aid etmək mümkündür. O, hesab edirdi ki, siyasətin mövcudluğu dövlətin varlığını tələb edir. Lakin bununla belə siyasətin özünün əsası yoxdur və onun enerjisi həyatın başqa sahələrindən götürülür. Siyasət insanların ziddiyyətlərinin artması, onların münasibətlərinin “düşmənlər” və “dostlar” səviyyəsinə çatması nəticəsində formalaşır. “Hər bir ziddiyyət – dini, əxlaqi, iqtisadi, yaxud etnik – insanları səmərəli surətdə dost və düşmən qruplarına bölmək üçün kifayət qədər güclüdürsə, o, siyasi ziddiyyətə çevrilir”.¹

Qarşılıqlı münasibətlərin belə xarakteri siyasəti insanların dissosiasiyası (ayrılması) və “özgələr” tərəfindən gələn hədələrin başa düşülməsi və dəf edilməsinin silahı kimi görməyə

¹ K. Шмитт. Понятие политического. В кн.: “Антология мировой политической мысли”. В 5-ти томах. Т. II. М., 1997, с. 300.

məcbur edir. Bununla belə, siyasət həm də “özünükülərin” assosiasiya (birləşmə) vasitəsi kimi də çıxış edir. Beləliklə, K. Şmitt siyasətin müxtəlif növ münasibətlərdən irəli gəlməsini vurğulayaraq, əslində sosial dünyanın siyasiləşmə mexanizmini əsaslandırır.

Kulturoloji yanaşmanı spesifik xüsusiyyətlər səciyyələndirir. Bu yanaşmaya əsasən insan tam, bütöv varlıqdır və bu da siyasətin bütövlüyünü, onun cəmiyyətlə birliyini müəyyənləşdirir. Belə yanaşma tərəfdarları, o cümlədən M. Şeller, F. Boas, E. Kanni, H. Arendt və başqaları siyasəti insanın mənəli və məqsədyönlü fəaliyyətinin məhsulu hesab edərək, onun əsas vəzifəsini insanın yaradıcı funksiyasının gerçəkləşməsində görürlər.

Mədəni antropologiya məcrasında çalışan alimlər insanı siyasi həyatın mənbəyi və nüvəsi kimi qiymətləndirərək belə qənaətə gəlirlər ki, onun təbiəti dəyişməzdir. İnsanın daxili strukturunda nə isə bir invariant – zaman keçdikcə dəyişməz qalan keyfiyyətlərin cəmi mövcuddur. İnsanın cəmiyyətdən və qrup mühitindən asılı olmayan bu xüsusiyyətləri onun sosio-mədəni xüsusiyyətlərində və keyfiyyətlərində öz əksini tapır. Fərdiləşdirilən mədəni keyfiyyətlər vasitəsilə insan onu əhatə edən dünyanı mənimsəyir. Sonuncuya reaksiya şəxsidir və həmin səbəbdən də gözlənilməzdir. İnsan yalnız özü-özündən dərk edilə bilər, sosial və siyasi dəyişikliklərin dinamikası isə onun sosiomədəni xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir.

Bu mövqedən siyasət sosial maraqların gerçəkləşməsi, yaxud qruplararası münaqişələrin tənzimlənməsi sahəsi kimi deyil, insanın azad özünü ifadə və özünü gerçəkləşdirməsi sahəsi kimi başa düşülür. Məsələn, XX əsrin görkəmli siyasi filosofu Hanna Arendt (1906–1975) yazır ki, “azadlıq və siyasət üst-üstə düşür və bir predmetin iki tərəfi kimi biri-birinə uyğundur”.

Lakin digər yanaşmalardan fərqli olaraq kulturoloji yanaşmada həyatın siyasi sahəsinin fərqləndirici və prinsipial xarakter daşıyan əlamətləri nəzərə alınır. Belə ki, konkret məqsədləri və onlara nail olmaq vasitələrini müstəqil, suveren surət

də seçdiyinə görə siyasət öncədən proqramlaşdırılan deyil, ehtimal olunan, çox variasiyalı inkişaf sahəsidir və burada insanın öz məqsəd və hərəkət metodlarının dəyişdirilmə imkanlarının mümkünüyü daim saxlanılır. Eyni zamanda insanın nəzərdə tutduğuna mümkünlük zəmanəti olmadığından, onun özünü reallaşdırmasının siyasi forması təhlükəlilik (risklik, vençurluq) xarakteri alır.

Bütövlükdə, kulturoloji yanaşma nəinki siyasətin məhz insani əsaslarını çox incə təsvir edir, o həm də bu sahə haqqında ənənəvi təsəvvürləri dağdır. İnsanı, onun mədəni təkrarsızlığını və orijinallığını inkişafın əsas mənbəyi kimi götürərək, həmin yanaşma tərəfdarları siyasiliyin xətti determinasiyasının məntiqini aradan qaldırır və beləliklə, daxili alternativliyini və sosial münaqişələrə reaksiyanın gözlənilməzliyini nümayiş etdirirlər. Siyasi tədqiqatlarda vurğular cəmiyyətin mentalitet xüsusiyyətləri, onun mədəni norma və ənənələrinin öyrənilməsinə keçirilərək nəticə etibarilə insan davranışının sirlərinin açılmasına imkan yaradır.

Rasional-tənqidi yanaşmaları digər yanaşmalardan fərqli olaraq siyasi əlaqələrin təbiətini siyasətin yalnız daxili struktur, münasibət, təsisat və mexanizmlərinin təsiri ilə izah olunması cəhdləri səciyyələndirir. Belə növ ideyalar dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi (B. Spinoza), qruplararası münasibətləri (A. Bentli), elitaların fəaliyyəti (Q. Moska), qruplararası inteqrasiya mexanizmləri (B. Krik), siyasi münaqişələrin (M. Kroz-ye) və konsensusun (E. Dürkheym) təhlili ilə bağlıdır.

Siyasətin öz daxili qanunlarına və mexanizmlərinə tabe olaraq yaranma və inkişaf məntiqi ən parlaq şəkildə G.V.F. Hegel tərəfindən ifadə edilmişdir. Düzdür, onun əsərlərində siyasətin bu cür daxili əsaslandırılmış inkişafının mövcudluq forması son dərəcə mistifikasişdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, o, siyasəti "dünya ruhunun inkişafı"nın müəyyən mərhələsi kimi başa düşürdü, baxmayaraq ki, siyasətin formalaşmasının daxili mənbələrinin axtarış cəhdinin özü, əslində tamamilə konstruktivdir.

İndi isə qısa şəkildə siyasətin formalaşmasının əsas daxili mənbələri olan münaqişəni və konsensusu ən mühüm amil hesab edən nəzəriyyələri gözədən keçirək.

Münaqişə nəzəriyyəsi. Siyasi həyatın münaqişəli, daxili ziddiyyətli xarakter daşması haqqındakı ideya hələ XIX əsrdə geniş yayılmışdı. Q. Zimmel, K. Bouldinq, L. Kozər və başqaları münaqişə nəzəriyyəsinin tərəfdarları olmuşlar. Belə yanaşmanı təqib edən müasir alimlər də, o cümlədən R. Darendorf, C. Berton, K. Lederer hesab edirlər ki, münaqişə bütövlükdə cəmiyyətin və xüsusilə siyasi həyatın məğzini əks etdirir.

Bu fikirləri bölüşən alimlərin çoxunun qənaətinə görə münaqişələr antaqonist, barışmaz xarakter daşmır. Onlar qaçılmazdır və eyni zamanda müsbətdir, çünki siyasi baxımdan təşkilatlanmış cəmiyyəti daxildən dağıtmağa qadir olan gərginliyin gizli səbəblərini üzə çıxarır. Hətta, ayrı-ayrı tərəflər arasındakı çəkişmə situasiyası, bu yaxud digər qüvvələr, ideologiyalar və mövqələrin tərəfdarları və əleyhdarlarının müəyyənləşdirilməsi siyasi maraqların nümayəndəlik mexanizminə təkmilləşmək imkanı verərək, əslində siyasi məkanı strukturlaşdırır. Öz növbəsində münaqişələrin rəfedəbilməzliyi onların fasiləsiz aydınlaşdırılmasını və tənzimlənməsini nəzərdə tutur ki, bu da insanları əməkdaşlığa alışdırır, maraqlarını müdafiə etmək bacarığını aşılayır, publik hərəkətlərini koordinasiya etməyi öyrədir.

Beləliklə, münaqişələrin siyasi həyata təsiri yalnız konstruktiv kimi qiymətləndirilir. Mövqə tərəfdarları bütün əsas problemləri ancaq münaqişələrin idarəedilməsinin və nəzarətinin səmərəli texnologiyalarının axtarışına münəcər edirlər.

Konsensus nəzəriyyəsi. Münaqişə nəzəriyyəsinin əksinə olaraq siyasi elmdə konsensus nəzəriyyəsi də formalaşır. O, siyasəti keyfiyyət baxımdan tam və müəyyən bir təzahür kimi qiymətləndirir. Həmin yanaşma tərəfdarları, məsələn, A. Dürkheim, M. Veber, D. Dyui, T. Parsons və başqaları münaqişənin siyasi həyatda ikinci dərəcəli rolunu etiraf edərək konsen-

susu siyasətin interpretasiyasının konseptual metodu səviyyəsinə qaldırırlar. Onların fikrincə, əhalinin əksəriyyətinə xas olan vahid ideallar, əsas sosiomədəni istiqamətlər insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləməyə, münaqişələri həll etməyə, idarəçilik normalarının funksionallığını və sabitliyini saxlamağa imkan verir.

Bu yanaşma mövqeyindən inqilablar, kəskin siyasi qarşılıqlıma siyasi həyatın anomaliyalarıdır. Öz təbii mövcudluğu üçün siyasət münaqişə və böhranların qarşısını almalı, “sosial həmrəylik” (A. Dürkheyim) vəziyyətini qoruyaraq vətəndaşlara daim “pedaqoji təsir” (D. Dyui) göstərməlidir.

Normaların və dəyərlərin aliliyinin etiraf edilməsi həmin mütəfəkkirlərin humanizmi haqqında xəbər verir və insan tərəfindən şəxsi və ictimai ehtiyatdan dərk edilərək səmərəli istifadə etmək bacarığına və imkanına inamlarını təsdiqləyir.

III Fəsil

SIYASİ ELMİN TARİXİ

§ 1. Siyasi elmin birinci inkişaf mərhələsi

Siyasətin mahiyyətinin dərk olunmasında dini-mifoloji forma tarixən ilkin forma kimi çıxış etmişdir. Dövrümüzə gəlib çatan qədim mənbələrə görə m.ə. II və I minilliklərdə yaşayan bütün xalqlarda hakimiyyətin və ictimai-siyasi quruluşun ilahi mənşəyi haqqında təsəvvürlər hökm sürürdü. Həmin təsəvvürlər, adətən, mif şəklində nəsil-dən-nəslə ötürülürdü.

Təxminən m.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq, siyasi baxışların rasionallaşma meyilləri ehtimal olunur. Fəlsəfi-etik forma daşıyan ilk kateqoriya və definisiyalar, sonra isə nəzəriyyə və konsepsiyalar yaradılaraq siyasi tədqiqatların əsl nəzəri özüllü qoyulur.

Herodot dövründə (m.ə. 484 – m.ə. 425-ci illər) Yunanıstanda siyasi ideyaların və idealların təhlili, dövlət hakimiyyəti və vətəndaşlığın təbiəti, siyasətin müxtəlif tipləri haqqında mühakimələr artıq adi, məişət müdrikliyinin bir hissəsinə çevrilmişdi. Təhsilli yunanlar m.ə. V əsrdə hakimiyyət sistemləri, siyasi təşkilatlar, iqtisadiyyat, müdafiə qabiliyyəti və xarici siyasətlə bağlı məlumatlara və fikirlərə böyük maraq göstərirdilər.

Məlumdur ki, əsl siyasi elmin tarixi Platondan (m.ə. 427 – m.ə. 347) başlayır. Təsadüfi deyil ki, onu siyasi elmin atası adlandırırlar. Amerika alimi R. Dala mənsub olan “məntiqi nöqteyi-nəzərdən siyasi elmin inkişafı üç mərhələ keçir: fəlsəfi, empirik və empirik biliyin təftiş mərhələləri” fikrillə razılaşmaq olar. Onun fikrincə, birinci fəlsəfi dövr məhz Platondan hesablanır.

Kübar ailəsində doğulmuş Platonun gənclik illərində Afinanı bürümüş qanlı hadisələr, aclıq və epidemiyalar onda hər hansı sosial dəyişikliklərə qarşı güclü nifrət yaratmışdı. Onun müəllimi – böyük filosof Sokrat demokratiya bərpa ediləndən sonra Afina şurası tərəfindən ataların dinini təhqir etməkdə və gənclərin şüurunu zəhərləməkdə günahlandırılaraq ölümə məhkum edildi (220 səsə qarşı 280 səslə). Platon və onunla yanaşı, Sokratın digər şagirdləri m.ə. 399-cu ildə Afinanı tərk etdilər. On iki il sonra, m.ə. 387-ci ildə Platon Afinaya qayıdaraq Akademiya (müasir universitetin prototipi) yaratdı və 40 il orada fəlsəfəni tədris etdi.

“Dövlət”, “Siyasətçi” və “Qanunlar” əsərləri siyasi elmin birinci mərhələsinin ilk klassik tədqiqatlarıdır. Bu üç əsərdə o, ədalət, siyasi məziyyət, siyasi sistemlərin tipləri və onların transformasiyası haqqında elə tezislər irəli sürür ki, onlar siyasi nəzəriyyələr kimi XIX əsrə qədər yaşamış və müəyyən mənada hətta indiyədək öz əhəmiyyətini itirməmişlər. Məsələn, Platonun “insan varlığının şərhı və strukturu siyasətin ölçüsü vəzifəsini ifa edir” fikri çox maraqlıdır. Mütəfəkkirə görə siyasi həyatda iştirak praktiki ağıl, şəraiti düzgün qiymətləndir-

mək bacarığı, natiqlik istedadı, ədalət, təmənnəsizlik, təcrübə və bu kimi digər müsbət keyfiyyətlərin olmasını nəzərdə tutur. “Siyasət haqqında” elm deyiləndə öncədən belə keyfiyyətlərin mənimsənilməsi başa düşülür. Siyasi tərbiyənin ən vacib hissəsi kimi, gələcək qanunvericilərin hazırlanması hesab edilir. Dövləti kim idarə edəcək məsələsi isə Platondan başlayaraq siyasi elmin mühüm məsələlərindən birinə çevrilir. Platona görə dövləti ən ləyaqətli və bilikli insanlar, ruhən aristokrat olanlar, daha doğrusu, yaxşılardan yaxşılardan idarə etməlidirlər və heç şübhəsiz, onlar çoxları, camaat, demos olmamalıdır. Platon israr edirdi ki, cəmiyyət kəmsavad xalqın iradəsi deyil. Mütəfəkkir mütəmadi olaraq demokratiyaya qarşı çıxış edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, onun siyasi baxışları mürtəcə mühafizəkarlıq fəlsəfəsi üçün təmələ çevrilmişdir. Əslində Platon bu günə qədər qalmaqda olan ümumi antidemokratik ənənələrin banisi olmuşdur. Lakin unudulmamalıdır ki, Platonun dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək istəyən insanların öz bilik səviyyələrini daim artırmalı olmalarına dair tələbləri tamamilə haqlıdır. Sonralar “kim idarə edəcək” məsələsi bütün siyasi filosoflar nəsilələrinin müzakirə predmeti olaraq qalır.

Məhz Platon özünün siyasi sistem modelini təklif edərək, tarixdə ilk dəfə bütün dövlət sisteminin yuxarıdan dəyişdirilməsinə təşəbbüs göstərir. Onun təsvir etdiyi ideal dövlət nə utopiyadır, nə də real gerçəklik, əslində o paradıqmadır, yəni elə bil nəyinsə əksidir ki, həmin o nəşə dövlətin məğzini, əsasını təşkil edir. Eyni zamanda Platonun dövləti tərbiyəvi diktaturanın ilk nümunəsidir: burada elita təkbaşına bütün əsas icimai məsələləri həll edir. Onun sistemində etika və siyasət qırılmaz surətdə bağlıdır. “Siyasətçi” və “Qanunlar” dialoqlarında Platon ideal respublika və politiyaların təşkilinin praktiki baxımdan mümkün olan müxtəlifliyi arasında fərqləri irəli sürür. O, real siyasi rejimlərin təsnifatını verir. Həmin məşhur təsnifatda kəmiyyət və keyfiyyət uzlaşır, əlaqələndirilir, yəni birinin, bir neçəsinin, yaxud çoxlarının hakimiyyəti ya təmiz,

ya da qarışıq şəkildə göstərilir. Belə yanaşma ona altı real siyasi rejimdən – monarxiya, tiraniya, aristokratiya, oliqarxiya, demokratiya və oxlokratiyadan təsnifat yaratmağa imkan verir. Sonra Aristotelin “Siyaset” əsərində təkmilləşdirilən həmin sxem bir çox yüzilliklər boyu (ta XIX əsrədək) siyasi tiplərin sistemləşdirilməsinin əsasını təşkil edir.

Platonun “Qanunlar” əsərində ən yaxşı və dayanıqlı rejimin özülü olan “qarışıq konstitusiyanın” ilk variantı göstərilir.

Qarışıq konstitusiya, mütəfəkkirin fikrincə, başqa hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən prinsiplərin – mütləqiyyət prinsipi olan müdrikliklə səxavət və demokratiya prinsipi olan azadlığın uzlaşması nəticəsində sabitliyə müvafiq olmağa imkan yaradır. Aristotel tərəfindən dərinləşdirilmiş bu sxem siyasi elm tarixində ilk dəfə olaraq elə bir izahedici nəzəriyyəyə çevrilmişdir ki, onun daxilində təsisatlar və ideallar hakimiyyət prosesi və səmərəliliyi ilə əlaqələndirilirdi. O, hakimiyyətin bölüşdürülməsi konsepsiyasının sələfi sayılır.

Aristotel (m.ə. 384 – m.ə. 322) Platon Akademiyasında 20 il keçirir, müəyyən müddət Makedoniyalı İskəndərin müəllimi olduğundan sonra yenə Afinaya qayıdır və burada Likey adlanan təhsil müəssisəsini təsis edir. Platon Akademiyasında geniş istifadə edilən idealist, deduktiv yanaşmalardan fərqli olaraq, Likeydə əsasən induktiv, empirik və tarixi təlim metodlarına üstünlük verilirdi. Aristoteli siyasi elmdə intuisiya deyil, müşahidəyə söykənən analitik cərəyanın banisi hesab etmək mümkündür. Əgər Platon insanları tabe olanlara və aqalığ edənlərə, hökm sürənlərə bölürdüsə, Aristotel, əksinə olaraq hesab edirdi ki, hər bir ağıllı, düşünən, cəsarətli insanda filosof keyfiyyətləri vardır. Məhz buna görə də hüquqların və vəzifələrin qeyri-bərabərliyi məsələsi sual altına alınmalıdır.

Aristotel tarixdə ilk dəfə olaraq dövlətin təhlilini verir. O, heç bir şeyə əsaslanmayaraq sərbəst müəyyən edilmiş dəyərlərdən deyil, insan psixologiyası nöqtəyi-nəzərindən çıxış edərək, dövləti insanlar tərəfindən yaradılan bir təsisat kimi qə-

bul edir. Dövlət təbii şəkildə ailədən törəyərək hakimiyyət və tabeçilik münasibətlərini (ağa və kölə, ər və arvad, ata və övladlar) yeni səviyyədə qurub həyata keçirir. Buna görə də Aristotel onu ideallaşdırmağa meylli deyil. Mütəfəkkir göstərir ki, dövlət vətəndaşların istək və arzularını yerinə yetirməzsə, sabit, möhkəm ola bilməz. O, Platonun dövlət birliyinin yerinə dövlətdə toqquşan maraqların plüralizmini qoyur. Cəmiyyət daxilində yaşayan insanı siyasi varlıq hesab edir. Çox önəmlidir ki, onun təlimində etika və siyasət bir-biri ilə bağlı olmayan, ayrı-ayrı fenomenlərdir.

Aristotelin fikrincə siyasət elmi insanlara ədalət və hüquq qanunları əsasında yaşamağı öyrədir. Həmin elmin məqsədi ümumi rifahdır. Buna görə o, ən ali elmdir. “Politika” əsərində Aristotel yazır: “Əlbəttə, hər bir insanın da rifahı istəniləndir, lakin ən gözəl və ən ülvi olan xalqın və dövlətin rifahıdır”. “Politika” böyük filosofun siyasi rejimlərin müxtəlif növlərini, vətəndaşlığın mənasını və siyasi həyatda təhsilin rolunu sistemli təhlilə çəkən ilk böyük elmi işi idi.

Aristotele görə, dövlətin formaları üç “düzgün” – monarxiya (birinin hakimiyyəti), aristokratiya (azlığın hakimiyyəti) və politiya (çoxlğun hakimiyyəti) və üç “düzgün olmayan” – tiraniya (dövlət başçısı vəzifəsinə zorla sahiblənən şəxsin hakimiyyəti), oliqarxiya (zənginlərin hakimiyyəti) və demokratiya (yoxsulların hakimiyyəti) formalarına bölünür. Birinci üç fenomeni o, ona görə düzgün hesab edir ki, burada hakimiyyətin əsas məqsədi hamının rifahıdır. Digər formalar mövcud olanda isə hakimiyyətin əsas məqsədi yalnız özünün mənfəətidir.

Aristotel demokratiyanı idarəetmənin ən pis formalarından ən yaxşısı kimi qiymətləndirirdi, belə ki, onun fikrincə, burada hakimiyyət adətən əksəriyyət təşkil edən yoxsul və əsil – nəcabətsiz vətəndaşlara məxsus olacaqdır. Aristotel iddia edirdi ki, demokratiyanın ən yaxşı forması ən az demokratik olanıdır; belə demokratiyada insanların çoxu yoxsul deyil və yoxsulların bərabər hüquqları yoxdur.

Görkəmli mütəfəkkir öz siyasi nəticələri, o cümlədən dövlətlərin təsnifatı üçün çox sayda faktiki materialdan, məsələn, 158 polisın konstitusiyasından geniş istifadə edir.

Ümumiyyətlə, həm Platon, həm də Aristotel siyasi elmin təşəkkülü və inkişafına olduqca böyük töhfələr vermişlər. Platonun **normativ konsepsiyası**, Aristotelin isə **analitik metodu** faktiki olaraq indinin özündə belə iki qütb təşkil edir ki, onların arasında siyasi fəlsəfə ilə siyasi elm hərəkət edir.

Makedoniyalı İskəndərin istilasından sonra başlanan, Şərq və Yunan mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri ilə fərqlənən ellinizm dövründə stoiklərin fəlsəfi məktəbinin iki postulatı – bəşəriyyətin ümumiliyi haqqında və təbii qanuna əsaslanan dünyə düzümü haqqındakı konsepsiyalar – xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fikirləri ilk dəfə olaraq m.ə. III əsrin son qərinesində yunan filosof-stoiki Xrisip xülasə edir. Ən parlaq formada bunlar Paneti (m.ə. 185 – m.ə. 109) və Polibinin (m.ə. 203 – m.ə. 120) əsərlərində əks olunur. Həmin iki filosof-stoik bu ideyaları Roma intellektual elitasının nümayəndələrinə ötürürlər.

Polibi Aristotel və Platonun ideyalarından Roma və onun təsisatları tarixinin interpretasiyasında istifadə edir, Romanın sürətlə böyüməsini və qüdrətinin möhkəmlənməsini məhz Roma siyasi təsisatlarının inkişafı ilə əlaqələndirirdi. O, monarxiya, aristokratiya və demokratiya kimi əsl formaların tənəzzülünün və onların tiraniya, oliqarxiya və oxlokratiya kimi qarışıq formalara keçməsinin səbəblərini izah etməyə müvəffəq olur.

Polibi hesab edirdi ki, Roma dövlətinin yaradıcıları özündə monarxik, aristokratik və demokratik prinsipləri birləşdirən qarışıq konstitusiyanın yaxşı cəhətlərindən qane olmalıdırlar. Bu prinsiplərin kombinasiyası konsul, senat və xalq yığıncağı kimi təsisatların formalaşmasında öz ifadəsini tapır. Polibinin fikrincə, həmin təsisatlar yarım əsr ərzində o zaman məlum olan dünyanın əksər hissəsinin istilasını mümkün edərək Roma qanunvericiliyi əsasında sabit və ədalətli idarəçiliyə təminat vermişlər.

Təxminən 75 il sonra, Roma Respublikasının təsisatları artıq tənəzzül dövrünə çatdıqda Siseron (m.ə. 106 – m.ə. 43) Roma tarixinin interpretasiyasına “qarışıq konstitusiya” nəzəriyyəsini tətbiq edir. O, ilk Roma Respublikası dövrünün ictimai strukturuna və mədəniyyətinə qayıtmağa çağırırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onun tərəfindən stoiklərin təbii hüquq doktrinasının zənginləşdirilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siseron kosmosun ilahi qayda-qanununun və bəşəriyyətin rəşional və sosial təbiəti ilə müəyyən edilən ümumi təbii hüququn mövcudluğuna inanırdı. Roma qanunvericiliyinə daxil olan, oradan katolik kilsə doktrinasına, sonra maarifçilik dövrü mütəfəkkirlərinin əsərlərinə keçən və nəhayət, müasir zamana qədər gəlib çatan təbii hüquq konsepsiyasını məhz o, qısa və dürüst ifadə etmişdir.

Beləliklə, m.ə. III əsrin sonundan başlayaraq, Yunan ictimai fikrində, sonrakı əsrlərdə isə Roma siyasi fikrində siyasi nəzəriyyənin iki əsas problemi formalaşır və siyasi elm tarixinin əvvəlindən bu günə kimi, yəni onun inkişafının bütün mərhələləri boyu qırmızı xətt ilə keçir. Həmin problemlər aşağıdakılardır: “Politiyanın institusional formaları hansılardır?” və “Onları dəyərləndirmək üçün biz hansı meyarlardan istifadə edirik?!”. Birinci suala cavab olaraq Aristotelin və Platonun siyasi həyatın təşkilat formalarının daxilində altı təmiz və qarışıq siyasi rejim seçilən təsnifatı irəli sürülür. Bundan başqa, rejimlərin tənəzzülünün və silsiləvi təkrarının qarşısının alınması üsulu kimi qarışıq konstitusiya təklif olunur. Onların dəyərləndirilməsi sualına isə qanunauyğunluq və ədalət mövqeyindən cavab təbii hüquq konsepsiyasıdır. Stoiklərin, xüsusilə Paneti və Polibinin köməkliyi ilə bu ideyalar Romaya keçir, oradan isə (əsasən Siseronun və Senekanın əsərlərindən) katolisizmin siyasi doktrinasına daxil edilir.

Beləliklə, artıq antik dövrdə tam əhatəli fəlsəfi bilik çərçivəsində siyasi nəzəriyyələr formalaşır və inkişaf edir. Bu nəzəriyyələrin mərkəzində dövlətin mahiyyəti, yaranması, məq-

sədləri, formaları və inkişaf yolları kimi məsələlər durur. Ən yaxşı idarəetmə üsullarının axtarılması, idarəçiliyə işi həqiqətən bacaranların cəlb edilməsinin labüdlüyü ideyaları onların əsasını təşkil edir. Siyasi bilik üçün son dərəcə vacib olan “siyasət”, “hakimiyyət”, “dövlət”, “qanun”, “hüquq”, “respublika”, “demokratiya”, “aristokratiya”, “oligarxiya”, “tiranıya”, “istibdad hakimiyyəti”, “azadlıq” və bir çox başqa anlayışlar yaranır və dərinlən işlənir. “Qarışıq konstitusiya” və təbii hüquq problemləri tədqiq edilir. Antik dövrün siyasi ideyaları orta əsr siyasi fikrinə çox böyük təsir göstərir.

Orta əsr xristian siyasi konsepsiyasının əsaslandırılmasında Avreli Avqustin və Foma Akvinalı əsas rol oynamışlar. Həmin əsrlərdə siyasi fikir ilahiyatın bir hissəsi kimi inkişaf edir. Onun əsas xüsusiyyəti kilsənin dövlətdən daha üstün olmasının qəbul edilməsidir. Bu ona görə baş verir ki, həmin nəzəriyyələrə əsasən məhz kilsə əsl ilahi başlanğıcı təcəssüm edir. Buradan da onların əsas ideyası olan – dövlət hakimiyyətinin kilsə hakimiyyətinə tabeçiliyi ideyası irəli gəlir. “Allah vermədiyi hakimiyyət yoxdur, mövcud olan hakimiyyətlər isə Allah tərəfindən müəyyən edilirlər.” Bibliyadan götürülən həmin tezis orta əsr siyasi fikrinin və feodalizmin siyasi quruluşunun əsasını təşkil edir.

Avqustin (354–430) hakimiyyətin dünyəvi və ruhani, yəni dövlət və kilsə hakimiyyətlərinə bölünməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı təlimini xüsusilə zənginləşdirir. O, “Allahın şəhəri” olan kilsəni, insanlar tərəfindən yaradılan “dünyəvi şəhərdən” qəti surətdə ayırır. Birincisi, əmin-amanlıq, rahatlıq, birlik və ədalət, ikincisi isə, şeytan səltənəti, insanın günahlar aləmi kimi başa düşülür. Kilsə hakimiyyətini ali hakimiyyət hesab edərək Avqustin, eyni zamanda hər iki hakimiyyətin müstəqilliyi, onların biri-birinin işinə qarışmazlığının tərəfdarıdır. Lakin bu, heç də onların qarşılıqlı əlaqəsini, xüsusən qarşılıqlı dəstəyini istisna etmir: dövlət kilsəni düşmənlərdən qoruyur, kilsə isə hamını dövlətə və qanuna tabe olmaq ruhunda tərbiyə edir. Avqustinin fikrincə, dövlət hakimiyyəti-

nin kamilləşməsi yalnız xristian əxlaqının təsiri altında mümkündür. Dünyəvi dövlət kilsəyə xidmət etməli, yer üzündəki dünyanı göydəki dünyaya yaxınlaşdırmalı, müvəqqəti dünyəvi qayda-qanunu dəstəkləməlidir. Avqustin üçün “dünyəvi şəhərin” ideali hamı tərəfindən sevilən ümumi nemət, ən yüksək nemət isə Allahdan olan xristian dövlətidir.

Bütövlükdə tarix, o cümlədən dövlətin yaranması ilahi qüvvə tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilib. Allah insanı elə xəlq edib ki, onun birləşməyə can atması öncədən ailənin, sonradan isə ictimai razılıq əsasında daxili sülh və xarici təhlükəsizlik naminə dövlətin yaranmasında özünü büruzə verir. İstənilən hakimiyyət formasında ən əsas dinə və ədalət prinsipinə sədaqətdir.

Foma Akvinalının (1225–1274) dövlətə münasibətilə bağlı mövqeyi daha da çevikdir. Dövlət sülhə, xeyrə, nizama doğru ilahi iradəni ifadə etməsinə görə mütəfəkkir tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Dini və dünyəvi hakimiyyətlərin nisbətini o, ruhun və bədənin nisbəti kimi müəyyən edir. Onun üçün dini hakimiyyət olan kilsə dövlət hakimiyyətindən üstündür. Eyni zamanda Aristotelin ardınca Foma Akvinalı dövlət hakimiyyətinin müstəqil, təbii formalaşmasını tanıyır və heç də hesab etmir ki, həmin hakimiyyət, papalığın iznilə müəyyənləşməlidir. Foma Akvinalı **daimi hüququ** (ilahi idrak), **ilahi hüququ** (tövrat və incil ehkamları), **təbii hüququ** (insanların təbii hüquqları) və ölkədə sülhü təmin etmək və şərin qarşısını almaq naminə hökmdarın tədqiq etdiyi **pozitiv hüququ** bir-birindən ayırır. Mütəfəkkirə görə hər bir hakimiyyət yox, yalnız o hakimiyyət tanınmağa layiqdir ki, ilahi qanunlara və təbii hüquqlara uyğun gəlsin.

Orta əsr dünyagörüşündə (Qərbdə) qarışıq konstitusiya və təbii hüquq nəzəriyyəsi özünün tam ifadəsini məhz Foma Akvinalının yaradıcılığında tapır. Mütəfəkkir qarışıq konstitusiyayı ədalət və sabitlik ideyaları ilə əlaqələndirir, özü də onların ilahi və təbii qanunauyğunluğu vasitəsilə. Qarışıq konstitusiyaların nümunəsi kimi o, mütləqiyyətdən əvvəlki İsraili (Musa və

İsanın dövrü) və respublika vaxtındakı Romanı göstərərək, onları qarışıq hakimiyyətin ideal forması kimi qiymətləndirir.

Tədricən mürəkkəbləşən siyasi təzahürlərin rəasional təsvirinin artması XIII əsrdə sşolastikanın əsasında artıq spesifik siyasi elmin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu elm gah “ars politika” – siyasi sənət (Böyük Albert), gah “scientia politika” – siyasi elm (Foma Akvinalı), gah “doctrina politica” – siyasi təlim (L. Qvirini) və hətta “sanctissima civilis scientia” – ilahi vətəndaş elmi (S. Brent) adlandırılır. Siyasətin idealist şərhinə baxmayaraq, elə bu zaman həyatın həmin sahəsində ixtisaslaşdırılmış biliklərin formalaşması artıq ehtimal olunur.

Heç də təsadüfi deyil ki, məhz həmin dövrdə dövlətin kilsə tabeçiliyindən azad olması və kral hakimiyyətinin feodallar tərəfindən məhdudlaşdırılması konsepsiyaları yaranır və tədricən güclənir. Kral hakimiyyətinə artıq Roma Papasından deyil, bilavasitə Allahdan alınan hakimiyyət kimi baxılır. 1215-ci ildə “Maqna Carta” və ya İngilis Azadlıqlarının Böyük Toplusu kimi tanınan sənəd imzalanır. İnsan haqları baxımından kral hakimiyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlərdən, hüquqi norma və prosedurların siyahısından ibarət olan bu sənəd insan hüquqları uğrunda hərəkətin ilk uğurlu addımı kimi qiymətləndirilir və həm siyasi gerçəkliyin, həm də siyasi elmin inkişafına çox böyük təsir göstərir. Baron və cəngavərlərə müəyyən hüquq və azadlıqlar verən “Maqna Carta” 1295-ci ildə kral I Eduardın hakimiyyəti dövründə fəaliyyətə başlamış ilk İngiltərə parlamenti ilə birgə cəmiyyətin sosial-siyasi həyatının yeniləşməsinə, orijinal siyasi ideyaların irəli sürülməsinə təkən verir.

§ 2. Siyasi elmin ikinci inkişaf mərhələsi

İntibah və Yeni Dövrə (XVI–XIX əsrlər) bağlı olan siyasi elmin inkişafının **ikinci mərhələsində** siyasi nəzəriyyənin forma və məzmununun dəyişməsi, yetkinləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə çarpır. Siyasi sahənin zənginləşməsi onun özü-

nə xas spesifik əsaslara və mexanizmlərə malik olan müəyyən sosial sahə kimi qəbul edilməsinə imkan yaradır. Həmin dövrdə ilk dəfə olaraq İtaliya mütəfəkkiri Nikkolo Makiavelli (1469–1527) dövlət və cəmiyyət haqqında təsəvvürləri bir-birindən ayırır. Buna görə də Makiavelli Platon və Aristoteldən sonra siyasi təfəkkürün üçüncü ənənəvi istiqamətinin banisi hesab edilir. Onun siyasi nəzəriyyəsi əsasən dövlət haqqında təlimdir. Məhz Makiavelli elmi leksikona stato (dövlət) istilahını gətirir. Onun təlimində dövlət əvvəllər olduğu kimi, cəmiyyət (kommuna, kollektiv) və ölkə mənasında təhlil edilmir. Burada dövlət spesifik siyasi təşkilat kimi çıxış edir. Başqa sözlə dövlət - fərqləndirici xüsusiyyəti suverenlik, yəni instansiyanın müəyyən sahəsi daxilində qayda-qanunu və sülhü saxlamaq üçün qeyri-məhdud hüquqi səlahiyyətə malik olan müəyyən hökmranlıq təşkilatıdır.

Mütəfəkkirin yaradıcılığı nəzəriyyə ilə təcrübənin yaxınlaşmasına, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə və onun saxlanması kimi real məsələlərin həllinə yönəlmişdir.

O, bütün siyasi rejimlərin və siyasi liderlərin legitimliyi haqqında ideyaları irəli sürərək belə qənaətə gəlir ki, dövlətin və hökmdarın yaşaması üçün aparılan hər bir siyasət tamamilə normaldır. Makiavelliyə görə “məqsəd vasitələrə bəraət qazandırır” tezi siyasətin əsas qayəsidir. Məhz bu səbəbdən də onun adı əxlaqi abırsızlığın və siyasi ədəbsizliyin sinoniminə çevrilmişdir.

Makiavelli “Hökmdar”, “Tit Livinin ilk on kitabı haqqında mühakimələr”, “Hərb sənəti”, “Florensiyanın tarixi” əsərlərində siyasi nəzəriyyənin empirik təməlini dərinlən əsaslandırır. Materialist mütəfəkkirlərin ardınca o, siyasi elmi teologiyadan, bundan başqa siyasəti və hüququ əxlaqdan ayırır. Onun fikrincə, siyasət xristian əhkamlarına və əxlaqi prinsiplərə deyil, praktikaya və təcrübəyə əsaslanmalıdır.

Makiavelli siyasi davranışı ilk növbədə hakimiyyət kateqoriyası nöqtəyi-nəzərindən interpretasiya edir. Məhz buna görə

də onun hökmdara tövsiyə etdiyi dövlət idarəçiliyi metodu hakimiyyətin təmin edilməsindən, saxlanılmasından və genişlənməsindən ibarətdir.

Orta əsrlərdə, İntibah və Maarifçilik dövrlərində son dərəcə böyük rol oynamış suverenlik konsepsiyası ilk dəfə olaraq J. Boden (1530–1596) yaradıcılığında hərtərəfli əsaslandırılmışdır. “Dövlət haqqında altı kitab”, “Tarixin asan öyrənilməsinin metodu” və digər məşhur kitabların müəllifi olan Boden tərəfindən işlənilmiş dünyəvi suverenlik konsepsiyası zənginləşdirilib inkişaf etdirilərək bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Məhz Boden suverenliyin iki əsas göstəricisini – **müstəqilliyi** və **hakimiyyətin aliliyini** ilk dəfə olaraq seçib fərqləndirir. Bodənə görə suverenlik dövlətə xas olan və onun ərazisi miqyasında qanunlar yaratmaq və həyata keçirmək sahəsinə aid edilən müstəqil və mütləq bir hüquqdur. O, hesab edir ki, “dövlətin mütləq və daimi hakimiyyəti kimi” suverenlik dövlətin əsas əlamətidir. Dövlət suverenliyi vahiddir, bölünməzdir, daimidir, mütləqdir, şərtsizdir. Suverenlik konsepsiyasından çıxış edərək, Boden dövlət formalarının təsnifatını verir: monarxiya – bir şəxsin suverenliyidir; aristokratiya – azlığın suverenliyidir; demokratiya – hamının və yaxud çoxluğun hakimiyyətidir. Mütəfəkkir özü isə “qanuni, kral monarxiyası” tərəfdarıdır, çünki bu dövlət forması suverenliyin təbiətinə, onun vahidliyinə, bölünməzliyinə tam uyğun gəlir və cəmiyyətdə sülhü, qayda-qanunu, ahəngdarlığı təmin etməyə qadirdir. Onun mütləqiyət doktrinası qarışıq konstitusiya nəzəriyyəsinə ziddir. O, realist, tarixi yanaşma mövqeyindən çıxış edərək, sübut etməyə çalışırdı ki, məsələn, Roma və Venesiyada mövcud olan qarışıq hökumətin klassik nümunələri, əslində mərkəzləşdirilmiş və qüvvətli rejimlərdir. Boden tərəfindən ətraf mühit və sosial struktur amillərinin dövlət tipinə təsirinin qiymətləndirilməsi Monteskjönün məlum siyasi fikirlərini qabaqlayır.

XVI–XVII əsrlərdə siyasi elmin inkişafında utopik sosializmin banisi, ingilis humanisti Tomas Mor (1478–1535) və onun

təliminin davamçısı italyalı Tommazo Kampanella (1568–1639) görkəmli yer tuturlar. Onların siyasi görüşləri digər nəzəriyyələrdən köklü surətdə fərqlənir. Xüsusi mülkiyyət, kütlələrin istismarı, qeyri-bərabərlik və hüquqsuzluq ictimai quruluşun dəyişməz əsası kimi qəbul edilən bir vaxtda onlar mücərrəd formada olsa da, ictimai mülkiyyətin, humanizm, demokratiya, azadlıq, bərabərlik, sosial ədalət, yüksək əxlaqlıq prinsiplərinin bərqərar olduğu ideal ictimai-siyasi quruluşu təsvir edirlər. Tomas Morun “Utopiya”, Tommazo Kampanellanın “Günəş şəhəri” əsərlərindəki siyasi ideyalar XVIII əsrdə sosialist-utopistlərin (J. Melye, Morelli, Q. Mabli, Q. Baböf) və xüsusilə XIX əsrin I-ci yarısında utopist sosializm klassiklərinin təlimlərində inkişaf etdirilir.

XVII əsrin siyasi elmindən söhbət açaraq, ilk növbədə o dövrün üç ən məşhur mütəfəkkirləri olan Hüqo Qrotsi (1583–1645), Tomas Hobs (1588–1679) və Con Lokkun (1632–1704) nəzəriyyələrini yada salmaq lazımdır. Həmin nəzəriyyələr Hollandiya və İngiltərədə ilk burjua inqilabları ərəfəsindəki siyasi mübarizə problemlərini əks etdirərək təbii hüquq və ictimai müqavilə problemlərinin inkişafına böyük təkan verdilər. H. Qrotsi siyasi elm tarixində əsasən təbii hüquq nəzəriyyəsi və beynəlxalq hüququn banilərindən biri kimi tanınır. Təbii hüquq və dövlətin müqavilə yolu ilə yaranması ideyalarının əvvəllər də irəli sürülməsinə baxmayaraq, məhz Qrotsi ilk dəfə olaraq onları özünün dövlət nəzəriyyəsinin əsası kimi qiymətləndirir.

“Vətəndaş haqqında təlimin fəlsəfi başlanğıcı” və “Leviafan” əsərlərində Tomas Hobs öz siyasi doktrinasını açıqlayır. Mütəfəkkirin fikrincə, rəqabət və inamsızlıq insan təbiətindən irəli gəlir (“insan insana canavardır”). Məhz buna görə də dövlətin yaranmasından əvvəl mövcud olan cəmiyyətdə “hamının hamıya qarşı müharibəsi” kimi xarakterizə olunan vəziyyət müşahidə olunurdu. Lakin Hobsa görə insanın ağı, dərrakəsi ona yaranmış təhlükəli vəziyyətdən çıxış yolunu tapmağa imkan verir. Bu da cəmiyyətdə sülhü və təhlükəsizliyi təmin edə bilən icti-

mai müqavilədir, yəni insanlar arasında onların təbii hüquqlarının qarşılıqlı özünü məhdudlaşdırması əsasında əldə edilən müəyyən razılaşmadır. Hobs güclü dövlət hakimiyyəti tərəfdarıdır.

O, suverenlik nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək belə qənaətə gəlir ki, suveren hakimiyyət cəmiyyət üzvlərini xaos, qatmaqarışıqlıq və zordan qurtarmaq üçün lazımdır. Hər bir vətəndaş borcunu yerinə yetirərək və tabe olaraq əvəzində təhlükəsizliyini və azadlığını əldə edir. Bu fikrin məntiqi nəticəsi isə belədir: hakimiyyətin ən optimal forması yalnız bütün cəmiyyət üzvlərinin müdafiəsini və xoş güzəranını hökmdar tərəfindən təmin etməklə məhdudlaşdırılan mütləqiyyətdir. Yəni Hobsun fikrincə, hakimiyyətin ən yaxşı forması elə bir formadır ki, o, vətəndaşların maddi və insani tələblərinə münasibdir. Beləliklə, hökmdarın fəaliyyətinin dəyərlilik meyarı insanların həyat şəraitinin maddi göstəriciləridir. Onun nəzəriyyələrinə görə hökmdarın iradəsi ali qanundur, ictimai müqavilə bağladıqdan sonra xalq hökmdarın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına cəhd göstərə bilməz.

Hobsdan fərqli olaraq, Con Lokk cəmiyyətin dövlətdən əvvəlki, təbii vəziyyətini qatmaqarışıqlıq, hamının hamıya qarşı müharibəsi kimi deyil, insanların azad, bərabər və nizamlanmış münasibəti kimi təsvir edir. Lakin belə cəmiyyətin ictimai asayışı təmin edə biləcək xüsusi orqanı olmadıqdan məhz bu məqsəd üçün insanlar dövlət haqqında ictimai müqavilə bağlamaq qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, dövlətin prinsipial baxımdan cəmiyyətin təbii, dövlətdən əvvəlki vəziyyətindən üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin azadlığını təmin etməyə qadirdir. Con Lokk hakimiyyətin yaranması, onun legitimliyi barədə görüşlərini, ümumiyyətlə, siyasi təlimini "Hakimiyyət haqqında iki traktat" adlı əsərində açıqlayır. İlk dəfə olaraq o, burada "cəmiyyət", "dövlət" və "şəxsiyyət" anlayışlarını dürüst müəyyən edir. Lokk yazır ki, şəxsiyyət yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət kimi təbii və özgəninkiləşdirilməyən hüquqlara malikdir. Hobsdan fərqli olaraq, Lokk şəxsiyyəti cə-

miyyətdən və dövlətdən üstün hesab edir. Dövlət cəmiyyətə, hər ikisi isə şəxsiyyətə xidmət etməlidir. Dövlət şəxsiyyətin hüquqlarını qorumaq, ümumi və şəxsi maraqların müvazinətini təmin etməlidir. Kimisə şəxsi mülkiyyətdən məhrum etməyə, insanların azadlığını məhdudlaşdırmağa, onların daxili, mənəvi aləminə qarışmağa dövlətin ixtiyarı yoxdur.

İngilis burjua liberalizminin banilərindən biri olan Lokk burjua-konstitusiyalı monarxiya, yəni parlamental-monarxiy konstitusiyalı dövlətin və hakimiyyətin bölüşdürülməsinin tərəfdarıdır. Mütəfəkkirin hər bir qanuni hökumət “idarə olunanların razılığına arxalanır” fikri siyasi nəzəriyyə ilə bağlı olan diskussiyaları tamamilə dəyişdirir və demokratik təsisatların inkişafı üçün zəmin yaradır. Lokk hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətində Allah qanununa identik olan təbii hüquqları təmin etmək üçün insanlar öz hökumətləri ilə müqavilə bağlayır. Hamının xoşbəxtliyini, rifahını təmin etmək məqsədilə vətəndaşlar qanuna tabe olmağı, hökumət isə qanunları qəbul etmək və dövləti xaricdən mümkün ola bilən hər bir təhlükədən, zıyandan qorumağı öz öhdələrinə götürürlər. Lokkun görüşlərində “hakimiyyətin bölüşdürülməsi” konsepsiyası hələ ki, rüşeym formasında mövcuddur. Cəmiyyətə verilən (həvalə edilən) hakimiyyət üç tərkib hissəyə bölünür – qanunverici, icraedici və federativ (üçüncü bir qədər qeyri-müəyyəndir və əsasən beynəlxalq münasibətlər sahəsi ilə bağlıdır).

Ümumiyyətlə, hüququn, qanunun aliliyi ideyasını irəli sürən mütəfəkkirin görüşləri bütövlükdə XVIII əsrin siyasi təlimlərinə böyük təsir göstərir.

Hobsda olduğu kimi, Lokkda da siyasi elmin irəliləməsi, tərəqqisi hakimiyyətin təbiəti, formaları və əsasları haqqında sosioloji və psixoloji tərzdə edilən məntiqi nəticələrlə bağlıdır.

Qərbi Avropada siyasi elmin əsl yüksəlişi XVIII əsrə təsadüf edən Maarifçilik dövrü və Böyük Fransa inqilabı ilə əlaqədardır. Burada xüsusən Şarl Lui Monteskyö (1689–1755) və Jan-Jak Russonun (1712–1778) adlarını qeyd etmək lazımdır.

Monteskyö yaradıcılığının mərkəzində iki əsas problem durur. Bunlar: 1. “qanunların ruhunun”, başqa sözlə, qanunvericiliyin millətin ümumi ruhundan sosial-siyasi asılılığı; 2. siyasi hakimiyyətin qanunçuluq və üç qola bölünməsi prinsipi əsasında ən yaxşı təşkili və işləməsi problemləridir.

Monteskyö dövlətin yaranmasının müqavilə nəzəriyyəsini və ümumiyyətlə, “ictimai müqavilə” anlayışını qəbul etmir. Mütəfəkkirin fikrincə, dövlətin və hüququn yaranması qanunauyğun tarixi prosesin və müharibələrin nəticəsidir.

Monteskyö təlimatların toplanmasında və təsnifatında (Hobs və Lokkla müqayisədə) elmi təhlilin tələblərinə daha yaxındır. Onu komparativist alim adlandırmaq olar. O, müxtəlif ölkələrin, ilk növbədə, İngiltərənin təcrübəsini öyrənir və onların siyasi təsisatlarını Fransada mövcud olanlarla müqayisə edir. Monteskyö təbiət qanunlarının mahiyyəti ilə razılaşaraq məhz onları dövlət idarəçiliyinin ilkin şərti kimi qəbul edir. Dövlət siyasətinin, siyasi həyatın forma müxtəlifliyini izah edərək iqlimi, dini, adət-ənənələri, iqtisadiyyatı, tarixi və başqa amilləri nəzərə alır. Yəni onun qənaətinə görə dövlətin, cəmiyyətin və hətta qanunvericiliyin xüsusiyyətləri həm fiziki (ilk növbədə coğrafi), həm də əxlaqi (dövlət quruluşunun prinsipləri, adət-ənənə və s.) amillərdən bilavasitə asılıdır.

Monteskyö hesab edir ki, hakimiyyətin ən optimal formasını onun bölünməsi prinsipi əsasında yaradılan hökumət təşkil edir. Mütəfəkkirin nöqtəyi-nəzərincə, məhz belə bir hökumət azadlığın qorunmasına və rifahın artmasına imkan yaradır. Monteskyö “Qanunların ruhu haqqında” (1748) əsərində qeyd edir ki, hakimiyyətin bölünməsinin ən gözəl nümunəsi “Hüquqlar haqqında bill”in qəbul edilməsindən (1689) sonrakı İngiltərədir. Xatırladaq ki, həmin sənəd parlamentin kral hakimiyyəti üzərində üstünlüyünü təsdiqləyir, beləliklə də, ölkədə konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar edir.

Monteskyönün təklif etdiyi təsnifata görə hökumətlər respublika, monarxiya və despotiyalara bölünür. Öz növbəsində,

respublikalar aristokratik və demokratik olanlara ayrılır. Onun üçün ingilis dövlət quruluşu elə ideal bir idarəetmənin təcəssümüdür ki, burada demokratik, aristokratik və monarxik sosial təsisatlar dialektik həmahəngliklə birləşərək bir-birinə uyğunlaşır.

J.-J. Russonun siyasi görüşləri əsasən “İctimai müqavilə haqqında” (1762) əsərində izah edilir. Burada o vaxta qədər siyasi elm tarixində dəfələrlə irəli sürülən təbii hüquq və ictimai müqavilə ideyaları öz klassik əsasını tapır. Filosofun sosial-siyasi görüşlərinin məğzini **insanın hüquq və azadlıqlarının və xalq suverenliyinin özgəninkiləşdirilməməsinin tanınması** təşkil edir. İctimai müqavilə nəticəsində cəmiyyət üzvləri öz təbii hüquq və azadlıqlarını vahid siyasi orqanizm və suveren olan xalqa ötürürlər. Hər bir qanuni hakimiyyət buna əsaslanmalıdır. Russonun fikrincə, xalqın istibdadı və mütləqiyyəti devirməyə, vətəndaşların sosial-siyasi bərabərliyə, azadlıq, demokratiya və ədalətə nail olmağa tam haqqı var.

Mütəfəkkir hesab edir ki, xalqın suverenliyi ictimai müqavilənin mahiyyətindən irəli gəlir və qanunvericilikdə özünü göstərir. Siyasi azadlıq məhz o yerdə mümkündür ki, orada vətəndaşlar özləri qanunları qəbul edir və həmin qanunların mühafizəsi altındadırlar. Russo xalqın tam suverenliyi ideyasıyla razılaşdığına görə hakimiyyətin bölünməsi prinsipini qəbul etmir. Bu prinsipin yerinə o, icraedici orqanların qanunverici orqanlara tabe olması şərtilə bütün dövlət orqanlarının funksiyalarının ayrılması prinsipini irəli sürür. Əsl xalq hakimiyyəti çərçivəsində Russo dövlətin yalnız bir formasını – respublikanı qəbul edir.

Liberalizm konsepsiyasını inkişaf etdirən dahi alman filosofu, sosial mütəfəkkiri İmmanuel Kant (1724–1804) şəxsiyyətin muxtariyyəti ideyasının müdafiəçisidir. Haqlı olaraq bu böyük alimi bütün dünyada azadlıq filosofu adlandırırlar. O, dövlət müqavilə nəzəriyyələrinin, dövlət hakimiyyətinin hüquqi məhdudlaşdırılmasının tərəfdarıdır. Öz sosial-siyasi təlimində Kant

“hüquqi dövlət” və “vətəndaş cəmiyyəti” konsepsiyasını irəli sürür və əsaslandırır. Filosof tiraniyanın bütün formalarına qarşı qətiyyətlə çıxış edir. İstibdadı istisna etmək üçün o, hakimiyyətin bölünməsinə tələb edir. Onun fikrincə, ölkəni insanlar deyil, qanunlar idarə etməlidir. “Mənəviyyatın metafizikası” (1797) əsərində Kant yazır: “Dövlət – hüquqi qanunlara tabe olan çoxsaylı insanların birləşməsidir... Hər bir dövlətdə üç hakimiyyət, yəni ümumi tərzdə üç simada birləşdirilmiş iradə mövcuddur: qanunvericinin simasında ali hakimiyyət (suverenlik), hökmdarın simasında icra hakimiyyəti (qanuna əsasən idarə edən) və hakimnin simasında məhkəmə hakimiyyəti (qanuna əsasən hər kəsi özününkünə məhkum edən)... Qanunverici hakimiyyət yalnız xalqın birləşmiş iradəsinə mənsubdur”.¹

Mütəfəkkirin yaradıcılığında dövlət tənzimlənməsi, əxlaqın cəmiyyətdə rolu, əxlaqın və siyasətin nisbəti, təmiz, vicdanlı siyasət məsələlərinə böyük yer ayrılır. Siyasəti Kant məqsəd və vasitənin həmahəngliyi kimi başa düşür.

Yuxarıda göstərilən və siyasi idarəetmənin çox çətin prosesini, müxtəlif şərtlərini tam dürüst təsvir edən sistemli-funksional siyasi nəzəriyyələr Amerika konstitusiyasının yaradıcılarına son dərəcə böyük təsir göstərir. Hakimiyyəti üç qola bölərək, yaxud məhdudiyətlər və qarşı qüvvələrin köməyi ilə idarəetmənin qarışıq tipini yaradaraq sonuncular Lokk, Monteskyö, Russo və digər Avropa filosoflarının nəzəriyyələrinə istinad edirlər.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində bir çox Amerika dövlət xadimləri siyasi elmin inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Demokratiya problemləri, siyasi bərabərlik, xalq suverenliyi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları, hakimiyyətin üç qola bölünməsi problemlərinin praktiki baxımdan işlənməsində Tomas Cefferson (1743–1826) və Ceyms Medisonun (1751–1836) rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlar xalqı si-

---

¹ Антология мировой политической мысли. Т. I. М., 1997, с. 478.

yasi hakimiyyətin yeganə mənbəyi, respublikanı isə demokratik idarəetmənin ən yaxşı forması hesab edirdilər. T. Ceffersonun Müstəqillik bəyannaməsi layihəsində izah etdiyi siyasi ideyalar ABŞ-ın yaranması və müstəqillik qazanması yolunda son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, bundan başqa, nəinki öz ölkəsinin, eyni zamanda Avropanın siyasi həyatında demokratik özülün bərqərar olmasına, o cümlədən 1789-cu ildə “İnsan və vətəndaş haqları Bəyannaməsinin” hazırlanmasına və qəbul edilməsinə çox mühüm təsir göstərmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın “Müstəqillik Bəyannaməsi” xalq suverenliyi və insan haqları kimi demokratik prinsiplərin tarixdə siyasi həyatın əsasına çevrilməsini əks etdirən ilk dövlət aktıdır.

XIX əsrdə sənaye cəmiyyətinin və burjuva dövlətçiliyinin inkişafı siyasi elmə bir çox yeniliklər gətirir. Siyasi nəzəriyyənin və praktikanın ən vacib cərəyanlarından olan liberalizm, mühafizəkarlıq və sosializm özlərinin çiçəklənmə dövrünü yaşayırlar. Pozitivizm yaranır və geniş yayılır. Bu dövrdə maraqlı və orijinal siyasi ideyalar irəli sürən alimlər sırasında G. V. F. Hegel, B. Konstan, İ. Bentam, A. Tokvil, C. S. Mil, O. Kont, H. Spenser, utopik sosializmin klassikləri A. Sen-Simon, Ş. Furye, R. Ouen, marksistlər K. Marks və F. Engelsin adları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

G. V. F. Hegel (1770–1831) əsasını obyektiv idealizm təşkil edən dialektik təlimin banisi kimi tanınır. Onun nəhəng elmi irsində dövlətçilik problemlərinə (ilk növbədə “Hüququn fəlsəfəsi” əsərində) böyük yer ayrılır. Unudulmamalıdır ki, Hegelin dövlət, cəmiyyət və insanla bağlı görüşlərinə mütəfəkkirin dialektik təfəkküründən və konservativ fəlsəfi sisteminə irəli gələn immanent ziddiyyətlər xasdır. Dövləti o, təbii hüquq prinsiplərinə söykənən bir qurum kimi qəbul etmir, çünki onun fikrincə, dövlət vətəndaş haqlarını və azadlıqlarını təmin edən vasitə deyil, özü-özlüyündə bir məqsəddir. Mütəfəkkir tarixi prosesi əksliklərin mübarizəsi kimi görür. Həmin mübarizə sintezlə – yeni əvvəlki pillələrin ziddiyyət-

lərini həll edən yüksək pilləylə nəticələnir. Maraqlıdır ki, o, Napoleon müharibələrindən sonrakı bir neçə onillik ərzində formalaşan Prusiya bürokratik monarxiyasını belə sintezin modernləşdirilmiş və kamilləşdirilmiş təzahürü hesab edir. Hegel təlimində ən dəyərli odur ki, 1. tarixin, siyasətin irəliyə doğru hərəkəti xaoslu təsadüfi hadisələrin təkamülü kimi deyil, varislik, inkişaf, artım, yüksəliş prinsiplərinə əsaslanan qanunauyğun bir proses kimi başa düşülür; 2. dövlət və vətəndaş cəmiyyəti bir-birindən ayrı olan və fərqlənən nisbətən müstəqil təsisat kimi qiymətləndirilir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində siyasi elmin və siyasətin fəlsəfəsinin bir sıra nəzəriyyələri geqeyançılıqla bilavasitə bağlıdır.

Benjamin Konstan (1767–1830) Fransada, İyereyaya Bentam (1748–1832) isə İngiltərədə liberalizmin nəzəriyyəçiləri kimi çıxış edirlər. Onların əsərlərində əsas diqqət siyasət sahəsində fərdi haqlara və şəxsi azadlıqlara, hakimiyyətin bölünməsi və tarazlığı problemlərinə yönəlir. Hər birinin dünyagörüşü feodalizmin burjua quruluşuna keçidlə bağlı olan dərin dəyişiklikləri əks etdirir.

Konstan dövlətin ideal formasını respublika deyil, ingilis tipli konstitusiyalı monarxiya hesab edir. Onun siyasi görüşləri həm elmi-publisist (məsələn, “Qədim insanların azadlığı haqqında və onun müasir insanların azadlığı ilə müqayisədə”), həm də bədii əsərlərdə (məsələn, “Adolf” romanında) izah olunur.

Bentamın fikrincə isə, ən yaxşı ictimai-siyasi sistem qanunlar yerinə yetirilən və vətəndaşların şəxsi, utilitar maraqları təmin edilən despokratiyadır. Utilitarizm nəzəriyyəsinin banisi kimi Bentam “faydalılıq prinsipi”ni və şəxsiyyətin maraqlarını hər şeydən üstün tuturdu. Cəmiyyətin maraqlarını isə fərdi maraqların cəmi ilə eyniləşdirirdi. Siyasi mütəfəkkirin görüşləri müxtəlif əsərlərdə, o cümlədən “Zaman, yer və şəraitin qanunvericiliyə təsiri haqqında” və “Qanunverici məclislərin taktikası” yazılarında açıqlanır.

Aleksis Tokvil liberalizm və demokratiya nəzəriyyəçisi kimi tanınır. Onun yaradıcılığının əsas mövzusu bir çox ölkələrdə orta əsr antidemokratizminin ardınca gələn demokratiyanın mahiyyəti, yaranması, inkişafı, işləməsi və perspektivləridir. Özünün bütün dünyada məşhur olan “Amerikada demokratiya” (1835) və “Köhnə idarə üsulu və inqilab” (1857) əsərlərində Tokvil Amerika və Fransanın timsalında demokratiyanın təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri haqqında reallığa uyğun olan fikirlər söyləyir. O, demokratiyanın həm müsbət (məsələn, vətəndaşların azadlığı və hüquqi bərabərliyi, onların siyasi həyatda fəal iştirakı, insanların rifahının artması), həm də mənfi, ziddiyyətli (məsələn, çoxluğun siyasi müstəbidliyi, demokratik tiraniyanı, optimal hökumətin yaranmasına zəmanətin olmamasını və s.) tərəflərini açıq-aydın göstərir. Mütəfəkkir yazır ki, azlığın demokratik haqları, şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqları başlanan yerdə çoxluğun demokratik hakimiyyəti qurtarmalıdır. Sonuncunun neqativ meyllərini neytrallaşdırmaq üçün Tokvil yerli özünüidarəni inkişaf etdirməyi, vətəndaşların könüllü assosiasiyalarının və prisyanırlar məhkəməsinin yaranmasını, dövlətçiliyin federativ formasının möhkəmlənməsini zəruri hesab edir. Onun üçün azadlıq ən ali dəyərdir. Bütövlükdə Tokvil demokratiya şəraitində (ABŞ timsalında) azadlığın və bərabərliyin prinsiplial baxımdan bir araya sığa bilməsini tutarlı arqumentlərlə sübut edə bilmişdir.

İngilis filosofu və ictimai-siyasi xadimi Con Ştyuart Mill (1806–1873) müasir liberalizmin banilərindən biri, şəxsiyyətin haqq və azadlıqlarının carçısıdır. “Utilitarizm”, “Azadlıq haqqında”, “Nümayəndəli idarəetmə haqqında düşüncələr” əsərlərində Mill şəxsiyyətin azadlığı və dövlət hakimiyyətinin ziddiyyətli nisbəti və digər siyasi məsələlərlə bağlı fikirlər irəli sürür. Bütövlükdə demokratiyanı ən yaxşı dövlət forması hesab etməsinə baxmayaraq, mütəfəkkir hər cür qeyri-məhdud siyasi hakimiyyətə, o cümlədən hətta demokratiyaya belə qarşı çıxır, çünki bu, şəxsiyyətin azadlığına təhlükə yaradır. Azadlığı isə Mill insan həyatının ən ali dəyəri kimi qiymətləndirir.

XIX əsrin birinci yarısında utopik sosialist ideyalar siyasi elm tarixində müəyyən bir yer tutaraq əsasən Anri Sen-Simon (1760–1825), Şarl Furiye (1772–1837) və Robert Ouenin (1771–1858) adları ilə bağlıdır.

Anri Sen-Simonun fikrincə, cəmiyyət qanunauyğunluq əsasında inkişaf edən tam, bütöv bir orqanızmıdır. Sənaye sivilizasiyasının ideoloqu olaraq, o, siyasətə xüsusi yer ayırır və hesab edir ki, siyasət sənaye cəmiyyətinin müvəffəqiyyətlə işləməsinə böyük təsir göstərə bilər. Siyasət özü isə əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi amillərdən deyil, tarixdən asılıdır. Siyasət sahəsində mütəfəkkir inqilabla, ictimai sarsıntılarla müqayisədə təkamülə, islahata üstünlük verir və bunların həyata keçməsində böyük şəxsiyyətə aparıcı yer ayırır. Hesab edir ki, tərəqqinin meyarı – insanların əsas tələbatlarını ödəmək imkanı, bacarığıdır. Cəmiyyətin iqtisadi və siyasi yenidən qurulmasında rəhbər rol sənayeçilərə və alimlərə verilir.

Sen-Simon sosial təbəqələr arasında ziddiyyətləri görmür və “zəhmətkeş sinfə” fəhlələri, sənaye iş adamlarını və ticarətçiləri aid edir. Utopik sənaye sistemində onların arasındakı münasibət harmonik olmalıdır. Mütəfəkkirin fikrincə, yeni parlamentdə real hakimiyyət rantye və feodalların əvəzinə sənayeçilər şurasına veriləcək. Onun siyasi fikirləri “Yeni xristianlıq”, “Jeneva sakininin müasirlərə məktubu”, “Amerikalıya məktub”, “İctimai təşkilat nəzəriyyəsi haqqında”, “İbrətli hekayə” və digər çoxsaylı əsərlərində əks olunur.

Şarl Furiye o vaxtkı siyasi qayda-qanunu tənqid atəşinə tutur. Hesab edir ki, yeni sosial-siyasi idealın həyata keçməsi üçün əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini birləşdirən istehsalat-istehlakçı şirkətlər yaratmaq lazımdır. Bu şirkətlərin özəkləri olan muxtar kollektivlər – falanqalar ölkənin və hətta bütün dünyanın ərazisini bürüməlidir. Məhz falanqaların köməyi ilə şəxsiyyətin azadlığı, hərtərəfli inkişafı və ümumi bərabərlik təmin olunmalıdır.

Robert Ouenin fikrincə, bütün sosial və siyasi bələlərin əsas mənbəyi xüsusi mülkiyyətdir. Bu səbəbdən, o, mövcud olan

ictimai-siyasi quruluşa qarşı daha da kəskin və ardıcıl surətdə çıxış edir. Ouen inanır ki, kapitalizm mütləq yeni ədalətli ictimai quruluşa əvəz olunacaq. Lakin sosialist ideyalarının gerçəkləşməsi üçün şüurun inqilabi surətdə dəyişilməsi, yeni idealların geniş təbliğatı, imkanlı insanların, burjua xeyriyyəçilərinin bu işə cəlb olunması tələb olunur.

R. Ouen tərəfindən işlənmiş “ümumilik qəsəbələri” (kommunalar) konstitusiyasında ictimai mülkiyyət, kollektiv əmək, bütün üzvlərin bərabər haqları və vəzifələri, tərbiyənin və təhsilin rəşional və insanpərvər sistemi bərqərar olunur. Mütəfəkkirin bəşəriyyətin əxlaqi və sosial dəyişdirilməsi nəzəriyyəsi bütün dünyada sosialist fikrin formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Əlbəttə, öz sələflərinin sadələvh, kobud bərabərləşdirici kommunizmindən Sen-Simon, Furiye və Ouenin sosialist konsepsiyaları həm forma, həm də məzmunca çox fərqlənir. XIX əsrin sosialist ideyaları daha yetkin və dolğundur. İnsan və cəmiyyət arasındakı münasibətlər sosial ədalət və həmahənglik əsasında qurulur. Lakin bu əsrin də sosial və siyasi utopizmi keçmiş ideallaşdıraraq, gələcəyin cəmiyyətinin və dövlətinin yaradılması üçün qeyri-real yanaşma mexanizmlərini təklif edir.

Həmin dövrün mütəfəkkir-utopist qrupuna anarxizmin baniləri olan M. Ştirner və P. J. Prudonu da müəyyən mənada aid etmək mümkündür.

Maks Ştirner (əsl adı Kaspar Smidt, 1806–1856) “Yeganə və onun mülkiyyəti” (1844) əsərində eqoizmi təbliğ edir. O, fərdçilik nəzəriyyəsini son həddə çatdıraraq, eqoizmi və anarxizmi dövlətə qarşı qoyur. Hesab edir ki, dövlətin formaları dəyişir, məqsədi isə həmişə eynidir – şəxsin azadlığını boğmaq. Buna görə də şəxsi “Mən” yeganə və müstəsna, onun dünyaya, xarici aləmə münasibəti yalnız həmin aləmdən istifadədir. Bütün sosial institutlar isə – ailə, hüquq, dövlət – şəxsi şüurun idbar təsəvvürləridir.

Elmə “anarxizm” istilahını gətirən Pyer Jozef Prudon (1809–1865) – “Mülkiyyət nədir, yaxud hüquq və hakimiyət

haqqında təlim” (1840) əsərində iri kapitalist mülkiyyətini oğurluq adlandıraraq, onu tamamilə inkar edir. Prudona görə dövlət sosial şəxer və xalq istismarının mənbəyidir, bu səbəbdən də o, dinc sosial inqilab nəticəsində məhv edilməlidir. Sonralar dövlətin aradan qaldırılması ideyası Prudonda müasir dövrlətlərin (onların əsasında parçalanmış, xırda muxtar vilayətlərin yaranması yolu ilə) federallaşması və qeyri-mərkəzləşməsi layihəsinə transformasiya olunur. Bundan başqa, anarxizmin nəzəriyyəçisi tərəfindən fərdi istehsalçıların icmaları və qrupları arasındakı müqavilə münasibətləri ilə dövlətin əvəz olunması proqramı da təklif edilir.

Ümumiyyətlə, anarxizm ifrat fərdçilik, eqosentrizm, hər kəsin dövlət və cəmiyyət qarşısında sosial və siyasi vəzifələrindən imtina edilməsi ideyalarından irəli gəlir. Onun fəlsəfi əsasları bütün sosisum səviyyəsinə yüksələn subyektivizm və volyuntarizm, insanın dəyişməz təbiətinin və ədalət prinsiplərinin tamamilə mücərrəd şərhilə bağlıdır.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, XIX əsrin birinci yarısında G. V. F. Hegel, O. Kont və K. Marks kimi tarixi determinizm konsepsiyası mövqeyindən çıxış edən filosoflar siyasi elmin inkişafına böyük yeniliklər gətirmişlər. Maarifçilik ənənələrinə arxalanaraq, onlar tarixi rasionel idarəetmə istiqamətinə yönəlmiş birxətli inkişaf kimi qəbul edirlər.

Fəlsəfi pozitivizmin əsasını qoyan O. Konta (1798–1857) gəldikdə, ilk növbədə qeyd olunmalıdır ki, o, sosiologiya adlanan yeni elmin banisidir. “Pozitiv fəlsəfənin ruhu” altıcildlik əsərində Kont hər bir elmin əvvəlcə iki – teoloji və metafizik inkişaf mərhələlərindən keçərək, üçüncü – elmi və yaxud pozitiv mərhələyə çatmasını xüsusi vurğulayır. Onun fikrincə, ilk növbədə astronomiya, kimya, fizika, fiziologiya, sonra isə sosial-fizika, yəni ictimai elmlər və psixologiya bu mərhələlərdən keçir. Kont sosiologiya deyəndə geniş bir sahəni (fəlsəfəni, siyasi elmi, hüquqşünaslığı – bir sözlə, bütün ictimai elmləri) əhatə edən elmi nəzərdə tutur və hesab edir ki, sonuncu cəmiyyə-

ti islahat yolu ilə dəyişdirmək üçün istifadə oluna biləcək böyük bir ideyanın əsasıdır. Konta görə dövlətin, siyasi həyatın inkişafı da “insan aqlının vəziyyətinin” teoloji, metafizik və pozitiv (elmi) pillələrindən asılıdır. Dini dünyagörüşü ilə fərqlənən birinci pillədə teokratiya siyasi sistemi yaranır. Bu dövrdə ən geniş yayılmış hakimiyyət forması irsi monarxiyadır. Fəlsəfi-spekulyativ, metafizik şüur hökm sürəndə “müdafiə ruhu” daşıyan siyasi həyatda hüquqşünaslar, ədiblər və publisistlər ön plana çəkilir. Mürtəce aristokratiyanın hakimiyyətini ləğv edərək XIV–XVIII əsrləri əhatə edən bu “böhranlı dövr”, eyni zamanda qeyri-peşəkar, naşı adamların hakimiyyətə gəlməsi ilə müşahidə olunan inqilabları, “anarxik respublikaları” törədir.

Elmi, pozitiv şüurun bərqərar olunduğu sənaye dövründə həm təcavüzkar, həm də müdafiə xarakterli ruh artıq yox olur və zadəganlığın yerini “sosiokratiya” tutur. Kont sosiologiyasının tətbiqi hissəsi olan pozitiv siyasət həmin sosiokratiyanın əsaslarını hazırlamalıdır. Sosiokratiya zamanı cəmiyyətin mənəvi rəhbərliyi pozitivist filosoflara və alimlərə məxsusdur. Səlahiyyətli idarəetmə isə bankirlər, sənayeçilər və texniki mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Xalq kütləsi səriştəsiz olduğuna görə hakimiyyətdən kənar edilir. “Nizam və tərəqqi” formulu O. Kontun dördcildlik “Pozitiv siyasətin sistemi” (1852–1854) əsərinin epigrafi seçilir ki, bu da təsadüfi deyil. Onun təlimində inqilablar, anarxik partlayışlar cəmiyyətin inkişafının patologiyası kimi qələmə verilir, sosial həmrəylik isə, əksinə, sosial-siyasi həyatın norması kimi izah edilir.

Bütövlükdə Kont liberalizmə, demokratiyaya, sosializmə, insan haqları və azadlığına qarşı çıxış edir. O, güclü avtoritar hakimiyyət, hətta Napoleon Bonapart hakimiyyətinə oxşar şəxsi diktatura tərəfdarıdır. Öz pozitivizmini isə Kont bütün sosial-siyasi problemləri həll etməyə qadir olan “yeganə təsirli və taməhatəli din” hesab edir.

Karl Marks (1818–1883) nəzəriyyəsində Hegel dialektikası son nəticədə bütün bəşər cəmiyyətinin dəyişdirilməsinə aparın

siniflərin mübarizəsi prinsipinə çevrilir. Karl Marksla yanaşı, Fridrix Engelslə (1820–1895) də təmsil edilmiş marksizmdəki sosialist doktrina tarixdə, o cümlədən siyasi elmin tarixində ilk dəfə olaraq, dialektik-materialist metodoloji və nəzəri mövqedən işıqlandırılır. Siyasi təzahürləri və prosesləri təhlil edərkən marksizmin baniləri bilavasitə onların sosial əsaslarının, siniflərin maraqlarının əks olunmasına son dərəcə böyük yer ayırırlar. Marksizmə görə bütün siyasi tarix nəticə etibarilə istehsal-dan, iqtisadi bünövrədən, bilavasitə isə cəmiyyətin sosial-sinfi strukturundan və sinfi qüvvələrin nisbətindən asılıdır.

Həmin təlimə uyğun olaraq, kapitalizm feodalizmi əvəz edib və öz növbəsində əvvəlcə proletar sosializminə, sonra isə əsl bərabər hüquqlu azad cəmiyyətə yerini verəcək. Bu proses, əlbəttə, öz-özünə baş vermir. Sosialist cəmiyyətinə aparan və heç də rahat, hamar olmayan yolda sinfi mübarizənin kəskinləşməsi (ilk növbədə proletariat və burjuaziya arasında gedən) qanunauyğun və qaçılmazdır. Beləliklə, sinfi mübarizə tarixi prosesin aparıcı qüvvəsi kimi qələmə verilir. Marks və Engels tərəfindən yazılan “Kommunist partiyasının manifesti” (1848) “elmi kommunizmin” və kommunist hərəkatının ilk proqram sənədidir. “Manifestdə” cəmiyyətin sosialist hərəkatının silahı olan proletar diktaturası, yeni proletar partiyasının yaranmasının labüdlüyü, proletar beynəlmiləçiliyi haqqında ideyalar əsaslandırılır. Onların fikrincə, tarixi prosesin təbiəti elədir ki, siyasi hərəkatlar ictimai elmə müəyyənləşdirilə bilərlər. Məhz buna görə də həmin elmə dərinlən yiyələnmək düzgün qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradır. Marksist doktrinada ictimai elm elə bir tam əhatəli sxemə çevrilir ki, onun əsasında həm iqtisadiyyat, həm ideologiya, həm də siyasət inkişaf etməlidir. Cəmiyyətin təhsilli avanqardı bu qüdrətli nəzəriyyə ilə silahlanaraq qarşısında nizam, ədalət və bolluq hökm sürən yeni bir dünya yaratmaq məqsədi qoyurdu.

Proletariata və onun müttəfiqləri olan şəhər və kənd sakinlərinin ən kasıb təbəqələrinə ünvanlanmış ideologiya və siya-

sət, burjuaziyaya qarşı sinfi dözümsüzlük, azadlıq, bərabərlik, ədalət, istismardan, əsarətdən, müharibələrdən qurtarmaq kimi kommunist şüarlarının irəli sürülməsi kütlələr arasında marksizmə geniş populyarlıq təmin edir. 1864-cü ildə “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin” şüarı altında I İnternasional yaranır. Bir çox ölkələrdə, ilk növbədə Qərbi Avropada marksist, sosialist və sosial-demokrat partiyalar və təşkilatlar fəaliyyətə başlayır.

Lakin artıq o dövrdə müəyyən olunur ki, ideya-nəzəri və təşkilatlanma baxımından marksistlər vahid qüvvə kimi çıxış edə bilmir. XIX əsrin sonunda Qərbi Avropada siyasi partiyalar və onların rəhbərləri ortodoksal marksizmdən uzaqlaşaraq sosial islahatçılıq yolunu tuturlar.

Fəhlə hərəkatında klassik marksizmin ideya-siyasi əsaslarının təftişi ilə bağlı təmayüllər get-gedə güclənir. 1897–1898-ci illərdə alman sosial-demokrati E. Bernşteynin (1850–1932) “Sosializmin problemləri” ümumi başlıq altında işıq üzü görən silsilə məqalələrində həmin təmayüllər yığcam şəkildə ifadə olunur.

Yuxarıda qeyd olunan qlobal, mücərrəd, monist konsepsiyalara cavab olaraq, siyasi elmdə empirizm dalğası yaranır. Bu tendensiya çoxlu sayda siyasi institutların təsviri, formal-hüquqi tədqiqatlarında və bu mövzu ilə bağlı bir neçə fundamental, empirik materiallarla zəngin olan əsərlərdə əks olunur. T. Vulsinin “Siyasi elm, yaxud dövlətin nəzəri və praktiki tədqiqi” (1878), V. Roşerin “Siyasət: monarxiya, aristokratiya və demokratiyanın təbiəti haqqında tarixi təlim” (1892) və V. Vilsonun “Dövlət: tarixi və praktiki siyasətin tərkib hissələri” (1889) əsərləri həmin tendensiyaya misal ola bilər.

Müasir siyasi sosiologiyaya siyasi deterministlərdən fərqli olaraq, təkamülçülər adlandırılı bilən XIX əsrin ikinci yarısının ayrı-ayrı mütəfəkkirlərinin əsərləri böyük təsir göstərir. Təkamülçülər ona görə ki, onların sıralarına aid edilən, o cümlədən H. Spenser, Q. S. Meyn və F. Tönnisin təhlil edilən

problemlərə yanaşmalarını empirizmə daha yaxın olan, nəticələrini isə bir o qədər də birmənalı və kateqorik olmayan kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Məsələn, postdarvinist, sosial təkamülçülüyün ilkin tərəfdarı, sosiologiyada üzvi nəzəriyyə məktəbinin banisi Herbert Spenser (1820–1903) birmənalı nəticələrdən qaçır. O, təkmilləşdirmənin ümumi prosesinin, mədəni və siyasi fərqlərin təsirini nəzərə almağa çalışır. Siyasi mərkəzləşməni və əksmərkəzləşməni Spenser ətraf mühitin fiziki xüsusiyyətləri ilə, məsələn, dağlıq və düzənliyi bir-biri ilə tutuşduraraq izah edir. Öz nöqteyi-nəzərini tarixi misallarla təsdiqləyərək sübut etməyə çalışır ki, demokratiya manufakturanın artması və ticarətin inkişafı ilə həyata gətirilən urbanizasiya və maraqların təbəqələşməsinin nəticəsində baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliyin yekunudur.

Filosofun qənaətinə görə ictimai təkamül ümumdünya təkamülünün yalnız bir hissəsidir. Spenser öz nəzəriyyəsində qeyri-üzvini, üzvini, üst üzvini bir-birindən ayırır. Sonuncusu sosial inkişafdır. Cəmiyyət isə onun məhsuludur. Alim cəmiyyətin sosial-sinfi strukturunu bioloji baxımdan əsaslandırır və izah edir. Onun üçün sosial inkişafın əsas qanunu ən uyğunlaşmış cəmiyyətlərin dözüb yaşama qanunudur.

XIX əsrin son qərindəsi siyasətə və dövlətə plüralist baxış özünə yol açır. Bunu L. Fon Şteyn, F. Nitsşe və Y. Yellinek kimi mütəfəkkirlərin əsərləri təsdiqləyir.

Parlaq filosof, tarixçi, yazıçı və siyasətşünas olan Fridrix Nitsşe (1844–1900) bu əsrin siyasi görüşlərini yekunlaşdıraraq, ictimai ideal, norma və prinsiplərə tamamilə yeni, radikal mövqedən yanaşır, bütün dəyərləri yenidən qiymətləndirir. Filosofun yaradıcılığında əsrlər boyu Avropada hökm sürən mədəniyyət, mənəvi əsaslar, o cümlədən xristianlıq, sonuncunun etik normaları, demokratiyanın və liberal siyasətin nailiyyətləri kəskin tənqid atəşinə tutulur. Mütəfəkkir xalq kütlələrinə nifrətlə yanaşır. Onları “kölələr”, “sürü” adlandırır və hesab edir ki,

xalq daim “ağaların” iradəsinə tabe olmalı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yüksəlməsi üçün zəmin hazırlamalıdır. Əsl tarixi isə güclü insanlar yaradır. Güc və hakimiyyət “kütlələrə”, “cəmiyyətə”, “sürüyə” qarşı qoyulan fəvqəlinsan obrazında personifikasi olunur. Burjua cəmiyyətini və sosializmi tənqid edərək, o, elitar konsepsiyanı dəstəkləyir. O zaman sosial elmlərdə geniş istifadə olunan kateqoriyaları və anlayışları rədd edərək, “hakimiyyətə doğru iradə”, “fəvqəlinsan”, “həyat” və s. yeni definişiyaları icad edir. Sonuncu istilah müəllifin əsərlərində mərkəzi yeri tutur. Rədd edilən dəyərlər sırasında dövlət anlayışı da mövcuddur. Nitsşeyə görə dövlət insanların adət və hüquqlarını boğur, xalqı tapdağı altında əziz. Bu səbəbdən də xalq tərəfindən lənətlənir və başa düşülmür. Lakin “xeyrin və şərin bütün dillərində yalan danışan” dövlət yeni saxta qıbləğah kimi özünü xalqla eyniləşdirir. Əslində isə dövlət harada qurtarırsa, insan oradan başlanır. Nitsşe bütün dünyada XVII–XIX əsrlərin rəşonalizmindən irrasionalizmə dönüşü möhkəmləndirən “həyat fəlsəfəsi” cərəyanının banisi kimi tanınır.

Müəllifin fəlsəfi görüşləri çox ziddiyyətli olduğu kimi, siyasət fəlsəfəsi də son dərəcə ziddiyyətlidir. “Nihilizmin carçısı” adlandırılan Nitsşe öz fəlsəfəsini yeni epoxaya giriş kimi qiymətləndirir. Həmin dövrdən bəri siyasi elmin inkişafı prosesi bir çox ölkələri əhatə edərək daha da intensivləşir və müxtəlif, çox vaxt bir-birinə tamamilə zidd olan cərəyanlar və doktrinalarla zənginləşir.

§ 3. Siyasi elmin üçüncü inkişaf mərhələsi

1 hissə. XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onilliklərində siyasi elmin inkişafı

Təxminən XIX əsrin sonunda siyasi elmin inkişafının üçüncü – empirik biliyin təftiş edilmə dövrü başlayır. Məhz o zaman siyasi elm biliyin müstəqil sahəsi və əlahiddə tədris fən-

ni kimi təşəkkül tapır. XIX–XX əsrlərin qovuşuğunda siyasi elmə müasir sima verən çoxlu sayda politoloji əsərlər işıq üzü görür. Düzdür, müxtəlif səbəblər üzündən bu prosesin başlanması eyni vaxta təsadüf etmir. Məsələn, Almaniyada müstəqil politologiyanın yaranması XIX əsrin birinci yarısında formalaşan hüquq məktəbi ilə birbaşa bağlıdır. Buna parlaq sübut L. Fon Şteynin “Dövlət haqqında ümumi təlim” əsəridir. Məktəbin nümayəndələri hüquq, dövlət, dövlət hakimiyyəti problemlərini dərinlən öyrənir. Fransada politologiyanın meydana gəlməsi “Siyasi elmlərin azad məktəbi”nin (1871) yaranması vaxtına təsadüf edir. İngiltərədə müstəqil siyasi elm özünün əmələ gəlməsi ilə əsasən London İqtisadiyyat və Siyasət Məktəbinə borcludur (1895). ABŞ-da politologiyanın başlanğıcı məlum olduğu kimi, 1880-ci ilə gedib çıxır. Məhz həmin ildə Kolumbiya Universitetində tanınmış alim Corc Bercesin təşəbbüsü ilə “Siyasi elmin ali məktəbi”nin yaradılması haqqında qərar qəbul edilir. İdeyanın yaranmasına isə hələ 1857-ci ildə bu universitetdə Frensis Leyberin siyasi nəzəriyyə haqqında oxuduğu mühazirə kursu təkan vermişdi. Sonrakı illərdə Amerikada bir çox politologiya yönümlü tədris ocaqları və elmi institutlar açılır və uğurla fəaliyyət göstərir. 1903-cü ildə ilk politoloji peşəkar milli qurum – Siyasi elmlərin Amerika Assosiasiyası yaranır. ABŞ-da və Avropa ölkələrində politologiya dövlətşünaslıq və hüquqşünaslıqdan ayrılır.

O zaman politologiya bir çox fənləri, o cümlədən sosiologiya, tarix, iqtisadiyyat, sosial psixologiya və s. özündə ehtifa edən bilik sahəsi kimi başa düşülür və “siyasi elm” adlandırılır. Bu istilah bütün dünyada geniş yayılmağa başlayır. 1896-cı ildə tanınmış italyalı politoloq və sosioloq Q. Moska sonralar klassik əsərə çevrilən “Siyasi elmin elementləri” əsərini çap etdirir. Məhz siyasi elm çərçivəsində demokratiya, elitalar, partiyalar, qeyri-formal proseslər, siyasi hakimiyyət və başqa problemlərə həsr olunmuş məxsusi nəzəriyyələr tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu epoxa dünyaya A. Bentli, Q. Moska, V. Pareto,

R. Mihels, M. Veber, E. Dürkheym, E. A. Friman, F. Pollok, C. Sili, V. Vilson, Ç. Merriam və digər görkəmli nəzəriyyəçilərin adlarını bəxş edir. Məhz o vaxtdan bu günə kimi davam edən siyasi elmin inkişafının müasir dövrü başlanır.

XX əsrin ilk onilliklərində siyasətin empirik baxımdan öyrənilməsi Amerika universitetlərində geniş vüsət taparaq hüquq, fəlsəfə və tarix fənlərinin bazasında tədris olunur. 20–40-cı illərdə Çikaqo Universitetində yaranan və uğurla fəaliyyət göstərən siyasi elmin Çikaqo məktəbinin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada konkret empirik tədqiqatlarla sübut edilir: siyasi elmin əsl inkişafı yalnız kəmiyyət metodlarının köməyi ilə aparılan fənlərarası araşdırmalar strategiyasının dəstəklənməsi əsasında mümkündür.

XX əsrin əvvəllərində tərkibində tanınmış nümayəndələri T. Veblen, C. Kommons və U. K. Mitçel olan institusionalizm formalaşır.

Kapitalizmin inhisarçı mərhələyə çatması Amerikada kəskin sosial ziddiyyətlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Belə şəraitdə meydana gələn **institusionalizmin** əsas vəzifələri aşağıdakılardır: 1. inhisarçı kapitəla qarşı opponənt qismində çıxış etmək; 2. iqtisadiyyatda aparılacaq islahatlar vasitəsilə “orta sinfin” müdafiə konsepsiyasını işləyib hazırlamaq. İlk dəfə “institusionalizm” istiləhını Amerika iqtisadiyyatçısı U. Hamilton 1916-cı ildə işlətdikdən sonra yeni nəzəriyyə identik ad alır. İnstitusionalizm (latınca *institutio* – adət, göstəriş, nəsihət) istiləhı cəmiyyətə və iqtisadiyyata əsasını institut kateqoriyası təşkil edən bəxiş sisteminin ifadəsi üçün istifadə olunur. İnstitusional nəzəriyyənin nümayəndələri institutları – yəni cəmiyyətin müxtəlif, o cümlədən siyasi, iqtisadi, mədəni, ideoloji strukturlarına müvafiq olan təşkilatları – ictimai inkişafın aparıcı qüvvəsi hesab edirlər. Formal institutlardan başqa, onların fikrincə, xalqın sosial psixologiyası, xarakteri, temperamenti, mentaliteti və hətta instinktləri də bu funksiyanı yerinə yetirir. Başqa sözlə, institusionalizmin ideoloqları institut de-

yəndə ən müxtəlif kateqoriya və təzahürləri nəzərdə tuturlar. İlk öncə: 1. **ictimai institutları**, yəni ailəni, dövləti, həmkarlar ittifaqlarını, rəqabəti, hüquqi normaları; 2. **ictimai psixologiyani**, yəni davranışın səbəblərini, təfəkkür üsullarını, adət-ənənələri, vərdişləri. İctimai psixologiyanın təzahür forması kimi iqtisadi kateqoriyalar da çıxış edir: xüsusi mülkiyyət, vergi, kredit, mənfəət, ticarət və s. Nəzəriyyənin digər səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, burada iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ideyası irəli sürülür, iqtisadi və psixoloji təzahürlər və proseslərin təhlilində riyazi metodlardan geniş istifadə etmək fikri vurğulanır.

İnstitusionalizmin metodologiyası: 1. təsviri-statistik; 2. tarixi-genetik metodlardan və 3. institut kateqoriyasından (hüquqi normalar, adət-ənənələr) **geniş istifadəni nəzərdə tutur.** Ümumi nəzəriyyədə sosial-psixoloji (Veblen), sosial-hüquqi (Kommons) və institusional-statistik (Mitçel) istiqamətlər formalaşır. Veblenin “Bekar sinfin nəzəriyyəsi” adlı məşhur əsərinin 1899-cu ildə nəşr olunmasına baxmayaraq, institusionalizmin ideya və konsepsiyaları XX əsrin 20–30-cu illərində müntəzəm şəkildə işlənir. Məhz bu dövr institusionalizmin ilk mərhələsini təşkil edir.

İnstitusionalizmin banisi T. Veblen (1857–1929) iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini psixoloji amillərlə əlaqələndirir. C. Kommons (1862–1945) iqtisadiyyatı müəyyənləşdirən hüquqi kateqoriyalara və təşkilatlara üstünlük verir. İqtisadi böhranlarla mübarizə metodlarının işlənməsi Harvard konyunkturşünaslıq məktəbi tərəfindən həyata keçirilir. Məktəbin aparıcı nəzəriyyəçisi U. K. Mitçel (1874–1948) qarşısında iqtisadi böhranların zəiflədilməsi üsullarının yaradılması məsələsini qoyur. Tənzimlənən kapitalizm nəzəriyyəsinin yaradıcısı Mitçelin təlimində dövrilik fenomeni yoxdur, böhran isə resessiyə ilə (artım tempinin rəvan etməsi ilə) əvəz edilir. Adları çəkilən Amerika alimlərinin və onların davamçılarının əsərlərini antiinhisarçı istiqamət, iqtisadi artıma bütün ictimai münasibətlərin cəminin

təsir etməsinin uçotu və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin labüdlüyü ideyası birləşdirir.

İnstitusionalizmin parlaq nümayəndəsi Tuluza Universitetinin hüquq fakültəsinin professoru və dekanı Moris Oriudur (1856–1929). Fransız alimi cəmiyyəti nəhəng sayda institutların cəmi kimi təsəvvür edir. İnstitutun fərqləndirici cəhəti əsas istiqamətləndirici ideyadır. Onun fikrincə, institut hüquqi vasitələrlə həyata keçirilən işin, yaxud müəssisənin ideyasıdır. Məsələn, kommərsiya təşkilatı mənəfətli alver, hospital şəfqət ideyası üzərində qurulur. Dövlət millətə, vətəndaş cəmiyyətinə himayəçilik, xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi ideyasını reallaşdırır. Zaman keçdikcə institutlar sabit xarakter alır və adətən onları yaradan şəxslərdən daha çox yaşayır. O, iki tip institutu bir-birindən ayırır – korporativ (ticarət cəmiyyətləri, assosiasiyalar, dövlət, həmkarlar ittifaqları, kilsə) və qeyri-korporativ (hüquqi normalar). Hər iki tip sosial münasibətlərin ideal modeli kimi xarakterizə olunur.

Oriu nəzəriyyəsində diqqət əsasən korporativ institutlara yönəlir. Neoliberalizmin digər ideoloqları kimi müəllif hesab edir ki, dövlət qayda-qanunu, tarazlığı sabitləşdirmək üçün siyasi baxımdan iqtisadiyyata müdaxilə edə bilər. Dövləti alim suverenlik kimi deyil, “institutların institutu”, “bərabərlər arasında birinci” kimi qəbul edir. Onun fikrincə, ümummilli institut, vasitəçi neytral qüvvə olan dövlət “nizamlanmış və tarazlaşdırılmış rejim səviyyəsinə çatdırılan millətin hüquqi personifikasiyasıdır”. Onun təklif etdiyi institusional yanaşma sonralar J. Bürdo, M. Düverje və bir çox başqa fransız politoloqlarının plüralist demokratiya konsepsiyalarının formalaşmasına təsir göstərir.

İnstitusionalizm 30-cu illərdə yaranan iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin neoliberal konsepsiyalarının nəzəri sələflərindən biridir. Keynsianlıq neoliberal cərəyanda (XX əsrin birinci yarısı və ortaları) aparıcı yer tutur. İngilis iqtisadiyyatçısı Con Meynard Keyns (1883–1946) 1929–1933-cü illərdəki “böyük depressiyadan” sonra yazdığı və çap etdirdiyi “Məşğul-

luq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabına görə ümumdünya şöhrəti qazanır. Əsərdə o, marksistlərdən fərqli olaraq, sübut edir ki, kapitalizm heç də dinamik inkişaf imkanını itirməyib. Həmin illərdə yaranan ciddi iqtisadi böhran müvəqqəti xarakter daşıyır. Keynes yazır ki, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün siyasətçilər yeni imkanlar tapmalıdır. O, ilk növbədə azad sahibkarlıq rejiminə son qoymağı təklif edir. Alimin fikrincə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi böhransız inkişafın yeganə təminatıdır. Keynes məşğulluğun stimullaşdırılması prinsipini dövlətin daimi funksiyası sayır. Baxmayaraq ki, Keynes xüsusilə politoloji məsələlər üzərində dayanmır, onun hazırladığı proqram bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi praktikaya və qanunvericiliyə bilavasitə təsir göstərərək “Qərbdə Keynes inqilabı” ilə nəticələnir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onilliklərində siyasi elmdə bir çox başqa maraqlı nəzəriyyələr də mövcuddur. Məsələn, Vilfredo Pareto (1848–1923) və Qaetano Moskanın (1858–1941) elitalar, Artur Bentlinin (1870–1957) “təzyiq qrupları”, Maks Veberin (1864–1920) hakimiyyətin tipologiyası və bürokratiya nəzəriyyələri, Robert Mihelsin (1876–1936) “olixarxiyanın dəmir qanunu”, D. Bell və Q. Skottun texnokratiya konsepsiyaları və s.

Turin və Roma universitetlərinin professoru, tanınmış politoloq Qaetano Moskanın əsas nailiyyəti, elitanın xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsi, onun strukturunun, fəaliyyət qanunlarının, tənəzzül və kontrelita ilə əvəz edilmə səbəblərinin öyrənilməsilə bağlıdır. Moska üçün politologiya ilk növbədə elitalar haqqında elmdir. Onun elitalar nəzəriyyəsi “Siyasi elmin elementləri” (1896) əsərində ardıcılıqla izah edilir. 1939-cu ildə kitab “Hakim sinif” adı altında ingilis dilində çap edilərək, müəllifinə dünya şöhrəti gətirir. Əvvəllər Moska elita yerinə “siyasi sinif” və “hakim sinif anlayışlarını sinonim kimi işlədir. Sonra isə belə qərara gəlir ki, siyasi sinif hakim sinfin özəyidir.

Dünya politologiyasında elitanın qəbul edilmiş tərifi Vilfredo Paretoya məxsusdur. “Sosiologiya haqqında ümumi traktat” əsərində (1916) alim elitanı, onun təbiətini, strukturunu, tərkibini təfərrüatı ilə təhlil edir. Paretoya görə ictimai inkişafın aparıcı qüvvəsi də məhz elitaların dövrüdür. Beləliklə, hər iki italyalı mütəfəkkir oxşar ideya irəli sürürlər. Bu ideyaya görə hər bir cəmiyyətin idarəetmə fəaliyyəti sahəsində iki bir-birindən fərqli qrup mövcuddur – idarə edənlər və idarə olunanlar. Onlar tərəfindən təklif olunan ən böyük yenilik isə ondan ibarətdir ki, cəmiyyəti həmişə azlıq təşkil edən “siyasi sinif” (Q. Moska), yaxud hakim elita (V. Pareto) idarə edir.

Robert Mihels də elitologiyanın yaradıcılarından biri kimi tanınır. “Demokratiya şəraitində siyasi partiyanın sosiologiyası” (1911) əsərində Mihels belə qənaətə gəlir ki, oliqarxiya iri sosial strukturların qaçılmaz həyat formasıdır, mövcud olan qanuna görə demokratiya mütləq oliqarxiyaya çevrilir. Politoloqun “oliqarxiyanın dəmir qanunu” konsepsiyasına uyğun olaraq siyasi sistemlərin əsasında ilk növbədə müxtəlif elitaların rəqabəti və hakimiyyətdə dəyişilməsi durur.

Siyasi proses və təsisatların elitarist və oliqarxik şərhinə “təzyiq qrupları”, yaxud “maraqlandırılmış qruplar” nəzəriyyəsi adlanan konsepsiya yaxındır. Nəzəriyyənin banisi Artur Bentli “Hökumət hakimiyyətinin gerçəkləşməsi prosesi: ictimai təzyiqlərin öyrənilməsi” (1908) əsərində göstərir ki, insanların fəaliyyəti həmişə onların maraqları ilə əvvəlcədən müəyyən edilir və bu maraqların təmin edilməsinə yönəlir. Həmin fəaliyyət adətən insanların ümumi maraqlar əsasında birləşdiyi qruplar vasitəsi ilə həyata keçir. Qruplar yalnız onları birləşdirən maraqlar əsasında yarandığına görə Bentli qrupları və maraqları çox yaxın anlayışlar hesab edir. Maraqlandırılmış qrupların həm bir-biri ilə münasibətini, həm də dövlət idarəetməsinə təsirini müəllif belə bir dinamik proses kimi təsvir edir ki, bu prosesin gedişatında qruplar hökumət hakimiyyətini özlərinin iradəsinə və nüfuzuna tabe etdirmək məqsədilə ona təzyiq edirlər. Prosesdə

güclü qrupun, yaxud qrupların cəminin təsirinin daha üstün olması təbiidir. Dövlət hakimiyyəti və idarəetməsi isə qrup maraqlarının və münaqişələrinin tənzimlənməsinə, rəqabətdə olan qruplar arasında tarazlığın yaradılmasına çalışır. Beləliklə, dövlətin idarəedilməsi mütləq qrup maraqları ilə bilavasitə bağlıdır.

Siyasətə qrup yanaşması konsepsiyası XX əsrin siyasi elmində və siyasi sosiologiyasında, ilk növbədə biheviarist (davranış) məktəbində mühüm metodoloji istiqamətə çevrilir.

XX əsrin ilk onilliklərində siyasi təzahürləri xüsusi reallıq kimi izah edən Maks Veber əlahiddə yer tutur. Bürokratiya və plebissitar-rəhbərçi konsepsiyaların müəllifi Maks Veber ilk dəfə olaraq siyasətin peşəkarlıq baxımından əhəmiyyətini açıqlayır. “Siyasət bir istedad və peşə kimi” əsərində o, siyasətin fəlsəfə və sosiologiya baxımından nə olduğunu açıqlayır, siyasətçinin uğurlu fəaliyyəti üçün lazımı professional keyfiyyətlərini təhlil edir. “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu”, “Təsərrüfat və cəmiyyət” əsərlərində mütəfəkkir kapitalist cəmiyyətində bürokratiyanın aparıcı qüvvə, hakimiyyətin əsas alətinə çevrilməsi ideyasını irəli sürür. Onun fikrincə, bütün müasir demokratiyaları gələcəkdə ictimai və dövlət fəaliyyətinin total bürokratlaşması gözləyir. Məhz bu perspektiv nəticəsində kapitalizmi heç də sosializm deyil, rəşional idarəetmə məqsədilə tam bürokratlaşmış cəmiyyət əvəz edəcək.

Bütövlükdə XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onilliklərində siyasi elmin inkişafında belə bir mənərə yaranır: müxtəlif görüşlərin və ideyaların intensiv formalaşma prosesi tam və rəngərəng konsepsiya, nəzəriyyə və cərəyanların yaranması ilə nəticələnir. İkinci Dünya müharibəsinə qədər həmin proses Amerikada və Avropada bir qədər fərqlənir.

Avropada siyasi tədqiqatlar tarixin fəlsəfəsi, sosiologiya, psixologiya sahələrini əhatə edərək ümumi sosial kontekstdə aparılır. Çox önəmlidir ki, göstərilən dövrdə yüksək səviyyəli təhsil, mədəniyyət və peşəkar məharət hələ ki, burada cəmlənir. Amerikada isə həmin keyfiyyətlər daha zəifdir. Təsadüfi

deyil ki, Amerika siyasi elminin baniləri V. Vilson, F. Qudnou, Ç. Merriam və digərləri təhsillərini ya Avropada almış, ya da ali məktəbi bitirdikdən sonra bir neçə il ərzində Avropa, ilk növbədə Almaniya universitetlərində ixtisaslarını artırmışlar. Ç. Merriam Çikaqo Universitetində ən istedadlı tələbələr üçün maddi köməyin ayrılmasına nail olaraq, onları da bir illik müddətə Avropa universitetlərinə göndərir.

Həmin illər Amerika siyasi elminin inkişafında bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə çarpır:

- siyasəti öyrənən mərkəzlərin sayı sürətlə artır;
- milli səviyyədə aparılan siyasətin, məsələn, konqresin və federal hökumətin fəaliyyəti tədqiqat obyektinə çevrilir;
- empirik dəlillərin toplanması və işlənməsi yolu ilə əldə edilən materiallardan geniş istifadə olunur.

Təxminən 30-cu illərdə siyasi institutların, tarixin və keçmiş dövrlərdəki mütəfəkkirlərin konsepsiyalarının təhlili ilə yanaşı, empirik istiqamətdə də iş aparılmağa başlayır. Bu istiqamətin nümayəndələri yeni tədqiqat növlərindən istifadə edirlər, o cümlədən sənədlərin öyrənilməsi, sorğu, müşahidə, materialların statistik işlənməsi, müəyyən sosial qrupların psixoloji xarakteristikasının tərtib edilməsindən və s. Get-gedə neopozitivizmin və pragmatizmin təsiri altında sosiologiya və siyasi elm çərçivəsində empirik tədqiqatların sayı çoxalır.

Beləliklə, Avropa ənənəsindən fərqli olaraq, Amerikada sırf siyasi tədqiqatlara meyl daha çox nəzərə çarpmaqdadır. Yeni XIX əsrin sonunda F. Pollak və R. Silidən başlayaraq, Amerika alimləri siyasi sistemin formal institutlarını – icraedici və qanunverici hakimiyyəti, məhkəmələri, seçki mexanizmlərini və s. öyrənir. Formal–leqalist yanaşmanın siyasi təzahürlərin mahiyyətini dərk etmək üçün kifayət qədər yetərli olmaması artıq təsdiqlənəndə, ABŞ-da davranış tədqiqatlarına maraq artır.

Sonralar biheviortist adlanan alimlər öz elmi işlərində politoloji metodları eksperimental psixologiya və psixanaliz me-

todları ilə birləşdirməyə çalışırlar. Bibehaviorist cərəyana mənsub ilk əsər E. A. Rossun 1908-ci ildə çap etdirdiyi “Sosial psixologiya” əsəridir. Həmin ildə Q. Uollesin “Siyasətdə insan mahiyyəti” və A. Bentlinin “İdarəetmə prosesi” kitabları işıq üzü görür. Bibehaviorizmin proqramını və terminini C. Uotson təklif edir. Cərəyanın intellektual xaç atası isə Ç. Merriam sayılır. Onun “Siyasətin yeni aspekti” əsərində siyasi prosesin psixoloji parametrlərinin böyük əhəmiyyəti haqqında ideya geniş təbliğ edilir. 1928-ci ildə Stüart Roys “Siyasi elmdə kəmiyyət metodları” əsərini çap etdirir. Daha sonra bibehaviorizmin inkişafı H. Lassvelin adı ilə əlaqələndirilir. 30-cu illərin sonundan (və əsasən 40-cı illərdən) başlayaraq, Amerika siyasi elmi ön cərgəyə çıxır və o vaxtdan bu günə kimi bütün dünya miqyasında öz birinciliyini saxlamağa çalışır.

2 hissə. XX əsrin 40–80-ci illərində siyasi elmin xüsusiyyətləri

Nasizm və faşizmin zərərli ideologiyası, İkinci Dünya müharibəsinin dəhşətli hadisələri Avropa mədəniyyətinə çox ağır zərbələr vurdu. Sərt, antihumanist rejimlər şəraitində rəsmi ideyalara uyğun olmayan azad incəsənət, fəlsəfə, humanitar elm və təhsilin normal inkişafı donduruldu. Sosial elmlərlə məşğul olan Avropa alimlərinin əksəriyyəti Birləşmiş Ştatlara köçməyə məcbur oldular. Burada onlar nəinki amerikalılarla birgə faşizmə qarşı mübarizə aparır, eyni zamanda sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə və siyasi elm sahəsində Amerika təhsil və tədqiqatlar sistemini zənginləşdirdilər. Nyu-Yorkda “New School for Social Research” - “Sosial Tədqiqatların Yeni Məktəbi”ndə aspirantları hazırlayan bölüm yaradıldı və burada Avropa “sürgünləri” dərs demək imkanı qazandılar. Ümumiyyətlə, o vaxtlar ölkədə sosial elmlər fakültələrində Avropadan mühacirət etmiş professorların dərs demədiyi universiteti tapmaq çox çətin idi. P. Lazarsveld, K. Levin, V. Köler, X. Speyer, K. Doyç, H. Morgentau, L. Louental, L. Stra-

uss, F. Noyman, Q. Erman, O. Kirxxaymer, H. Markuze, K. Manheyml, E. Fromm, T. Adorno və başqaları Amerika siyasi elminin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Beləliklə, mühari-bədən sonra bütün dünyada geniş yayılan Amerika siyasi elmi-nin köklərini müəyyən mənada Avropa ənənələrində axtarmaq lazımdır. Avropanın bərpa olunması, onun elm və təhsil mü-əssisələrinin yenidən açılmasından sonrakı ilk onilliklərdə so-sial-siyasi elmlərdə yeni nə vardısı, bütövlükdə Amerika mən-şəli idi. Məhz Amerika universitetləri və tədqiqat mərkəzlə-rində dövlət institutları, siyasi partiyalar, elektoral proseslər, maraq qrupları, ictimai rəy və digər problemlər öyrənilərkən hüquqi və tarixi yanaşmadan imtina həmin illərdə Avropada da baş verir. Amerika alimləri öz ölkələrindəki xeyriyyə cəmiy-yətlərinin köməyi ilə Avropaya gəlir və Avropa elminin yeni-ləşməsinə, Amerikada geniş istifadə edilən empirik və kəmiy-yət metodlarının burada da mənimsənilməsinə və yayılmasına çalışırlar. Eyni zamanda çox sayda gənc Avropa alimləri Rok-feller fondu və digər xeyriyyə təşkilatlarının təqaüdləri ilə Amerikada təhsil alırlar.

Müxtəlif Amerika tədqiqat proqramlarında iştirak etmək üçün avropalı mütəxəssislər dəvət olunur və çox vaxt onlara maddi yardım göstərilir. Lakin bu cür birtərəfli asılılıq heç də uzun sürmür. Humanitar ənənələr və məktəblər Avropanın milli mədəniyyətlərində o qədər dərin kök salmışdı ki, nasizm və faşizm hakimiyyəti dövründə onları məhv etmək qətiyyəyən mümkün deyildi. XX əsrin 60-cı illərindədək köhnə universitet-lər, elm ocaqları tam bərpa olunur və bununla bərabər, bir çox yeni təhsil və tədqiqat mərkəzləri yaranır.

Avropa alimləri get-gedə sosial-siyasi elmləri daha da zən-ginləşdirirlər. Təxminən XX əsrin ortalarında siyasi biliyin in-kişafı siyasi elmin predmetinin dəqiqləşdirilməsini tələb edir.

Siyasi elm məsələlərinə həsr olunmuş Beynəlxalq kollokviumda (Paris, 1948) YUNESKO-nun bir qrup eksperti bu elmin məzmununu haqqında xüsusi qətnamə qəbul edir. Həmin sənədə

uyğun olaraq qərara alınır ki, “siyasi elm” istilahı cəm deyil, tək sayda işlədilsin, siyasi elmin əsas tədqiqat obyektləri isə aşağıdakılar sayılsın: 1. siyasi nəzəriyyə və siyasi ideyaların tarixi; 2. siyasi təsisatlar; 3. siyasi partiyalar, qruplar, ictimai rəy, seçkilər, informasiya və təbliğat; 4. beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət. Beləliklə, siyasətin rəasional təşkili və elmi dərk edilməsi tələbatı siyasi elmin predmetinin daha konkret anlaşmasına gətirib çıxarır. 1949-cu ildə YUNESKO-nun himayəsi ilə siyasi elmin sürətli inkişafına çox böyük təkan verən Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası (SEBA) yaranır. Bu təşkilat 50-ci illərin əvvəllərində siyasi ixtisasların ikinci və üçüncü maddələrini “siyasi sosiologiya” ümumi adı altında birləşdirir, ikinci maddənin bir hissəsini isə mərkəzi və yerli hökumət, hökumət təşkilatları və s. öyrənən “inzibati elmlər” adlandırır. Beləliklə, müasir siyasi elmin dörd əsas qolu meydana gəlir: **siyasi nəzəriyyə, siyasi sosiologiya, inzibati elmlər, beynəlxalq münasibətlər.**

Siyasi elmin inkişafında Beynəlxalq Sosiologiya Assosiasiyasının Siyasi sosiologiya üzrə komitəsinin və Miçiqan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən “Survey Reseach Center” - “Xülasə Tədqiqatlar Mərkəzi”nin də rolu çox böyükdür. Bu təşkilatlar Avropa mütəxəssislərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir.

1970-ci ildə Ford fondunun vəsaiti hesabına “European Consortium for Political Research” – “Siyasi Tədqiqatların Avropa Konsorsiumu” adlı ümumavropa təşkilatı yaradılır. Konsorsium müxtəlif milli tədqiqat mərkəzlərinin nəzdində xüsusi laboratoriyaların təşkil edilməsi, birgə layihələrin həyata keçirilməsi və Esseks Universitetinin yay məktəblərində ictimai elmlər metodologiyası üzrə proqramların tədris edilməsi üçün vəsait ayırır. Bu təşkilatın köməkliyi ilə “The European Journal for Political Research” – “Siyasi Tədqiqatların Avropa Jurnalı” işıq üzü görür. Konsorsiumun kollektiv üzvləri universitet fakültələri və elmi-tədqiqat təşkilatları olur. Hətta Avro-

pa ölkələrində siyasi elmin inkişaf səviyyəsi həmin konsorsiuma üzv olan milli elm mərkəzlərinin sayı ilə müəyyən edilir.

Siyasi elmin inkişaf xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, qeyd olunmalıdır ki, bir qayda olaraq, bütövlükdə həmin müddət dörd dövrə bölünür:

I. **Biheviroist proqramın izahı və təsdiqi dövrü** (1945–1962). Ən tanınan müəlliflər – Q. A. Almond, D. İston, X. Eylau, K. Deyq və D. B. Trumendir. Biheviroist politologiyanın ilkin proqramı elmi nəticələrin əldə edilməsi üçün lazım olan beş müddəə ilə bağlı idi: 1. qanunauyğunluq – ümumi qanunlar əsasında izahın və gələcəyin qabaqcadan bildirilməsinin mümkünlüyü; 2. verifikasiya, yəni obyektivlik və tədqiqatın empirik yoxlanması; 3. etibarlı metodlardan istifadə – dəqiq elmlərdən götürülmüş metodların köməkliyi ilə kəmiyyət dəyərləndirilmə imkanı; 4. kvantifikasiya – empirik dəlillərin sistemləşdirilməsi və toplanması; 5. subyektivliyə yol verməmək üçün etik və ideoloji dəyərləndirmədən imtina əsasında məlumatların qeyd olunmasının dəqiqliyi.

II. **“Siyasi elmin süqutu” məsələsi ətrafındakı diskussiyalar dövrü.** Bunların gedişatında biheviroist politologiyaya qarşı qoruyucu reaksiya özünü açıq-aydın bürüzə verir. 60-cı illərin əvvəllərində aparılan həmin diskussiyalarda P. Patriç, İ. Berlin, C. Plamenats kimi görkəmli mütəxəssislər iştirak edir. Diskussiya İ. Berlinin “Siyasi nəzəriyyə hələ mövcuddurmu?” adlı məşhur əsəri ilə başlanır. Burada müəllif sübut etməyə çalışır ki, siyasət haqqında düşüncələr mütləq fəlsəfi xarakter daşdığına görə heç vaxt məntiqi-deduktiv və yaxud empirik elmlə əvəz oluna bilməz. Bu da onunla izah olunur ki, siyasi problemlər daim fəlsəfi-ideoloji seçimlə birbaşa bağlıdır. Metodoloji təmizliyin, mükəmməlliyyənin mücərrəd ideali naminə siyasətin “dəyərlərindən” imtina edən və yalnız konkret faktlarla məşğul olan elm son nəticədə elə vəziyyətə çatır ki, siyasət məsələlərini nə qoya, nə də həll edə bilir. Bu isə siyasi filosofların fikrincə, ona görə baş verir ki, məhz həmin

məsələlər siyasətin məqsədləri, mənası və həddi ilə bağlı olan qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur. Neytral politoloq, ələxüsus siyasi sistemlərin böhranları, yaxud sürətli dəyişməsi, müxtəlif qüvvələrin və ideologiyaların toqquşması zamanı intellektual gücsüzlüyə və susmağa məhkumdur. Təbiət elmlərinin modelini imitasiya etmək istəyi politologiyanın təbiətinə zidd olan elə yüksək prosedur standartlarını zorla qəbul etdirir ki, onlar bu sahədə səmərəliliyin yalnız çox aşağı səviyyəsini təmin edə bilər.

III. Biheviarist doktrinanın böhranı və ssiyentist nikbinliyin azalması dövrü. Xüsusi intensivliklə 1965–1975-ci illərə təsadüf edən və “məyusluq onilliyi” zamanı özünü büruzə verən bu dövr ideya baxımından D. M. Riççinin “Siyasi elmin faciəsi” (1984) və D. İstonun “ABŞ-da siyasi elm: keçmiş və gələcək” (1985) adlı kitablarının nəşri ilə başa çatır. Siyasi filosofların dəlillərini biheviarist politologiyanın beş əsas müddəası ilə əlaqələndirmək olar:

1. Siyasətçilərin davranışında və siyasi sistemlərin fəaliyyətində müntəzəm, uzunmüddətli və geniş miqyaslı qanunauyğunluqları qeydə almaq qeyri-mümkündür. İndiyə qədər politologiya səbəbiyyət və yaxud statistik xarakterli hər hansı bir ümumi qanunu işləyib hazırlamaq iqtidarında deyil ki, onun əsasında siyasi hadisələri izah etmək və xüsusən gələcəyi qabaqcadan bildirmək mümkün olsun. Əlbəttə, bunun səbəbini heç də politologiyanın texniki baxımdan zəif inkişaf etməsində axtarmaq düzgün olmazdı. Çünki bütün ictimai elmlər, o cümlədən politologiya şəxsi əməllərin yüksək dərəcəli gözlənilməzliyi, sosial münasibətlərin artan mürəkkəbliyi ilə bağlı olan spesifik çətinliklərlə üzləşir.

2. Politoloji ümumiləşdirilmələrin həqiqiliyini yoxlamaq qeyri-mümkündür, madam ki, belə yoxlamanın bünövrəsi olan faktlar özləri müəyyən bir nəzəriyyənin metodoloji imperativinə cavab verən seleksiyanın nəticəsi olur və həmin nəzəriyyə səhv çıxandan sonra öz qüvvəsini tamamilə itirir.

Digər tərəfdən, politoloqların siyasətin elmi tədqiqinin spesifik metodu kimi istifadə olunan müqayisəli metoda tez-tez müraciət etməsi heç də yoxlama metodu kimi qəbul edilə bilməz. Bu da onunla bağlıdır ki, həmin metod yalnız məlumatların qiymətləndirilməsi və seçilməsi üzrə sadə bir əməliyyatdır.

3. Seçkilərin nəticələrinin təhlilindən başqa, politologiyada kəmiyyət metodlarından çox az istifadə olunur.

4. Politologiya siyasi nəzəriyyələrin və biliklərin əsasını akumuləsiya edə bilməmişdir ki, o, yekdilliklə bu elmi fənin şəxsiz məğzi hesab edilsin. Məhz konkret məsələlərə dair çox sayda empirik məlumatların toplanması giperfaktoloji təhriflərə gətirib çıxarır və nəticə etibarilə Amerika politologiyasının böhranına səbəb olur.

Siyasi elmin terminologiyasının konseptual unifikasiyası cəhdi də sadələvh görünür. Məsələn, C. Sartori tərəfindən bu məqsədlə Pitsburq Universiteti nəzdində “Konseptual və terminoloji təhlil komitəsi”nin yaradılmasına baxmayaraq, müasir politologiyada bu sahədə problemlər hələ də həll olunmayıb.

5. Dəyərləndirmədən imtina bütövlükdə ictimai elmlərdə, ələlxüsus siyasi təzahürlərin öyrənilməsində qeyri-mümkündür. Tədqiqatçı məlumatların təsnifatından orijinal nəzəriyyələrin işlənməsinə keçdikdə istər-istəməz müəyyən fəlsəfi, etik və yaxud ideoloji dəyərlərə arxalanır. Bundan başqa, elmi bilik sahəsində hədsiz dəqiqliyə can atma politoloqları yaşadıkları cəmiyyətin mühüm problemlərindən yayındırır.

D. İston “ABŞ-da siyasi elm. Keçmiş və gələcək” adlı fundamental əsərində bu ölkədəki politologiyanın inkişafını əsaslı təhlil edir. O, belə qənaətə gəlir ki, politologiyanın ideoloji neytrallığı ideologiyanın özünün sonu haqqında miflə bağlıdır (bu isə, müəllifin fikrincə, əslində konservativ-demokratik ideologiyanın tam hökmranlığını ört-basdır etmək üçün lazım idi). D. İston hesab edir ki, bihevizmin böhranı şəraitində Amerika politologiyası ümumi məqsədlərdən, ümumi nöqteyi-nəzərdən və öyrənmə niyyətlərindən məhrum edilir. Böhrandan

çıxmaq üçün elm haqqında əsassız pozitivist təsəvvürlərlə bağlı olan biheviarist mövqedən imtina etmək lazımdır.

IV. 70–80-ci illərdə ingilis-Amerika mədəniyyətində siyasi fəlsəfənin intibah dövrü (C. Roulz, R. Nozik, R. Dvorkin, B. A. Akkerman).

Bütövlükdə İkinci Dünya müharibəsindən sonra (40-cı illərin ikinci yarısı – 60-cı illərin əvvəlləri) liberal-konservativ konsensus şəraitində inkişaf edən siyasi elmin başlıca xüsusiyyəti onun metodoloji əsası kimi pozitivizmin müxtəlif variantlarının, o cümlədən struktur funksionalizm, texnokratizm, texnoloji determinizm və biheviarizmin qəbul etməsindən ibarətdir.

60-cı illərin ikinci yarısı – 70-ci illərdə Qərb ölkələrində sosial-ictimai vəziyyətin dəyişməsi təbii ki, siyasi elmdə də əks olunur. Liberal təmayüllü Amerika politoloqu Makkartni sosial elmlərin “staqnasiyası, düşkünlüyü və mənəvi cəhətdən pozulması” haqqında yazır. Fransa politoloqu İ. Düranın fikrincə, “ictimai və humanitar elmlər çıxılmaz vəziyyətə düşmüşlər”. Bir çox başqa alimlər kimi, politoloq D. Riççi də özünün yuxarıda qeyd olunduğu “Siyasi elmin faciəsi” əsərində həmin rəylərə qoşulur.

Beləliklə, Qərb ölkələrində ictimai elmlərdə müasir reallıqlara cavab verən yeni metodoloji prinsiplərin, ideya-siyasi və konseptual konstruksiyaların formalaşması məsələsi gündəmə gəlir.

Burada, ilk növbədə 70-ci illərin ortalarında bütün Qərb ictimaiyyatında, o cümlədən politologiyada meydana çıxan reideologizasiya meyilləri diqqəti cəlb edir. Əgər 50–60-cı illərdə Qərbdə ictimai-siyasi fikrin əsas nümayəndələri populyar olan “ideologiyanın sonu” konsepsiyasının tərəfdarları kimi çıxış edirdilərsə, təhlil edilən dövrdə siyasət ideologiyaya ilə sıx bağlı olan bir fenomen kimi müzakirə edilməyə başlayır. Maraqlıdır ki, “ideologiyanın sonu” ideyasını dəstəkləyən ilk alimlərdən biri, tanınmış fransız sosioloqu R. Aron sonralar “ideologiyanın əbədiliyi” haqqında danışmağa başlayır. Digər tanınmış alimlər kimi, liberal təmayüllü Amerika siyasi sosio-

loqu P. Dayzinq də hər bir politoloqun ideoloji təməlinin son dərəcə vacib olduğunu xüsusilə vurğulayır. Müəllif neoklassik məktəbdən başlayaraq, “yeni solçuların” ideologiyasına qədər müxtəlif müasir politoloji, siyasi-iqtisadi və sosioloji cərəyanlarda ideologiyanın yerini və rolunu ətraflı təhlil edir.¹ İdeologiyanın həyatda və politologiyada əhəmiyyətini digər alimlərlə yanaşı, Darem Universitetinin (İngiltərə) əməkdaşları D. Meninq və T. Robinson da müəyyən etməyə çalışırlar. Onlar fəlsəfi yanaşmaya iddia edirlər, yəni ideologiyanı bütün təfərrüatlardan mücərrəd olan bir kateqoriya kimi görürlər. Bu politoloqların əsas məqsədi ideoloji arqumentasiyaların formasını, onların siyasi davranışa təsirini öyrənməkdən ibarətdir.

Qərb politologiyasında reideologizasiya ilk öncə dövlətin və digər əhəmiyyətli siyasi təsisatların rolunun yeni baxımdan interpretasiya etmək istəyi ilə bağlıdır. Əgər 50–60-cı illərdə dövlətə bazar iqtisadiyyatının ziddiyyətlərini yumşaldan mühüm sabitləşdirici qüvvə kimi baxılırdısa, 70–80-ci illərdə bu məsələyə yanaşma tamamilə dəyişir. İndi hesab edilir ki, dövlətin iqtisadiyyata və sosial sahəyə müdaxilə etməsi məhdudlaşdırılmalı, bazar rəqabəti mexanizminin istifadəsi isə, əksinə, genişlənməlidir. Məsələn, Sorbon Universitetinin (Fransa) professoru K. Polen hesab edir ki, şəxsi mənfəətə və gəlirə istiqamətlənmiş iqtisadi qanunlar ən çox sayda insanın xoşbəxtliyinə gətirib çıxarır. Buna görə də onun fikrincə, bazar qüvvələrinin azad oyunu üçün maksimum imkanlar yaratmaq lazımdır. Qərbi Almaniya azad demokratlarının nümayəndəsi V. D. Tsumpfort isə bazar təsərrüfatını bütün iqtisadi quruluş formalarının ən mükəmməli kimi qiymətləndirir. Belə bir atmosferdə politologiyada kapitalizm və demokratiyanın nisbəti barəsində geniş diskussiyalar açılır. Bu məsələyə münasibətdə iki əsas cərəyan seçilir – liberal istiqamətli neoplüralistlər və mühafizəkar təmayüllü neoklassiklər (və

---

¹ Вах: Современная буржуазная политология: основные тенденции развития. М., 1992, с. 16-34.

yaxud “publik seçim” məktəbi). F. Hayek, D. Eşer, M. Olson və digərlərinin simasında neoklassiklər belə qənaətə gəlirlər ki, demokratiya yalnız azad bazar prinsiplərinə arxalanan kapitalist iqtisadiyyatı şəraitində yaşayıb fəaliyyət göstərə bilər. Onların fikrincə, bütün mövcud sistemlərdən fərqli olaraq, məhz kapitalizm qrup rəqabəti və kütlələrin geniş siyasi iştirakı üçün lazım olanları yaradır və demokratiyanın yeganə və labüd şərtinə çevrilir.

Siyasi demokratiya azad bazar və rəqabət prinsiplərini, habelə sahibkarın öz malını, var-dövlətini sərbəst idarə etmək hüququnu məhdudlaşdırdıqda kapitalist münasibətlərinə üstünlük verilir. Neoklassiklərin çoxu, o cümlədən D. Eşer hesab edirlər ki, rəqabətdən asılı olan bazar əməliyyatlarına heç bir irimiqyaslı təşkilat, ələlxüsus dövlət qarışmamalıdır. Eşerin fikrincə, plüralist demokratiyanın göstəriciləri sayılan təşkilati strukturlar: çoxluq fraksiyaları, maraq qrupları, siyasi partiyalar, qanunverici məclislərdə koalisiyalar, hökumət agentlikləri, işgüzar korporasiyalar və həmkarlar ittifaqları arasındakı danışıqlar – sinfi münaqişələri və sosial bərabərlik tələblərini qızışdırır. Beləliklə, onlar kapitalizmin mövcudluğuna böyük təhlükə yaradır.

Kapitalizmin yuxarıda qeyd olunan prinsipləri və plüralist demokratiya arasındakı immanent ziddiyyətlər həqiqətən də mövcuddur. Lakin bu ziddiyyətlər heç də neoklassiklərin təsəvvür etdikləri kimi deyil, tamamilə başqa xarakter daşıyır.

İlk növbədə vurğulanmalıdır ki, plüralist demokratiya ictimai-siyasi sistem olan kapitalizm üçün təhlükə yaratmır, əksinə, onun mövcudluğu və yaşamaq qabiliyyətinin təminatçısına çevrilir. Siyasi prosesdə əhalinin geniş təbəqələrinə iştirak etmək hüququnu bəxş edərək, müxtəlif maraq qrupları ilə siyasi partiyalar arasında müəyyən oyun qaydalarını mühafizə edərək, hakimiyyətin bütün səviyyələrində keçirilən ümumi seçki prosesində onun rotasiyasını təmin edərək, habelə parlamentarizmin digər norma və prinsiplərini qoruyaraq plüralist demok-

ratiya kapitalist münasibətlərinə həm sosial, həm də iqtisadi sahələrdə legitimlik vermək iqtidarındadır.

Bununla belə, kapitalizm prinsiplərinin ya azad bazar münasibətləri formasında, ya da dövlətin müdaxiləsi olmadan inhisar rəqabəti formasında gerçəkləşməsi plüralist demokratiyanın səmərəli həyata keçməsi üçün maneələr törədə bilər. R. Dal, Ç. Lindblom və digər neoplüralistlərin əsərlərində yuxarıda göstərilən fikirləri təsdiqləyən kifayət qədər dəlillər var.

Neoklassiklərdən fərqli olaraq, neoplüralistlər yazırlar ki, ayrı-ayrı qrupların iqtisadi qüdrətinin artması siyasi bərabərsizliyi gücləndirir və beləliklə, siyasi prosesdə təşkilatlanmamış vətəndaşların rolunu azaldır. Həmin tezisi təsdiqləmək məqsədilə bu politoloqlar bizneslə demokratiyanın qarşılıqlı münasibətlərini misal gətirirlər. 70-ci illərdə bir çox əsərlərdə “korporativ kapitalizm” və onun siyasi sistemə təsiri tənqidi baxımdan təhlil edilir. R. Dal və Ç. Lindblomun qənaətinə görə biznes poliarchiya və yaxud plüralist sistemində başqa maraqlı qruplarından tamamilə fərqlənən bir rol oynayır, çünki biznesmenlərin siyasətdəki vəziyyəti daha üstündür (onlar imtiyazlılar qrupuna daxildirlər). Məhz buna görə də Amerikanı və yaxud hər hansı başqa bazara istiqamətlənmiş sistemi bərabər qruplar arasında gedən rəqabət kimi qələmə verən interpretasiyalar əslində səhvdir. R. Dal belə nəticəyə gəlir ki, müasir işgüzar korporasiya demokratik standartlara cavab vermir və ona rəhbərləri muzzdlu işçilərin, istehlakçıların və yerli iqtisadiyyatın üzərində hakimiyyəti həyata keçirən sistem kimi yanaşmaq lazımdır.¹

Görünür, bu qrup alimlər dövlətin rolunu tamamilə neqativ şərh edən və yalnız azad bazar prinsiplərini yüksək dəyərləndirən müəlliflərdən fərqli olaraq, müasir kapitalizmin siyasi sistemində biznesin yerini və əhəmiyyətini daha real qiymətləndirirlər.

---

¹ Вах: Политология вчера и сегодня. М., 1970, с. 18-21.

70-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Qərb politologiyasında demokratik təsisatların bürokratiya ilə simbiozu, korporativizm və neokorporativizm, habelə onların demokratik təsisatlara və prosedurlara təsiri problemlərinə diqqət artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövlətin həyatında bürokratiya böyük rol oynayır. Bu fenomenlə demokratiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə ambivalent xarakter daşıyır. Hələ M. Veber vurğulayırdı ki, bürokratiya demokratiya ilə bir vaxtda inkişaf edir. Demokratiya idarəetmənin ənənəvi formaları ilə mübarizəyə girərək bir tərəfdən bürokratiyanın təşəkkülünə imkan yaradır, digər tərəfdən isə öz peşəkar biliyi və vəzifə statusu gücünə xalqdan ayrılan və məmur təbəqəsi olan bürokratiyanın genişlənməsi yolunda sədlər yüksəldir.

M. Veberin qeyd etdiyi kimi, burada demokratiya mütləq bürokratik təmayüllərlə münəqışəyə girir. Lakin buna baxmayaraq, bürokratik təşkilatın strukturunda bu və ya digər yeri tutan məmur müəyyən ekspertdir, eyni zamanda isə onun seçkili rəhbəri diletant vəziyyətindədir. Hətta öz vəzifəsini icra etməsi prosesində məmur elə böyük sayda konkret informasiya toplayır ki, bu onun nüfuzunu və mövqeyini daha da möhkəmləndirir.

Müəyyən dərəcədə bürokratiyanın təsir gücünü və çəkisini seçkili nümayəndəli orqanların köməkliliyi ilə məhdudlaşdırmaq və tarazlaşdırmaq mümkündür. Amma burada da həmin təbəqə “bürokratiya kodeksindən”¹ geniş istifadə edərək seçkili orqanların müvafiq informasiya almaq cəhdlərinə qarşı durmaq iqtidarındadır. Nəticədə bürokratizm get-gedə artaraq bütün demokratik təsisatları öz təsiri altına alır.

Həmin mövzunu Yel Universitetinin professoru D. Yeyts ABŞ-ın timsalında təhlil edir. Onun sözlərinə görə Amerika idarəetmə sistemi qəti surətdə “bürokratik demokratiyaya” çevrilir. Sonuncu isə elə “siyasi-inzibati sistemdir” ki, plüralist demokra-

¹ “Bürokratiya kodeksinə” uyğun olaraq, bu təbəqənin fəaliyyətinin əsas sahələri ictimaiyyətin nəzarətindən kənarlaşdırılır.

tiya konsepsiyasından tamamilə fərqlənir. Yeytsin fikrincə, müasir Amerika idarəetmə sistemi iki normativ konsepsiya üzərində qurulur – plüralist demokratiya və inzibati səmərəlilik. Bunlar da çox vaxt bir-biri ilə kəskin toqquşur. Əvvəllər C. Medison, T. Cefferson, hal-hazırda isə R. Dal, D. Trumen və başqaları tərəfindən irəli sürülən plüralist demokratiya konsepsiyasına uyğun olaraq Amerika siyasi sistemi elə bir uzlaşdırılmış mexanizmə çevrilmişdir ki, o, öz maraqlarını həyata keçirən, bir-birini tarazlaşdıran və məhdudlaşdıran saysız-hesabsız qruplardan ibarətdir. Belə bir plüralist model cəmiyyətdə qarşılıqlı danışığa və kompromisə gedən hakimiyyətin bir çox mərkəzinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Nəticədə isə məqbul sayılan qərarlar qəbul edilir. Bu model Amerikanın demokratiya nəzəriyyəsi ənənəsində bürokratiyanı istisna edir. Lakin həmin modelə yanaşı, tamamilə başqa dəyərləri və məqsədləri vurğulayan, plüralist modelin birbaşa əksi olan “inzibati səmərəlilik modeli” də yaranır. V. Vilsona və “inzibati səmərəlilik” doktrinası tərəfdarlarına biznesdəki son dərəcə işlək olan təşkilat və idarəetmə metodları çox böyük təsir göstərir. Onlar dövlətin idarəedilməsini biznes nümunəsi əsasında təşkil etməyi qarşılıqlı məqsəd qoyurlar. Plüralistlərin əksinə olaraq V. Vilson icraedici qolun əlində hakimiyyətin təmərküzləşdirilməsi prinsipini müdafiə edir və “qarşısını alma və cilovlama” doktrinasını tənqidi baxımdan qiymətləndirir. “Qrup plüralizmini” rədd edərək, V. Vilson idarəetmə sisteminə peşəkarlığın daxil edilməsini, yeni dövlət qulluqçularının onların peşəkarlıq bacarığına görə seçilməsinin labüdlüyünü əsaslandırır. “Funksiyaların iyerarxiyası və ixtisaslaşdırılması” prinsipinə arxalanan bürokratiya idarəetmənin professionallaşmasının alətinə çevrilir.

Müəllif hesab edir ki, plüralist model əsasən siyasi modeldir və onun kökləri həm dövlətin konstitusiya nəzəriyyələri, həm də hüquq və azadlıqlar nəzəriyyələrinə gedib çatır. İnzibati səmərəlilik modeli isə bir tam kimi siyasi-inzibati sistemi ikinci plana çəkərək məhz inzibati prosesin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Bu iki model mərkəzləşmə qeyri-mərkəzləşməyə qarşı, hakimiyyətin parçalanması onun təmərküzləşməsinə qarşı, vətəndaşlara və siyasətçilərə hakimiyyətin verilməsi ekspert və bürokratlara hakimiyyətin verilməsinə qarşı kimi parametrlər üzrə sistematik olaraq münaqişəyə girir. D. Yeytsə görə XX əsrdə, ələlxüsus F. Ruzveltin “yeni kursundan” sonrakı Amerikanın dövlət-siyasət sistemində inzibati-səmərəlilik modeli plüralist modelle müqayisədə daha böyük çəkiyə malikdir. Plüralist modelin inzibati səmərəlilik modeli tərəfindən qəti sıxışdırılması nəticəsində hakimiyyət prezidentə və bürokratlara keçir. Elə bir “bürokrat demokratiyası” formalaşdırılır ki, burada siyasi-inzibati sistemin inzibati komponenti qərarların qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürür.

İndi isə 70–80-ci illərdə siyasi elmdə korporativizm problemlərinin işıqlandırılması xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

XX əsrdə korporativizm təcrübəsi heç də faşist rejimləri ilə məhdudlaşmır. Burjua-demokratiya sistemlərinə malik olan inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində korporativizm elementləri hələ faşizmdən öncə aşkarlanır. Həmin meyl İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatın mərkəzləşməsi və inhisarı, cürbəcür işverənlər assosiasiyalarının təsdiqi, mərkəzləşdirilmiş həmkarlar ittifaqları federasiyalarının və onların təşkil edilmiş hərəkatının yaranması, nəhayət, dövlətin ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə artmaqda olan müdaxiləsinin nəticəsində özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Bir qayda olaraq, korporativizm elə bir institusional sistem kimi müəyyənləşdirilir ki, burada publik siyasət ali dövlət elitalarının və qüdrətli və təsirli korporativ təşkilatların (əsasən bir tərəfdən biznesin, digər tərəfdən isə həmkarlar ittifaqının) qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə işlənilir və hazırlanır. Bu sistemdə korporativ təşkilatlara onların maraq dairəsinə daxil olan müvafiq sahələrdə təmsilçilik inhisarı verilir. Lakin bu imkan yalnız dövlət tərəfindən qoyulan müəyyən məhdudiyətlərə tabe olduqda gerçəkləşə bilər.

İngilis politoloqu A. Kouson yazır: “Əgər liberal demokratiyanın əsas əlaməti fərdi seçicilərlə suveren parlamentin əlaqəsidirsə, korporativizmin əsas əlaməti funksional maraqların təmsilçiliyidir”. Başqa sözlə, korporativizmdə siyasi təmsilçilik funksional təmsilçiliklə və yaxud maraq təmsilçiliyi ilə tamamlanır.

Dövlət-siyasət sisteminə korporativist və neokorporativist başlanğıcın nüfuz etməsi nöqteyi-nəzərindən Uorvik Universitetinin (İngiltərə) müəllimi U. Qrentin mövqeyi böyük maraq doğurur. Qrent korporativizm və neokorporativizm terminlərindən (dövlət idarələri və əlaqədar təşkilatların arasındakı danışıqlar siyasəti daxil olmaqla) maraqların uzlaşdırılması prosesini səciyyələndirmək üçün istifadə edir. Onun sözlərinə görə korporativizmin qeyri-demokratik formasının faşizmə, xüsusilə İtaliya faşizminə gedib çıxması haqqında tezisi sübuta yetirməyə ehtiyac yoxdur. Buna baxmayaraq, faşizmlə tarixi əlaqələndirmənin qurulması bir doktrina kimi korporativizmin intibahının ilk şərtinə çevrilir və müasir liberal demokratiyaların inkişafı üçün əsas zəmin yaradır. Müharibədən sonrakı dövrdə kiçik Avropa demokratiyalarının müəyyən bir qrupunda (məsələn, Niderlandda) bu gün neokorporativizm adlanan hər şey artıq mövcud idi.

Qrentə görə bütövlükdə neokorporativizmə sosial-demokratiyanın doktrinal həmrəhi kimi baxılır. Həqiqətən də, sosial-demokratlar həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə korporativist sazişlərin, danışıqların geniş yayılmasına güclü təkan vermişlər. Bununla belə, müəllifin fikrincə, Avropa qitəsində neokorporativizm xristian demokratiyasından da çox əhəmiyyətli impuls alır.

Qrent yazır ki, korporativizm etatizm deyil, çünki burada dövlətin müdaxiləsi birbaşa yox, bilavasitə gerçəkləşir. Məhz belə forma ona görə sosial mühit baxımından daha səmərəlidir ki, birbaşa müdaxilə dövlətin özünün legitimliyini poza bilər. Lakin Qrentdən fərqli olaraq, bir sıra müəllif korporativizmi özəl mülkiyyət və dövlət nəzarətinin ahənginə, birləşdiril-

məsinə əsaslanan alternativ iqtisadi sistem birbaşa müdaxilənin xüsusi forması kimi izah edir.

70–80-ci illərdə Qərb politologiyasında hakimiyyətin qazanılmasının və gerçəkləşməsinin aləti hesab edilən kütləvi informasiya vasitələrinə böyük diqqət yetirilir. Müasir politologiyada KİV-ə “böyük arbitr”, “hakimiyyətin dördüncü qolu” və s. kimi təmtəraqlı titullar verilir. Televiziyanın gücünə inam o qədər böyükdür ki, bir çox siyasi xadimlərin qənaətinə görə televiziya nəzarət edən artıq ölkəyə də nəzarət etmiş olur.

ABŞ-da KİV-in siyasətləşməsi fenomenini təhlil edərək tanınmış mühafizəkar ideoloq S. Hantinqton “Üçtərəfli komissiya” üçün hazırladığı məruzədə yazır: “Nikson administrasiyası dövründə iki ən dramatik siyasətdaxili münaqişədə (Uotergeyt və Pentaqonun sənədlərinin dərc edilməsi ilə bağlı olan münaqişələr) KİV orqanları icra hakimiyyətinin başçısına meydan oxuyaraq onu məğlubiyətə uğratmışlar. Faktiki olaraq, dövrü mətbuat Amerika tarixində o vaxta qədər hansısa təsisat, qruplaşmaya və yaxud təsisatların birləşməsinə müyəssər olmadığı bir işdə – iki il əvvəl çoxluğun dəstəyi ilə seçilmiş legitim prezidenti öz postundan məhrum etməkdə – aparıcı rol oynadı. Ölkənin heç bir gələcək prezidenti bu prosesə etinasızlıq göstərə bilməz və göstərməyəcək”.¹

Müasir ictimai-siyasi həyatın reallıqları təsdiq edir ki, KİV həqiqətən də əhalinin geniş kütləsinin əxlaqi-etik dəyərlərinin və ideya-siyasi istiqamətlərinin formalaşmasında ciddi amilə çevrilmişdir. Bu problemlərlə məşğul olan bir çox tədqiqatçının fikrincə, KİV-in fəaliyyətinin canlanması siyasi partiyaların təşkilat strukturlarının zəifləməsinə, onların sosial bazalarının daralmasına, inkişaf etmiş ölkələrdə seçicilər arasında partiya tərəfdarlarının sayının azalmasına gətirib çıxarır. KİV-in müxtəlif siyasi proseslərin, xüsusilə də seçki prosesinin tənzimlənməsi və gerçəkləşməsinin əsas mexanizmi olan siyasi parti-

¹ Политология вчера и сегодня, с. 30.

yaları əvəz etməsi tezisi formalaşır və geniş yayılır. C. Karterin “Hökumətin dördüncü qolu” kitabının işıq üzü gördüyü vaxtdan bəri buradakı “ABŞ-da öz nüfuzu və çəkisinə görə KİV hakimiyyətin icraedici, qanunverici və məhkəmə qolları səviyyəsində yer tutur” müddəası dərin kök salır. Bu müddəa C. Barver, N. Polsbi və bir çox başqa politoloqların əsərlərində təkidlə yürüdüldür. Onların fikrincə, 70–80-ci illərdə ABŞ-da iki əsas siyasi partiya – demokratlar və respublikaçılar partiyaları - formal baxımdan qalsa da, guya prezidentin və digər vəzifəli şəxslərin seçilməsi prosesində heç bir əhəmiyyətli rol oynamırlar. Bunların keçmiş rolunu KİV öz üzərinə götürür. Partiyaların seçicilərlə siyasi xadimlər və təsisatlar arasındakı orta həlqə əhəmiyyəti belə şübhə altına alınır. Hətta tanınmış politoloq D. Broderin “Partiyaların sonu” adlı kitabında siyasi partiyalardakı dezintegrasiyaya meyilliliyin artması ilə bağlı narahatçılıq bildirilir. Belə dezintegrasiyanın əlamətlərini Broder özünü iki əsas siyasi partiyanın heç biri ilə eyniləşdirməyən insanların sayının artmasında, gah bu, gah da digər partiya səs verən şəxslərin sayının çox sürətlə çoxalmasında görür. KİV-in, xüsusən də televiziyanın inkişafı, onun fikrincə, seçki kampaniyalarının keçirilməsində partiya təşkilatının rolunu azaldır. Tanınmış politoloqlar C. Bencamin, C. Barber, J.-J. ServanŞrayber hesab edirlər ki, KİV-in məsləhətçiləri artıq seçki kampaniyalarının mərkəzi fiqurlarına çevrilirlər.

KİV seçkilərdə nəinki siyasi mübarizənin gedişatını və xarakterini, əhəmiyyətli dərəcədə onların nəticələrini də müəyyən edir. Kütləvi informasiya vasitələrinin, ələlxüsus televiziyanın köməkliyi ilə siyasi xadimlər əhali ilə birbaşa əlaqəyə girə bilir. Məsələ ilə bağlı M. Rokar yazır: “Radio, televiziya və hətta böyük mətbuatın yaranmasına qədər yalnız siyasi partiyalar informasiyanı əldə edə bilirdilər... Bu gün informasiyanın yayılma texnikası elədir ki, siyasətdə bilik inhisarı tamamilə yox olub, ictimaiyyət siyasi hadisələr haqqında partiya fəalları kimi, hərdən isə onlardan daha tez məlumat alır. 100

haldan 98-də fəallar kənardan alınmış informasiya əsasında öz partiyalarına aid olan qərarlar qəbul edirlər”.

Lakin siyasi partiyaların təşkilat strukturunun və nüfuzunun azalmasına və siyasi prosesdə KİV-in rolunun güclənməsinə meylli düzgün görmələrinə baxmayaraq, C. Barber, D. Broder, J.-J. Servan-Şrayber və başqaları bu təzahürün miqyasını, şübhəsiz, şişirdirlər və siyasi prosesin mahiyyətini təhrif edirlər. Məsələ ondadır ki, siyasi prosesin hər hansı xüsusiyyəti heç də KİV-lə müəyyən edilmir. O, dərin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi səbəblərdən asılıdır. Buna görə də “partiyaların sonu”, siyasi həyatda onların rolunun itirilməsi haqqında bütün dəlillər əsassızdır. Siyasi partiyaların ictimai-siyasi funksiyaların gerçəkləşməsində əsas alət kimi çıxış etməsi faktı buna əyani sübutdur.

Amerika politoloqu S. Eldersveld haqlı olaraq yazır: “Siyasi təşkilatların hakimiyyətinin və nüfuzunun azalmasına baxmayaraq, onları vaxtından əvvəl dəfn etmək olmaz”. Liberal təmayüllü politoloq Le Blankın sözlərinə görə “şəhər partiya maşınlarının korlanmasına baxmayaraq, partiya təşkilatları fəal çalışır. Bir sıra hallarda isə son iyirmi il ərzində öz fəallıqlarının miqyasını artırıblar”. N. Polsbi də təsdiq edir ki, “partiyaların icra etdikləri məsələlər namizədlərin prezident postuna irəli sürülməsi prosesində son dərəcə önəmlidir, onlar siyasi sistemin işləməsində aparıcı rol oynayırlar”. Analoji qənaətə gələn tanınmış alman politoloqu K. Fön Baymenin fikrincə, “siyasi partiyaların süqutu haqqında danışmaq üçün hələ heç bir əsas yoxdur”. Hətta o, israr edir ki, “partiyalar hal-hazırda əvvəlkilərə nisbətən daha çox funksiyanı yerinə yetirirlər”.

Partiyaların “yox olması” və yaxud onların qəti zəifləməsi haqqında tezis əsassızlığı onunla sübuta yetirilir ki, 70–80-cı illərdə Fransa, Yunanıstan, Portuqaliya və İspaniyada partiyaların əhəmiyyəti bu fikrə zidd olaraq yüksəlir.

Əlbəttə, 1980 və 1984-cü illərdə KİV-dən bacarıqlı istifadə, R. Reyqanın televiziya ilə çıxışlarının düşünülmüş ssenari-

ləri respublikaçılar partiyasının qələbəsində həqiqətən böyük rol oynadı. Lakin bir çox müşahidəçinin fikrincə, həmin illərdə respublikaçılar tərəfindən öz partiyalarının təşkilat strukturunun və siyasi özülünün möhkəmləndirilməsi də R. Reyqanı Ağ evə gətirən əsas amillərdən biri idi.

Baxılan dövrdə Qərb politologiyasında KİV-in fəaliyyəti və demokratiya prinsipləri ilə nisbəti problemi də geniş müzakirələr predmetinə çevrilir. Həmin vaxt bütün dəyişikliklər informasiya və kompüter inqilabı kontekstində baş verir. İnformasiya mübadiləsində iştirak etmək üçün yeni imkanlar əldə edilir ki, bunlar informasiyanı göndərən və alan arasında birxətli əlaqənin çox funksional və dialoq əlaqə ilə əvəz olunmasının nəticəsində baş verir. Siyasi proseslər üçün belə təzahürlərin əhəmiyyəti bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılan "ikiterəfli əlaqəyə" malik olan kabel televiziyanın tətbiq edilməsində daha aydın görünür. Bunu öncədən duyaraq J.-J. Servan-Şrayber hələ 1972-ci ildə qeyd edirdi ki, videokassetlərin və kabel televiziyanın meydana çıxması onların yalnız texniki imkanlarının gücünə sosial və özəl qaydada uzağa gedən nəticələrə səbəb olacaq. Yeni texniki imkanlar və üsullar siyasi prosesdə ictimai rəy sorğusunu, referendumların keçirilməsini, onların nəticələrinə çox qısa vaxt ərzində yekun vurmasını təmin edir.

Həmin imkanlar elə geniş populyarlıq qazanır ki, Qərb politologiyasında onları cəmiyyətin tam demokratikləşməsi kimi qələmə verirlər. Məsələn, O. Tofflerin qənaətinə görə insanların birbaşa əlaqəsinə şərait yaradan şəxsi kompüterlərin sayının və əhalinin "kompüter silahlanmasının" həddinin artması ilə dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş nəzarətin tətbiq edilməsinə imkanlar azalır və beləliklə, şəxsi azadlıqlara qarşı yönəlmiş təhlükə məhdudlaşır. O dövrdə hətta "teledemokratiya" anlayışı meydana çıxır. Xüsusilə vurğulanır ki, yeni informasiya texnikası müasir siyasi sistemin bütün problemlərini ənənəvi nümayəndəli demokratiyanın "iştirak demokratiyasına" keçməsi yolu ilə həll etməyə qadirdir. "İşti-

rak demokratiyası” elə bir sistem kimi başa düşülür ki, burada bütün vətəndaşlar birbaşa, yəni seçilmiş nümayəndələrin vasitəçilik yardımı olmadan özlərini maraqlandıran bütün sosial və siyasi məsələləri həll edirlər. “İştirak demokratiyası” konsepsiyasının tərəfdarlarına görə KİV-in vasitəsilə həyata keçirilən və texniki baxımdan əvvəllər mümkün olmayan demokratiya hal-hazırda reallığa çevrilə bilər. Məsələn, bu konsepsiyanın ardıcılardan biri olan T. Bekker yazır: “Teledemokratiya bütün vacib qərarlarla bağlı diskussiyaları, ictimai rəyin dərhal keçirilən sorğusunu mümkün edəcək və siyasi məsələlərə aid səs verməyə tədricən imkan yaradacaq”.¹ Başqa sözlə, bir çox Qərb politoloqları informasiya cəmiyyətini birbaşa demokratiya ilə eyniləşdirərək iddia edirlər ki, gələcək informasiya cəmiyyətində hamı üçün açıq olan informasiya səriştəli vətəndaşın və səmərəli demokratiyanın formalaşmasının aləti olacaq.

Eyni zamanda bəzi politoloqlar teledemokratiyanın gələcək perspektivləri ilə bağlı nikbinliyi bölüşdürmür, xüsusilə “elektron səsvermə” nəticələrinin obyektivliyini şübhə altına alırlar. Məsələ ondadır ki, bir çox cəhətdən ictimai rəy sorğularında qabaqcadan proqramlaşdırma ünsürləri mövcuddur və onlar ictimai rəylə manipulyasiya etmək məqsədi daşıyır. Sorğuların manipulyasiya imkanlarını belə bir fakt təsdiqləyir ki, respondentlərə verilən sualların bir balaca modifikasiyası belə, tamamilə başqa nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, bir sorğunun məlumatına görə amerikalıların 50%-i “hakim dinə” inanırsa, yalnız 35%-i “mütəşəkkil dinə” inanır, 79%-i “mütəşəkkil fəhlə hərəkətinə” etibar edirsə, yalnız 21%-i “qüdrətli həmkarlar ittifaqına” bu cür yanaşır.

Buna görə də əhalinin müxtəlif qruplarının ideoloji və ideya-siyasi mövqeyini, onlar tərəfindən siyasi partiyaların və ayrı-ayrı siyasət xadimlərinin proqramlarının dəyərləndirilməsini

---

¹ Becker Th. Teledemocracy. Bringing power back to people//Futurist. - Wash. 1981. Vol 15, N 6. P.6

müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyan ictimai rəy sorğularının nəticələrinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Bununla belə, ikitərəfli siyasi kommunikasiyaların texnologiyası təşkilatçılara alınan məlumatlardan çox asanlıqla istifadə etmək imkanı verir. Cavablar kabel proqramlarının tərtibatçıları tərəfindən öncədən müəyyənləşdirilir, çünki televiziya tamaşaçılarına məhdudlaşdırılmış saydakı alternativlərdən (məsələn, “A”, “B” və yaxud “C” alternativlərindən) “seçim imkanı” verilir.

Təhlil edilən dövrdə Qərb politologiyasında bir çox vacib nəzəri problemlərin modifikasiyası ilə yanaşı, artıq ənənəvi sayılan metodoloji yanaşmaların yenidən baxılmasına da böyük diqqət yetirilir. Qərb siyasi elmində yaranan yeni təmayüllər, ələlxüsus ABŞ-da genişlənməkdə olan “biheviolist inqilab” 50–60-cı illərdə siyasi prosesdə kütləvi iştirakın öyrənilməsi üçün zəmin yaradır. Əgər ənənəvi siyasi elm dövlətin formal institusional strukturunun tədqiqi ilə kifayətlənirdisə, biheviolist metodikaların bu sahəyə daxil edilməsi ictimai münasibətlərin və onların dövlət ilə əlaqələrinin daha geniş spektrinin təhlilinə imkan verir. Metodoloji baxımdan siyasi elmə dəqiq elmlərdən gətirilən tədqiqat modelləri, nəzəriyyələri və metodları cəlb olunur. Eyni zamanda siyasi elmin digər ictimai elmlərlə (mədəni antropologiya, psixologiya, sosiologiya, tarix və s.) sıx fənlərarası əlaqələri yaranır. O, ənənəvi politologiya tərəfindən arxa plana çəkilən, ya tamamilə inkar edilən kütləvi hərəkətlərin və geniş sosial proseslərin hərtərəfli öyrənilməsi üçün əlverişli imkanlar əldə edir.

Sorğu metodologiyasının inkişafı müxtəlif yeni problemləri, o cümlədən aşağıdakıları müəyyənləşdirməyə köməklik göstərdi: yalnız bu və yaxud başqa millətə xas olan əlamətlər və xüsusi milli xarakterlər mövcuddurmu; xalqlar əlahiddə submədəniyyətlərə bölünürmü və əgər bölünürsə, nə dərəcədə və nəyin əsasında; sosial siniflər, funksional qruplar və elitələr siyasətlə bağlı aydın, aşkar meyillərə malikdirlərməyi və bu meyillərin formalaşmasında siyasi sosiallaşma hansı rol oynayır?

Lakin politologiyanın başqa fənlərdən götürülən metod, priyom və konseptual konstruksiyalarının təsiri altında pozitivizm, texnokratizm və biheviyozizm kimi cərəyanlar formalaşır ki, onların da bütün çatışmazlıqları təxminən 70-ci illərin ortalarında aşkarlanır. Həmin dövrdə hətta pozitivizmin ölümü haqqında fikirlər geniş yayılmağa başlayır.

Həqiqətən də, pozitivist metodologiyasının zəifləməsini ictimaiyyatın yuxarıda qeyd edilən reideologizasiyası sübuta yetirir. Bu zaman politologiyada normativ, dəyər yanaşmasının üstünlüyünü isbat etmək cəhdləri diqqəti çəkir. Belə fikir iddia edilir ki, yalnız həmin yanaşma Qərb ictimaiyyatında yaranmış böhrandan çıxmağın əsasını təmin edə biləcək. Eyni zamanda bir çox mühüm politoloji tədqiqatlarda söhbət pozitivizm, texnokratizm, struktur funksionalizm və sairənin ölümündən deyil, onların yeni modifikasiyalarının irəli sürülməsindən, başqa metodoloji və ideya-siyasi konstruksiyalarla sintez olunmasından gedir. Səciyyəvidir ki, hətta pozitivizmin kəskin tənqidi bayrağı altında ön plana çıxan yeni cərəyanlarda da pozitivist metodologiyasının ya əsasları, yaxud da hansısa ünsürləri saxlanılır. Qərb, xüsusilə də Amerika politologiyasında postbiheviyozizmin və postpozitivizmin yayılması pozitivizmin tam hökmranlığına demək olar ki, reaksiya oldu.

Postbiheviyozistlərə görə politoloq simpatiya və antipatiyalarını gizlətmədən ilk növbədə ən aktual siyasi problemləri təhlil etməyə borcludur. Postbiheviyozistlər düzgün olaraq belə bir müddəadan çıxış edirlər ki, siyasət artıq özü-özlüyündə siyasi aktdır və onunla məşğul olan insan bütün ədalətsizliklərin ləğvinə çalışmalıdır. Postbiheviyozizmin aparıcı nümayəndələrindən biri olan K. Bey yazır: "Hər bir konkret cəmiyyətdə insan tələbatlarının və ehtiyaclarının ödənilməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasına və təmin edilməsinə yönələn fəaliyyətin bütün növləri, ümumiyyətlə, siyasi fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Siyasətin məqsədi isə daha ədalətli cəmiyyətə nail olmağa kömək göstərməkdir". Ədalətli cəmiyyət deyəndə K. Bey elə bir

cəmiyyəti nəzərdə tutur ki, burada hər bir insan həyatının bərabər və hədsiz dəyəri postulatı əsasında bütün insanlar üçün optimal təhlükəsizlik və azadlıq prinsipi əsas götürülür. Siyasətdə ədalət ən önəmli yer tutduğu kimi, siyasi elmdə də o, dominantlıq təşkil etməlidir.

Bir çox Qərb politoloqu siyasi elmin qeyri-humanistləşməsinə, onun diqqətindən insanın, insan tələbatları və maraqlarının yayılmasına ciddi fikir verir və tarixi prosesin əsas subyekti olan insan şəxsiyyətinin rolu və əhəmiyyətinin bərpası məsələsini qoyur. Məsələn, məşhur politoloq R. Praysverkın fikrincə, ictimaiyyətçilər yenidən özləri üçün kəşf etməlidirlər ki, insanı və onun əsas tələblərini öz diqqət mərkəzinə qaytarmaq onların təxirəsalınmaz vəzifəsidir.

İnsan şəxsiyyətinə maraqlı siyasi elmdə müxtəlif və çox vaxt ziddiyyətli istiqamətlərdə reallaşır. Belə ki, postsənaye nəzəriyyələrinə xas olan ənənəvi pozitivist-texnokratik rəasionalizm antitexnisist görüşlərlə, hərdən də əsl texnofobiya çatan texnoloji və ekoloji bədbinliklə əlavə olunur. Antitexnisist və antitexnokratist əhval-ruhiyyə elmi-texniki tərəqqinin mənfi nəticələrini göstərən əsərlərə, o cümlədən L. Mamford və J. Ellülün əsərlərinə marağı daha da gücləndirir. Bu əhval texniki inkişafın ekoloji və sosial-psixoloji aspektlərinə diqqətsizlik nümayiş etdirən postsənaye konsepsiyaların tənqidində də nəzərə çarpır.

50–60-cı illərin “texnoloji insan” konsepsiyasına bir reaksiya olaraq şəxsiyyətin bütün inkişaf amillərini “dəyişməz insan təbiətinə” müncər edən “bioloji insan” konsepsiyası yaranır. Qərb ictimai-siyasi fikrinin ən əsas cərəyanlarında irrəasional cəhətlər sezilməyə başlayır. Bu cəhətlər “yeni sağçılarda” və Fransanın “yeni filosoflarında” özünü daha aydın şəkildə büruzə verir ki, onlar əqli, şüuru totalitarizmlə eyniləşdirirlər. Çox maraqlıdır ki, müasir irrəasionalizm elmdən faydalanaraq sonuncunun köməyi ilə heyvanlar aləminin qanunauyğunluqlarını insana və cəmiyyətə aid etməyə çalışır. Pozitivist və irrəasionalist

görüşlərin müxtəlif formalarının sintezinə yönəlmiş addımlar atılır və bunun nəticəsində müasir germeneytika yaranır.

60–70-ci illərdəki pozitivizmin böhranı fonunda qarşıya hələ XIX əsrdə “mətnləri şərh etmə sənəti” kimi yaranan və köməkçi fənn olan germeneytikani universal fənnə çevirmək məsələsi qoyulur. Germeneytikanın ilk əsasını dil təşkil edir. Fənnin tanınmış nəzəriyyəçisi H. Q. Qadamerin qənaətinə görə “insanın dünya ilə əlaqəsi dil əlaqəsidir. Bu mənada germeneytika yalnız humanitar elmlərin metodiki əsası deyil, bütövlükdə fəlsəfənin universal aspektidir... Bundan başqa, təfəkkürün, dilin və dünyanın fundamental vəhdəti mövcuddur. İnsanın dünyaya münasibəti kimi, insanlararası münasibətlər də linqvistikdir və dildə aşkarlanırlar”. Başqa sözlə, germeneytika dilə insan varlığının və mövcudluğunun ifadə etmə forması kimi yanaşır. Belə tipli politoloji tədqiqatlarda germeneytikaya yaxın olan dilin analitik fəlsəfəsinin metodologiyasından aparıcı prinsip kimi tez-tez istifadə edilir. Prinsipin mahiyyəti biliyin ən müxtəlif sahələrindən – siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni, dini və sairədən götürülmüş konkret anlayışların təhlilindən ibarətdir. Burada əsas diqqət mülahizənin mənası, onun təşəkkülü, təkamülü və fəaliyyəti problematikasına yönəlir.

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən tanınmış politoloq və tarixçi C. Pokokun baxışları böyük maraq doğurur. Onun fikrincə, öz mahiyyətinə görə siyasi fəaliyyət linqvistik xarakter daşıyır və siyasi hərəkətləri məhdudlaşdıran müəyyən dil və anlayışlar çərçivəsində həyata keçirilir. Konsepsiyaları qısa və dürüst ifadə etmək, onlardan lazımi istiqamətdə faydalanmaq imkanı siyasi hakimiyyət formasını təşkil edir. R. Kollinqvud, C. Ostin, T. Kun, K. Popper və M. Oukşotun ideyalarından bəhrələnərək, Pokok “bu və ya digər siyasi mütəfəkkirin fikirləri sosial hərəkətlər, yaxud linqvistik hadisələrdir” mülahizəsini əsaslandırmağa çalışır. Həmin “sosial hərəkətlər” müəyyən cəmiyyətin irsi olan dil, anlayışlar və paradıqmalar kontekstində müzakirə edilməlidir.

Sonuncular elə bir “konseptual linzalar”dır ki, onlar: 1. dünyanı və onun problemlərini qəbul və izah etməyə kömək göstərir; 2. siyasi hərəkətlər subyektini azad təhlil etmək və anlatmaq imkanlarını müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırır. Pokoka görə biz linqvistik baxımdan strukturlaşdırılmış dünyada yaşayırıq. Linqvistik strukturları o, paradiqmalar adlandırır. Mü-təfəkkirin fikrincə, paradiqma öz immanent qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edir, tarixdən kənar xarakter daşıyır, yəni tarixi kontekstdən asılı olmayaraq eyni səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir və eyni funksiyaları yerinə yetirir. Onun detalları başqa-başqa ola bilər, lakin mahiyyəti dəyişməzdir. Bütün qoyduğumuz suallar və verdiyimiz cavablar “paradiqmatik baxımdan determinasiya olunur”. Pokok israr edir ki, ideyalar aləmindən kənar da faktın əhəmiyyəti olmadığı kimi, insan da onun varlığına məna verən cəmiyyətdən və yaxud paradiqmadan kənar da heç kəsdır.¹

Görünür, siyasətdə təkə haqqında nə danışıldığı deyil, necə danışıldığı da əhəmiyyət kəsb edir. Dil, eyni zamanda həm ünsiyyət, həm də nəzarət vasitəsidir. Avstraliya tədqiqatçıları Q. Kress və R. Xocanın düzgün qeyd etdiyi kimi “dil forması informasiyanı ötürmək və təhrif etməyə imkan verir”. Dilin bu xüsusiyyəti onun köməkliyi ilə nəinki auditoriyanı məlumatlandırmaq, həm də informasiyanı maraqlı tərəfin xeyrinə təhrif edərək onun şüuru ilə manipulyasiya etmək ehtimalını yaradır.

Bu dövrdə germenektika və dilin fəlsəfi təhlili baxımından siyasi rəmzləri araşdırən əsərlər geniş yayılır. Belə kontekstdə siyasi simvolika təhlilinin metodologiyasını siyasi mədəniyyət konsepsiyası ilə sintezləşdirmək cəhdləri xüsusilə böyük maraq doğurur. Amerika politoloqu L. Ditmerin fikrincə, siyasi mədəniyyətin əsas təhlil vahidi simvoldur. Məhz simvolların köməkliyi ilə insanlar öz hisslərini, dəyərlərə münasibətlərini

¹ Политология вчера и сегодня, с. 44-45.

ifadə edir və bir-birinə ötürürlər. Buna görə də o, israr edir ki, “siyasi mədəniyyətə siyasi simvol və anlayışların məzmununun müntəzəm təhlilini nəzərdə tutan semioloji sistem kimi baxmaq lazımdır”.

Müxtəlif cür simvollar və işarələr həqiqətən də insan həyatında nəhəng rol oynayır, onlarsız cəmiyyətin praktiki və mənəvi həyatını təsəvvür etmək mümkün deyil. Simvollar və işarələr insanların ünsiyyət aləti və sosial davranışının tənzimləmə vasitəsidir. Hər bir xalq, millət, cəmiyyət tarixi inkişaf prosesində əsasən özünəməxsus simvol və işarələrdə əks olunan öz-özünün təkrarsız obrazını yaradır. Ümumiyyətlə, bütün informasiya növləri subyekt tərəfindən vizual və audio simvol və işarələrin cəmi kimi qəbul edilir. Bunlardan isə yalnız onun dünyagörüşü koordinat sisteminə uyğun olanlar mənimsənilir və dərk edilir.

Çox vaxt insanların siyasi davranışına hökumət, siyasi partiyalar və siyasi xadimlərin hərəkətlərinin əsl məzmunundan daha çox, bunlara verilən mənə təsir göstərir. Bu hərəkətlərin inteqrasiyasında əsas rolu cəmiyyətdə hökm sürən siyasi simvolika sistemi oynayır. Lakin belə bir mühüm faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, simvollar və işarələr real predmetləri əks edir, müəyyən əşyalar haqqında məlumat verən vasitə kimi çıxış edir və nəhayət, insanlarla obyektiv realıq arasında əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir. Qeyd olunanlar simvolların ikili təbiətini, konkret olaraq onların: mənə və həmin mənənin ifadə edilməsinə, ideal və maddiyə, ideya və obraza haçalanmasını şərtləndirir. İkili təbiət tez-tez simvolların atributlarının birinin mütləqləşdirilməsi və simvolikanın mahiyyətinin mistifikasiya olunmuş qavranılması ilə nəticələnə bilər. Çox vaxt əks etdirilən realıqdan ayrı götürüldükdə simvollar şəxslərin və sosial-siyasi qruplaşmaların davranışını determinasiya edən və tənzimləyən həqiqi mexanizmləri və səbəbləri adekvat izah edə bilmir. Əksər hallarda müxtəlif növ simvollar (ələlxüsus siyasi simvollar) bu və ya digər sosial, ictimai-siyasi təzahür-

lərin və proseslərin təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış şərhinə əsasında formalaşır və yaxud süni şəkildə yaradılır.

Qərb politologiyasında pozitivist və texnokratik yanaşma bərqərar olunan yeni “həyat tərzi paradıqması”nda və yaxud “həyatın keyfiyyəti paradıqması”nda özünü bir daha qabarıq şəkildə göstərir. Sözü gedən paradıqma sistemli struktur və tərəkürdən siyasətin ilkin, çıxış nöqtəsi olan şəxsiyyət və onun tələbatlarına əks hərəkət kimi başa düşülür. 70–80-ci illərdə məhz bu kontekstdə Qərb ədəbiyyatında “postmaterial” sərvətlərin maddi dəyərlərdən üstün olması, “yaxşılaşdırılmış cəmiyyət”, “həyatın yeni üslubları” və s. kimi konsepsiyalar geniş işlədilir. “Həyatın keyfiyyəti paradıqması” alternativ hərəkətlər tərəfindən irəli sürülən ideya-siyasi nəzəriyyələrdə özünün daha dolğun ifadəsini tapır. Baxılan dövrdə qlobal problemləri araşdıran tam bir politoloji cərəyan formalaşır.

Qərb politologiyası üçün son dərəcə əhəmiyyətli məsələlər sırasında institusionalizm xüsusi yer tutur. Siyasi elmin bir sıra subfənlərində, o cümlədən müqayisəli politologiyada İkinci Dünya müharibəsindən əvvəlki və sonrakı onilliklərdə (XX əsrin 60–70-ci illərinin ortalarına kimi) institusional təhlil üstünlük təşkil edir. Bu o deməkdir ki, konstitusiyalar və hüquq sistemləri, dövlətin və idarəetmənin, suverenliyin, hakimiyyət səlahiyyətlərinin, qanunverici mexanizmlərin müxtəlif formaları öyrənilir və müqayisə edilir. Burada dövlət və cəmiyyət, mərkəzi və yerli orqanlar, administrasiya və bürokratiya, qanunverici və konstitusional prinsiplər və təcrübə arasında olan münasibətlərə və hakimiyyətin bölüşdürülməsinə xüsusi diqqət verilir.

Qeyd olunmalıdır ki, göstərilən vaxt kəsiyi institusionalizmin ikinci mərhələsini təşkil edir. Həmin mərhələnin əsas nümayəndəsi “İqtisadi institutlar və insanların rifahı” kitabının müəllifi olan Con Moris Klarkdır (1884–1963). İkinci tanınmış nümayəndə özünün “Mülkiyyətsiz hakimiyyət” və “XX əsrin kapitalist inqilabı” əsərlərini çap etdirən A. Berlidir. Üçüncü məşhur nümayəndə Q. Minz mülkiyyət kapitalının funksiya

kapitalından ayrılma prosesində hərracların sayının artmasını göstərən bir sıra məqalələr yazmışdır.

İnstitusionalizmin ikinci mərhələsinin nümayəndələri demoqrafik problemləri, həmkarlar-fəhlə hərəkatının nəzəriyyə-sini işləyərək, diqqətlərini əsasən kapitalizmin sosial-iqtisadi ziddiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və F. Ruzveltin “yeni kursu”nun həyata keçməsilə bağlı təkliflərin irəli sürülməsinə yönəlmişlər. Bütövlükdə bu tipli tədqiqatlar üçün siyasi-iqtisadi əlaqələr modelindən geniş istifadə və institusional faktorların siyasi həyatda son dərəcə əhəmiyyətli olmasının vurğulanması səciyyəvidir.

İnstitusionalizmin inkişafının üçüncü – neoinstitusionalizm, yaxud yeni institusionalizm mərhələsi XX əsrin təxminən 70–80-ci illərindən başlayır və bu günə kimi davam edir.

3 hissə. XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin başlanğıcında siyasi elmin inkişafı

Təhlil edilən dövr ərzində bütövlükdə siyasi elmdə və onun ayrı-ayrı subfənlərində institusional yanaşma hakim mövqə tutur. İnstitusionalizm öz inkişafının üçüncü – **neoinstitusionalizm**, yaxud **yeni institusionalizm** mərhələsini yaşamaqdadır. Yeni institusionalizm konsepsiyası çərçivəsində yazılan əsərlər sırasında ən məşhur olanları aşağıdakılardır: Teda Skokpolun “Əsgərlər və onların analarının mühafizəsi: Birləşmiş Ştatlarda sosial siyasətin siyasi başlanğıcı” (1992) və “Dövlətlər və sosial inqilablar” (1979), K. Orrenin “Gecikmiş feodalizm: Birləşmiş Ştatlarda əmək, qanun və liberal inkişaf” (1991), D. Nortun “İnstitutlar, institusional dəyişikliklər və iqtisadi nailiyyətlər” (1990), C. Març və Y. Olsenin “İnstitutların ikinci kəşfi” (1989).

Ümumiyyətlə, yeni institusionalizm öz ideya sələfi olan köhnə institusionalizmdən bir sıra cəhətlərilə fərqlənir. İlk öncə o, inkişaf nəzəriyyəsinə və kəmiyyət təhlil metodlarına ciddi diqqət yetirir. Baxmayaraq ki, yeni institusionalizm mövqə-

yindən aparılan tədqiqatlarda ayrı-ayrı insanların davranışından daha çox struktur və təşkilatlara yer ayrılır, burada nəzəriyyəyə və analitik metodlara heç də davranış politologiyasında olduğundan az əhəmiyyət verilmir. Əgər köhnə institusionalizm tərəfdarları institutları yalnız təsvir etməklə kifayətləndilərsə, yeni cərəyanın nümayəndələri onları siyasəti və inzibati davranışı müəyyən edən “asılı olan dəyişən kəmiyyət” və ən əsası isə, institutlarla bağlı digər təzahürləri “asılı olmayan dəyişən kəmiyyət” kimi izah edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir institusional təhlil institutların formal, struktur aspektlərindən daha çox real davranışı öyrənir.

Yeni institusionalizmin müsbət cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun köməkliyi ilə institutlar haqqında daha geniş komparativist mövqedən söhbət açmaq mümkündür.

Çox vaxt sözü gedən yeni fenomeni tam, vahid bir konsepsiya kimi qiymətləndirirlər, əslində isə o, bir neçə qola şaxələnir. Səciyyəvidir ki, onun hər növü dövlət sektorunun strukturlarını öyrənir.

Normativ institusionalizm. “Yeni institusionalizm” ifadəsi elmə C. Març və Y. Olsen tərəfindən gətirilib. İlk dəfə o, onların eyni adlı məqaləsində istifadə edilib.¹

Burada elmi marağın əsasən siyasi həyatın təşkilatı faktorlarına yönəlməsinə baxmayaraq, müəlliflər, eyni zamanda siyasi təşkilatların fəaliyyəti prosesində norma və dəyərlərin əhəmiyyətini də xüsusi vurğulayırlar. Onların fikrincə, institut üçün ən əsas, aparıcı element heç də formal strukturlar, qayda və prosedurlar yox, müəyyən dəyərlər yığınıdır. Məhz bu dəyərlər əsasında təşkilat üzvləri qərarlar qəbul edir və öz davranışlarını qururlar. Normativ görüşlərin tərəfdarı olan Març və Olsen (elə buradan da “normativ institusionalizm”in adı yaranıb) institutlar haqqında ümumi qaydaları və institutların da-

---

¹ *Marc J. G., Olsen J. P. The new institutionalism: Organizational factors in political life//. American Political Science Review. 1984. Vol 78. P. 734-749.*

xili inkişaf dinamikasının xüsusi izahını işləyib hazırlamış, o cümlədən aqreqativ və inteqrativ institutlar arasında olan fərqləri müəyyən edib göstərmişlər. İnstitusionalizmin birinci tipi iştirakçılar arasında siyasi prosesin gedişindən irəli gələn daxili razılaşmaların bağlanması və mübadilələrin aparılması ilə xarakterizə edilir. Belə institutların fəaliyyətinin rəasional seçim mövqeyindən təhlili onların davranışının qabaqcadan kifayət qədər aydın olmasını göstərir. İnstitutların ikinci tipi – yəni qərarların inteqrativ qəbul edilməsi tarixi keçmişə, ağıla və öhdəliklərə əsaslanan qayda-qanunu nəzərdə tutur.

Març və Olsenin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri siyasi elmdə rəasional seçim modelinin artan rolu şəraitində özlərinin yeni institusionalizm versiyasının müdafiə edilməsidir. Onlar sübuta yetirirlər ki, rəasional seçim nəzəriyyəsinin mikrosevyyəli təhlilə diqqəti və şəxslərin davranışında ancaq fayda və mənəfətin güdülməsinin önə çəkilməsi idarəçiliyin bir çox normativ və kollektivist aspektlərini qiymətdən salır. Bundan başqa, Març və Olsenin fikrincə, həmin modellərin iqtisadi istiqamətlənməsi qərarların qəbul edilməsində fərdiliyin üstünlüyünü nəzərdə tutduğu halda, bu proses kollektivçilik və institusional amillərlə daha yaxşı anladılır.

Lakin siyasi elmdə müasir institusional təhlilin banilərinin rəasional seçim nəzəriyyəsinə mənfi münasibətinə baxmayaraq, ədəbiyyatda məhz bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq, institutları tədqiq edən elmi işlərin sayı get-gedə artır. Belə istiqamətlənmə müəyyən mənada politologiya tərəfindən institusional təhlilə marağın canlanmasının ümumi fonunda birbaşa iqtisad elmindən götürülüb. Marağın yuxarıda qeyd olunan canlanmasını 1993-cü ildə tanınmış alim D. Norta iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatının verilməsi bir daha təsdiq edir. Rəasional seçim tərəfdarları olan politoloqlar institusional təhlilin xüsusi variantını hazırlamışlar. İnstitusionalizmə siyasətin öyrənilməsində son dərəcə əhəmiyyətli olan iqtisadi təhlilin istifadəsi problemlərindən birinin həlli kimi baxmaq mümkündür. Bu prob-

lem rasiyal fərdlərdən ibarət olan dünyada tarazlığa müvəf-fəq olmağın çətinliklərlə bağlıdır. İnstitutlar tərəfindən qoyu-lan qaydalar fərdi davranışın maksimallaşması imkanlarını məhdudlaşdırır, sabit və nəticəsi öncədən aydın olan qərarla-rın qəbul edilməsinə şərait yaradır.

Tarixi institusionalizm. İnstitutların tədqiqinin digər istiqqa-məti “tarixi institusionalizm” adlanır. Bu yanaşmanın tərəfdar-ları əvvəlcə tarixi keçmişdə baş verən, yə bütün sistemin, ya da onun hansısa elementinin inkişafına təsir göstərən institusi-onal seçimin rolu üzərində diqqətlərini cəmləşdirirlər. Onlar hesab edirlər ki, belə ilkin seçim (həm struktur, həm də nor-mativ səciyyəli) bütün sonrakı qərarlara dərin təsir göstərir. İstiqamət çərçivəsində institusionalizmin əsas prinsipləri müza-kirə edilir və müəyyən institutun kursu, ümumi inkişaf xətti işlənilərkən başlanğıcında qəbul edilən struktur seçiminin əhə-miyyəti ayrıca nəzərə çarpdırılır. Bu o deməkdir ki, hətta artıq bir neçə sonrakı struktur dəyişiklikləri aparılsa belə, ilkin qərarlar siyasi prosesə təsir göstərməkdə davam edir.

Həmin yanaşmaya əsaslanan tədqiqatlarda, adətən, dövlətin inkişafının tarixi əhəmiyyət kəsb edən dövrlərində onun (döv-lətin) spesifik əlamətlərinin siyasi hakimiyyətin struktur xarak-teristikasına təsiri aydınlaşdırılır. Sübut edilir ki, siyasi institutlar hakimiyyətin bölüşdürülməsinin həyata keçirilməsi və siyasi strategiyanın hazırlanması ilə yanaşı, müxtəlif sosial qrupların siyasi maraqlarının formalaşmasına da təsir göstərir.¹

İnstitusional yanaşmaya görə əksər hallarda institutları seç-mək lazım gəlmir. Heç bir agent və yaxud agentlər qrupu bü-tövlükdə strukturunu dəyişmək iqtidarında deyil. İnstitutlar müx-təlif vaxt kəsiyində cürbəcür maraqlara əsaslanan başqa-başqa agentlər tərəfindən artıq mövcud institusional sistemin yerində yaradılır. Şəxslər əlverişli hesab etdikləri institutları seçmir,

¹ *Steinmo S., Thelen K. Historical institutionalism in comparative poli-tics. New-York: Cambridge University press, 1992.*

əksinə, institutlar özlərinə münasib şəxsləri seçir. Hər bir konkret vaxtda müəyyən tarixi şəraitin tələblərinə bütövlükdə cavab verən mövcud institutların yalnız ayrı-ayrı dəyişən səciyyəvi xüsusiyyətlərini islah etmək mümkündür.

Tarixi institusionalizmin yaranmasının ilk şərtlərindən biri, bəlkə də əsası Amerika nəzəriyyəçiləri arasında politologiyaya yenidən mərkəzi kateqoriya kimi “dövlətin qayıtması” məsələsi ətrafında başlanan diskussiyalar hesab olunur.¹

Sosial institusionalizm. İnstitusional təhlilin sosial institusionalizm adlanan bir növü də mövcuddur. Sonuncu həm dövlətlə cəmiyyət, həm də dövlət sektorunun institutları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tədqiqi zamanı istifadə edilir. Belə ki, dövlətlə cəmiyyət arasındakı ən vacib münasibətlərin bəzilərinə, məsələn, korporativizmlə sosial əlaqələr sistemi arasındakı münasibətlərə struktur və institusional kimi təsnif edilən bir çox səciyyəvi xüsusiyyətlər xasdır. Bütövlükdə, sosial institusionalizm mövqeyindən müasir cəmiyyətdə qrup maraqlarıyla hökumət və dövlət sektoru təşkilatlarının qarşılıqlı təsirinin strukturu öyrənilir.

Struktur institusionalizm köhnə institusionalizmə yaxın olan bir növdür. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, sözü gedən yanaşma köhnə məktəbin nümayəndələri, məsələn, C. Brays və K. Fridrix tərəfindən işlənən bir çox kateqoriyadan istifadə edərək daha mükəmməl metodologiyaya əsaslanır. Cərəyanın tədqiqat maraqlarının mərkəzində prezident və parlament rejimləri, siyasi quruluşun federal və unitar sistemləri arasındakı fərqlər durur. Bununla belə, həmin yanaşmada siyasi nəzəriyyədə yarım əsr ərzində toplanan dəyişikliklər əks olunur.

K. Uiver və B. Rokman struktur institusionalizmin liderləri sayılırlar. Onların redaktəsi altında çıxan “İnstitutların əhəmiyyəti” adlı kitabda prezident və parlament idarəetmə formalarının fərqləri konkret materiallar əsasında təhlil edilir. Burada

¹ Almond G. The return to state // American Political Science Review. 1988. Vol 82. P.853-874.

institutların siyasətə təsirini aydınlaşdırmaq üçün oxucuya çox sayda informasiya təqdim edilir.¹

Komparativistika. Baxılan dövrdə komparativistika geniş inkişaf edir. Lakin bu növ tədqiqatların xarakterində müəyyən dəyişikliklər baş verir. 50–60-cı illərdə komparativistlər bir çox ölkələrə aid məlumatları toplayaraq siyasət, ideologiya, idarəetmə ənənəsi, siyasətin dövlət idarəçiliyinin nəticələrinə təsiri və s. kimi müqayisə obyektlərinin sayını artırırılar. Qarşıda duran məsələ isə müvafiq təzahürləri ən geniş və ümumi şəkildə izah etməkdən ibarət olur.

Sonralar strategiya dəyişir. 80-ci illərdən başlayaraq dövlət siyasətini anlatmaq üçün induktiv modellərdən istifadə edilir, konkret hadisələrin detalları, spesifikliyi nəzərə alınır və öyrənilir. Məsələn, yeni istiqamətin banilərindən və ən parlaq nümayəndələrindən biri olan F. Kastls, daxili konteksti heç bir rol oynamayan və yaxud əhəmiyyətsiz rol oynayan ümumi deduktiv modellərdən imtina edir. Öz tədqiqatlarında o, mədəni, spesifikliyə və ənənələrə, xüsusilə ingilis dilli və Skandinav ölkələrinin ənənələrinə² və ümumiyyətlə, öyrənilən siyasi təzahürlərin və proseslərin kontekstinə³ əsaslanır. Nəticədə ümumiləşdirilmiş modellərdən uzaqlaşma və ayrı-ayrı ölkələrin spesifikliyinin dərinə dərk edilməsi baş verir. Sonuncu isə bir çox keyfiyyət dəlillərinin qiymətləndirilməsini, kontekstin, institusional xarakteristikaların spesifikliyinin və siyasi mədəniyyətin xüsusiyyətlərinin uçotunu nəzərdə tutur. Beləliklə, konkret regional mədəniyyətin, konkret milli mədəniyyətin və hətta konkret institutların tədqiqinə dair marağın canlanması müşahidə olunur.

¹ Weaver R.K., Rockman B.A. (eds.). Do institutions matter? Washington (D.C.): Brookings Institution, 1993.

² Castles F. G. Merrill V. Towards a general model of public policy outcomes // Journal of Theoretical Politics. 1989.Vol. 1. P. 177-212.

³ Castles F. G. (ed) The comparative history of public policy. Oxford: Polity Press, 1989.

Lakin bu heç də 1954-cü ilə qədərki, yəni Sosial Elmlərin Tədqiqi Komitəsinin nəzdində Müqayisəli Politologiya Komitəsinin (ABS) yaranmasına qədərki vəziyyətə sadə qayıdış deyil. İlk komparativistlər hələ politologiya özü təşəkkül mərhələsini yaşadığında ayrı-ayrı ölkələrin tədqiqinə müraciət edirdilər. Tədqiqat mərkəzləri o vaxt yalnız bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, kontekstə indiki marağ bu elmi fənnin çox sürətli beynəlmiləşməsi və peşəkarlaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Ekspertlərin birgə işinin, eyni zamanda həm ciddi, əsaslı, həm də daha ümumi yanaşmaların uyğunlaşdırılmasının köməkliyi ilə inandırıcı və müfəssəl müqayisəli təhlil mümkün olur. Başqa sözlə, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti və müxtəlif ölkələrin alimlərinin əməkdaşlığı nəticəsində konkret obyektin öyrənilməsinə əsaslanan təhlil ümumiləşdirilmiş nəzəriyyələrə və modellərə adaptasiya edilir. Bu işə ənənəvi olaraq bir-birindən çox fərqlənən yanaşmaların uzlaşdırılması üçün güclü potensial yaradır. Beləliklə, bir daha sübut olunur ki, müqayisəli politologiyanın inkişafının hazırkı mərhələsi üçün konkret hadisələrə və kontekstə marağı olan alimlərin birləşməsi və əməkdaşlığı səciyyəvidir.

Feminist siyasi nəzəriyyə. Son otuz ildə feminist siyasi nəzəriyyə siyasi elmin ən perspektivli və orijinal cərəyanlarından birinə çevrilmişdir. Onun tərəfdarları sosial başlanğıcı siyasiləşdirir və bununla əlaqədar olaraq küçədə, məktəbdə, iş yerində özünü büruzə verən ailə, gender və seksual münasibətlər problemlərini siyasət sahəsinə aid edirlər. Müasir feminist nəzəriyyədən söhbət açarkən, feminizmin inkişaf tarixinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Ümumiyyətlə, feminizm azadlıq (emansipasiya) uğrunda qadın hərəkətinin əsasını təşkil edən cinslərin hüquq və sosial bərabərliyi nəzəriyyəsidir.

Feminizmin ilk dalğası XVIII əsr – XIX əsrin birinci yarısını əhatə edir və cinslərin hüquqi bərabərliyi uğrunda mübarizə ilə xarakterizə olunur. Qadınların hüquq bərabərliyi haqqında Avropada artıq XVII əsrdə düşünülməyə başlanılır. Bir

sıra yazılarda, o cümlədən Pulen de Lya Barrın “İki cinsin hüquq bərabərliyi haqqında” (1673) əsərində qadınların azadlığı məsələsi qaldırılır. Pulen de Lya Barr hesab edir ki, qadının cəmiyyətdə və ailədə asılı vəziyyəti heç də təbiətin qanunu deyil, yalnız kobud kişi qüvvəsinə tabe olmağın nəticəsidir. Beləliklə, bəzi hallarda qadınların cəmiyyətdəki rolunun kökündən dəyişməsinin labüdlüyü fikri səslənir. Lakin real qadın hərəkatı yalnız XVIII əsrdə Fransada Böyük Fransa İnkılabı (1789), Şimali Amerikada isə müstəqillik uğrunda mübarizə (1775–1783) zamanı başlanır. Yeni ictimai təzahürün – qadınların siyasi hüquqlarının müdafiəsi hərəkatının baniləri fransalı Olimpiya de Quj, ingiltərəli Meri Uolstonkraft, amerikalı Abiqayl Adamsdır. Feminizmin ilk sənədi 1790-cı ildə Olimpiya de Quj tərəfindən yazılan “Qadınların və qadın vətəndaşların bəyannaməsi”dir. Birinci dövr iştirakçıların sayca azlığı və mütəşəkkiliyin zəifliyi ilə fərqlənir.

İkinci dövr XIX əsrin ikinci – XX əsrin birinci yarısını (İkinci Dünya müharibəsinə qədər) əhatə edir və bir sıra ölkələrdə çoxsaylı feminist təşkilatlarının yaradılması ilə səciyyələnir. Qadınlara sosial bərabərliyi təmin edən və siyasi fəaliyyətə yol açan seçki hüquqlarının verilməsi haqqında fikirlər söylənilir. Həmin dövrdə hərəkatın nümayəndələri sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar vasitəsilə cinslərin bərabərliyinin təmin edilməsi tələbini irəli sürürlər. Söhbət artıq təkə təbii hüquqlardan deyil, qadınların sosial (əmək, təhsil, azadlıq) hüquqlarından gedir.

Nəzəri özül feminizmin mövqeyini get-gedə möhkəmləndirir. O, forma və məzmunca müxtəlif çeşidli olur. XX əsrin əvvəllərində sufrajist və sosialist qadınlar, liberal və radikal feministlər, xristian qadın xeyriyyəçi cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. 1888-ci ildə Qadınların Beynəlxalq Şurası yaradılır. XX əsrin əvvəllərində bu təşkilata ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Norveç, Niderland kimi ölkələr üzv olur. 1904-cü ildə Qadınların hüquqları naminə beynəlxalq alyans (müasir adı “Bərabər hüquqlar və vəzifələr tərəfdarı olan qadınların bey-

nəlxalq alyansı”) fəaliyyətə başlayır. 1925-ci ildə “Qadın təşkilatlarının birləşmiş daimi komitəsi” (1934-cü ildən Beynəlxalq qadın təşkilatlarının əlaqə komitəsi) yaradılır. Qadınlar tədricən öz tələblərinə nail olurlar. Seçki hüquqlarının alınması və məşğulluğun artması feminist hərəkatının intensivliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra feminist hərəkatı yenidən fəallaşır. “Qadın dirçəlişi” 60-cı illərə təsadüf edir. Onun mərkəzi məhz o vaxtlar demokratik proseslərin canlanması ilə seçilən ABŞ-a keçir. Qadın hərəkatı yeni, çox vaxt radikal formalara nail olur ki, bu da onun “Qadın azadlıq hərəkatı” (Womens liberation) adında öz əksini tapır.

Emansipasiya uğrunda mübarizənin üçüncü dalğasına sosiumdakı struktur dəyişiklikləri və ilk növbədə ictimai istehsalatda qadın əməyinin payının artması səbəb olur. Bu dövrdə feminist hərəkatının tərəfdarları patriarxal mədəniyyəti tənqid atəşinə tutur, cinslər arasındakı bütün mövcud sosial münasibətlər sistemini dəyişməyə çağırırlar. Qanunverici qaydada qəbul edilən seçki və digər siyasi hüquqların həyata keçməsi, diskriminasiyanın mövcud olan bütün formalarının aradan qaldırılması məsələlərinə daha da böyük diqqət verilir. Bəzi hallarda 60–70-ci illərin feminist hərəkatı ekstravaqant xarakter daşıyır.

70-ci illərdə bütün Qərb universitetlərində qadın və yaxud feminist tədqiqat mərkəzləri yaradılır, elmə yeni olan “gender” anlayışı gətirilir. O vaxtdan başlayaraq, indiyə qədər müxtəlif feminist konsepsiyalar işlənilir. Feminist siyasi nəzəriyyə tərəfdarlarının əsərlərində əsas mövzulardan biri həm ənənəvi, həm də müasir siyasi fikrə xas olan şəxs ilə ictimai qrup arasındakı dixotomiyanın yox edilməsidir. Feminist müəlliflərin fikrincə, ailə başçıları olan kişilər ona görə müharibə etmək, qanun yazmaq, fəlsəfə və s. məşğul olmaq imkanı əldə edirlər ki, şəxsi həyatda onlar üçün başqaları işləyir. Heç də təəccüblü deyil ki, alicənablıq anlayışı kişilərin həyat təcrübəsi

əsasında modelləşdirilir. Lakin indiki gerçəklikləri dərk edərək, siyasi nəzəriyyə ictimai sahədəki müvəffəqiyyətin və nüfuzun şəxsi həyatda istismarla və əsarətlə dialektik əlaqəsini təsdiqləyir və yaxınlarına qayğı göstərmək üçün öz fəallıqlarını şəxsi sfera ilə məhdudlaşdırmağa məcbur olan insanların mövcudluğu fikrini qəbul edir. Bu ideyaları inkişaf etdirərək, feminist siyasi nəzəriyyə tərəfdarları belə qənaətə gəlirlər ki, XX əsrin sonunda siyasət həmin dioxotomiyanın məğzini və praktiki əhəmiyyətini yenidən dərk etməlidir.¹

Feminist politoloqlar siyasət problemlərinə toxunaraq çox vaxt ictimai müqavilə ideyasını tənqid edirlər. Sonuncu, onlara görə siyasi həyat və proseslər haqqında birtərəfli təsəvvür vardır. Feminizm tərəfdarları sübut edirlər ki, ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə məxsus olan rəşional muxtar fərdiyyətçilik anlayışı qətiyyənlə heç kimdən asılı olmayan şəxsiyyət, qadından doğulan deyil, özünü tam müstəqil surətdə yaradan insan haqqında təsəvvürlə bağlıdır. Bəzi müəlliflər muxtariyyət və müstəqillik ideyasından irəli gələn ictimai və siyasi həyat konsepsiyalarını rədd edərək, əvəzində ümumi qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq prinsiplərinə əsaslanan alternativ yanaşmaları təklif edirlər.²

Feminist siyasi nəzəriyyənin tanınan nümayəndələri Hertsok, Cons, Hirşman, Dits, Stim, Bok, Ceys, Allen, Filips, Oukin siyasi elmin bir çox vacib anlayışlarını ciddi təhlil edirlər, o cümlədən hakimiyyət, hakimiyyət səlahiyyətləri, siyasi öhdəliklər, vətəndaşlıq, özəl həyat, demokratiya və ədalət anlayışlarını.

Feminizm tərəfdarlarına görə ədalət, hakimiyyət, öhdəliklər və s. nəzəriyyələrdə maskulin təcrübə əks olunur, bu səbəbdən də onların hamısına bəşəriyyətin əks tərəfi olan qadınların həyat təcrübəsi nəzərə alınaraq yenidən baxılmalıdır. Çox vaxt

---

¹ *Shanley M. L. Pateman C. (eds.) Feminist interpretations and political theory. University Park (Penn): Penn State Press, 1991.*

² Мәсәлән, бax: *Held V. Non-Contractual Society // Science, morality and feminist theory // Ed. By M. Hanen, K. Nielsen. Calgary: University of Calgary Press, 1987. P. 111-138.*

müəlliflər israr edirlər ki, cinsi fərqlərin mövcudluğu faktını nəzərə almadığına görə politoloqların ümumiləşdirici nəticələri universallığa iddia edə bilməz. Lakin qadınların təcrübəsinə əsaslanan biliklər daxil olmaqla gerçəkliyin daha dolğun təsvirini yaratmaq müşkül məsələdir, çünki həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq səviyyələrdə qadınların vəziyyəti haqqında çoxsaylı məlumatların toplanmasını tələb edir.

Siyasi elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən beynəlxalq münasibətlərdə feminizm mövqeyindən yeni konseptual sxemlər təklif olunur.

Feminizm tərəfdarları iddia edirlər ki, baxılan subfənnin mövcud nəzəriyyələri kişilərin davranışının öyrənilməsi əsasında yaradılıb. Ənənəvi realizm dövlətlərarası münasibətlər nəzəriyyələrini N. Makiavelli, T. Hobs, J.-J. Russo kimi klassiklərin modelləri əsasında qurur. Həmin klassiklər isə açıq etiraf edirlər ki, onlar tərəfindən təsvir edilən insan davranışı məhz kişilərin davranışının təhlilinə əsaslanır.¹

Neorealizm dövləti davranışları ümumiləşdirilmiş, zaman və məkan xaricində işləyən qanunlarla anladılan vahidlər – aktorlar kimi təsvir edir. Rəşional seçim və oyunlar nəzəriyyələrindən istifadə edərək, belə anlatmalar bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdlərin instrumental-rəşional davranışını vurğulayır (bu gün Qərbdə bu tipli davranış qadınlara nisbətən kişilərə daha xasdır). Feminizm nöqtəyi-nəzərindən həmin məhdudlaşdırılmış modellər dövlətlərarası münasibətlərin adətən münəqişə ilə eyniləşdirilən müəyyən tərəflərinə üstün əhəmiyyət verərək, diqqəti müstəqil iqtisadi fəaliyyət, əməkdaşlıq və birliklərin formalaşması kimi fəaliyyət növlərindən yayındırır.

Beynəlxalq münasibət sahəsində bir sıra feminist müəlliflər orijinal təkliflər verirlər. Məsələn, Donna Harauey elmə “situativ bilik” anlayışını gətirir. Onun qənaətinə görə sonuncu tədqiqat obyektlərinin müstəqilliyini fərz edərək, dünya haqqında

---

¹ Grant R., Newland K. (eds.) Gender and international relations. Bloomington: Indiana University Press, 1991.

daha dürüst məlumatlar verə bilər. Situativ bilik öyrənilən obyektə vasitə kimi deyil, aktor, yaxud agent kimi təsvir edir.¹

Göstərilən növ feminist təhlil insan davranışının modeli kimi Hobsa mənsub olan fərdlərin təbii vəziyyətinin təsvirini şübhə altına alır. Bu təhlil göstərir ki, qarma-qarışıq, nizamsız xarici aləm haqqında təsəvvürlər əslində məhz təbii vəziyyətin Hobs təsvirinə əsaslandığı miflərdir. Beləliklə, feminizm ənənəvi nəzəri təhlilin kifayət etmədiyini vurğulayır. Əlavə olaraq feminizmdə siyasi sfera son dərəcə geniş – “ümumiyyətlə ictimai işlər” kimi izah olunur.

Siyasetin yeni tərifini “şəxsi – siyasidir” şüarı ilə ifadə edilir. Fəaliyyətə, mədəniyyətin dəyişdirilməsinə, cəmiyyətin bütün sahələrində mənəvi yeniləşməyə çağırış kimi çıxış edərək feminizm həmin şüarda şəxsiyyətin hüquqlarının tarixi-tənqidi təhlilini ideologiya ilə birləşdirir.

Feminist yanaşma hətta bəzi kişi politoloqların əsərlərinə də müəyyən təsir göstərir. Bununla belə, siyasi nəzəriyyənin bir çox sahələrində hələ ki, ənənəvi təsəvvürlər hökm sürür. Lakin qadın politoloqların sayı bütün dünyada get-gedə artır. Təqdirəlayiqdir ki, Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasının konqreslərində qadınların iştirakı genişlənir. İlk dəfə olaraq, 1991-ci ildə Assosiasiyanın Prezidenti qadın-alim Kerol Peytman seçilir və həmin postu 1994-cü ilə kimi tutur. Bu isə o deməkdir ki, nəinki çox sayda qadınların siyasətdə iştirakına həsr olunmuş əsərlər işıq üzü görür,² eyni zamanda qadınların özlərinin də səsi politoloji tədqiqatlarda daha aydın eşidilir.

Postmodernizm. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, siyasi nəzəriyyəçilər postmodernizm cərəyanına böyük maraq göstərirlər. Ümumiyyətlə, geniş əhatəli fenomen olan postmoder-

---

¹ *Haraway D.* Situated knowledges: The science questions in feminism and privilege of partial perspective // *Feminist Studies*. 1988. Vol. 14.P. 575-599.

² *Nelson B. J. Chowdhury N.* (Eds.) *Women and politics worldwide*. New Haven (Conn): Yale University Press, 1994.

nizmin yaranma vaxtı və mahiyyəti ilə bağlı məsələlər indiye qədər mübahisəli olaraq qalır. Şəxsiz yalnız odur ki, ilk əvvəl postmodernizm kulturoloji və bədii təzahür kimi meydana çıxmışdır. Yeni postmodernist formaların təşəkkülü keçmiş əsrin 50-ci illərində ABŞ-a təsadüf edir. Məhz o zaman Qərbdə modern mədəniyyətini inkar edən, onu totalitar və burjua demokratik təsəvvürlərlə bir araya sığmaz elan edən yeni bədii situasiya yaranır. Bir çox cəhətdən modernist ənənəni davam etdirərək, onun dilindən və anlayışlarından faydalanaraq, yeni hərəkat postmodernizm adını alır.

Nəzəri postmodernizm öz tərkibinə fransız strukturalizminin, rus formalizminin, struktur linqvistika və semiotikanın nailiyyətlərini daxil edir, freydist psixoanalitik nəzəriyyəni, ədəbi “yeni tənqidin” priyomlarını orijinal tərzdə mənimsəyir. O, cəmiyyətin köklü şəkildə dəyişilməsinə istiqamətlənərək ən yeni Qərb marksizmilə ideoloji bağlılığını da təsdiqləyir. Belə çoxkomponentliyi nəzərə alaraq, tədqiqatçılar tez-tez poststrukturalist – dekonstruktivist – postmodernist vahid kompleks haqqında danışmağı üstün tuturlar.

Postmodernizmin termininə gəldikdə, onun uzun tarixə malik olmasını qeyd etmək lazımdır. İlk dəfə bu sözü 1914-cü ildə R. Panvits “Avropa mədəniyyətinin böhranı” kitabında işlətməmişdir. 1934-cü ildə F. de Onis modernizmə mədəni reaksiyanı həmin anlayışla ifadə edir. 1947-ci ildə ingilis kulturoloqu A. Toynbi özünün “Tarixin öyrənilməsi” əsərində bəşər mədəniyyətinin mənəvi sahəsində Qərb hökmranlığının sonunu postmodernizm adlandırır. XX əsrin 70-ci illərində termin artıq ümumelmi anlayış kimi istifadə olunur. O zaman postmodernizm problemləri sosial fəlsəfə, sosiologiya, teologiya, sənətsünaslıqda geniş müzakirə obyektinə çevrilir. Siyasət elminə bu problemlərin bir qədər gec gəlməsinə baxmayaraq, bir sıra tədqiqatçılar siyasətdə postmodern dövrünün başlanğıcını 1968-ci ildə Fransadakı demokratik tələbə hərəkatı ilə birbaşa bağlayırlar.

90-cı illərdə isə baxılan problem politologiyada son dərəcə aktuallaşır. Kommünizmin iflası uğraması siyasi inkişafı izah edən yeni nəzəriyyələrin meydana gəlməsini tələb edir. Modernizasiya və demokratiyaya keçid nəzəriyyələrinin çoxu Cənubi Avropa və Cənubi Amerika inkişaf modelləri əsasında 70-ci illərdə yaradılmışdı. Lakin orada baş verənlərin əksəriyyəti 1989-cu ilin məxmər inqilabı ilə müqayisə oluna bilməz. İqtisadi və siyasi sistemlərin misilsiz eynivaxtlı transformasiyası bütün mövcud nəzəriyyələrin alt-üst olmasına gətirib çıxardı. Həmin dinc inqilabın unikal xarakteri, hətta yaxınlarda fizika və biologiyada irəli sürülən xaos nəzəriyyəsindən siyasi elmdə istifadə etmək təşəbbüsü ilə nəticələndi.¹

90-cı illərin əvvəllərində baş verən irimiqyaslı dəyişikliklər postmodern dövrünə keçidlə bağlı olan müasir dünyanın böhranı haqqında danışmağa imkan yaratdı.² Əlavə olaraq modernizmdən postmodernə keçid aydın, dürüst formada baş vermir. Bir çox postmodernistlər postmoderni müasir dünyanın inkişafının yalnız bir mərhələsi kimi qəbul edirlər. Özü də elə bir mərhələ ki, burada çıxış nöqtələri klassik modern mərhələ ilə müqayisədə daha ardıcıl və müntəzəm formada gerçəkləşir.

Postmodern analitikləri sırasında Qərbdə P. Abramson, J. Bodriyar, D. Harvey, R. İnqlhart, J. Lakan, J.-F. Liotar, Y. Habermas, E. Giddens, Rusiyada M. V. İlyin, A. S. Panarin, P. V. Kozlovski, V. O. Rukavişnikov, E. Q. Solovyov xüsusi olaraq seçilirlər. Məsələn, D. Harveynin "Postmodernizm şəraiti" kitabında müasir Qərb cəmiyyətinin dərin transformasiyası, postmodernizmin yaranması, şəraiti və təzahür xüsusiyyətləri təhlil edilir.³ Harvey postmodernizmi modernizmə reaksiya, sonuncunun kanonları ilə əlaqənin kəskin qırılması kimi müəyyən edir. Modernizmi isə o, pozitivizm, rasionallıq, ümumi xətti tə-

¹ Marks G. Rational sources of chaos in democratic transition // American Behavioral Scientist. 1992, Vol 35. P. 397-421.

² Baumann Z. From pillar to post // Marxism Today, 1990, P. 20-25.

³ Harvey D. The Condition of Postmodernity. Cambridge, 1994.

rəqqiyə inam, mükəmməl sosial quruluşun əldə edilməsi imkanı ilə eyniləşdirir. Bütövlükdə modernist layihələr bəşəriyyətin xoşbəxtliyə çatmasını son məqsəd kimi bəyan edir. Bununla belə, modernizmin müəkkəb tarixi coğrafiyası onun bir tam kimi qəbul olunmasını son dərəcə çətinləşdirir. Bundan başqa, modernizm radikalizm və mühafizəkarlıq, futurizm və nihilizm, naturalizm və simvolizm, romantizm və klassisizm kimi ziddiyyətli və bir araya sığmayan cərəyanları özündə birləşdirir. Modernizm anlayışının qeyri-müəyyən olduğuna görə postmodernizm də axıra qədər aydın deyil. Bu səbəbdən nəzəriyyəçilər ona başqa-başqa təriflər verirlər. Məsələn, J.-F. Liotar hesab edir ki, postmodernizm, əlbəttə, modernizmin bir hissəsidir, lakin onun başa çatdırılması deyil. Həmin fenomen törəmə vəziyyətində olan yeni modernizmdir və bu vəziyyət daimidir.¹

Eyni zamanda müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, postmodernizmi müəyyən xüsusiyyətlər fərqləndirir. Sosial-siyasi və dünyagörüşü baxımından postmodern plüralistik paradigmanın bərqərar olması, avropasentrizm və etnosentrizmdən imtina, çoxluq prinsipinin bəyan edilməsi, şəxsiyyətə və onun daxili aləminə, eyniyyət məsələlərinə diqqət və s. deməkdir. Postmodern yanaşma çərçivəsində siyasi elmdə siyasi və mədəni müxtəlifliyin, siyasətdə şəxsiyyətin rolunun, sosial siyasətin, aşağıdan gələn təşəbbüslərin əhəmiyyəti artır. Bütün tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə postmodernizmin əsas funksiyası və güclü tərəfi Qərb mədəniyyətinin, Qərb şüurunun tənqidindən, onun ən dayanıqlı mifologemalarının dağıdılmasından və beləliklə də, nəzəri məkanın yeni, başqa ideya və konsepsiyalar üçün təmizlənməsindən ibarətdir.

Bütövlükdə postmodernizm yeni bir dövrün insanına xas olan dünyaya əlahiddə baxış, ayrıca dünyaduyumu və post-

¹ *Лиотар Ж.-Ф.* Ответ на вопрос: что такое постмодерн. - Ежегодник лаборатории постклассических исследований Института философии РАН. М., 1994, с. 303-324; *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна. СПб., "Алтейя", 1998.

strukturalizm fəlsəfəsinin konseptuallaşmasıdır. Bu fenomen XX əsrin sonunda Qərb cəmiyyətinin mənəvi həyatındakı səciyyəvi xüsusiyyətlərin və bütövlükdə dünyanın ictimai inkişaf paraqdiqmasının epoxal dəyişməsinin inikası kimi meydana çıxaraq, avropasentrizmin qlobal polisentrizmlə əvəz olunmasında istifadəsini tapır. Postmodernizm modernin, ümumi təkamül idealinin, Qərb rasionalizminin, Qərb burjua mədəniyyəti dəyərlərinin böhranının əksi kimi formalaşır. Bir xüsusi ideya cərəyanı qismində o, XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ictimai həyatın, sosial-humanitar və siyasi-fəlsəfi biliyin bütün sahələrinə təsir etməkdədir.

Postmodernizm problemləri görkəmli Amerika sosioloqu Ronald İnqlhartın “Modernizm və postmodernizm. 43 cəmiyyətdə mədəni, iqtisadi və siyasi dəyişmə” adlı çox maraqlı kitabında və “Postmodern: dəyişən dəyərlər və dəyişilən cəmiyyətlər” məqaləsində təfəsilatı ilə açılır.¹

İnsanların dünyaya münasibətlərində dərin və kütləvi surətdə baş verən təbəddülatlar iqtisadi, siyasi və sosial həyatın simasını dəyişir: siyasi və iqtisadi məqsədlər, dini normalar, ailə dəyərləri transformasiyaya uğrayır və nəticə etibarilə iqtisadi yüksəlişin sürətinə, siyasi partiyaların strateji istiqamətinə, demokratik təsisatların perspektivlərinə ciddi təsir göstərir. Həmin kitabda qeyd olunan dəyər sindromu 1970–1995-ci illəri əhatə edən dövr ərzində 43 cəmiyyətdə yığılan empirik məlumatlarla təsdiqlənir. Əsas mənbə kimi yeni, olduqca geniş imkanlar açan və məlumatların tamamilə unikal bazası olan “Dəyərlərin ümumdünya icmalları” istifadə edilir. Həmin icmallar müxtəlif ölkələrdə insanların siyasi və sosial həyata kütləvi təsirinin təhlili üçün dəyişənlərin son dərəcə geniş diapazonunu əhatə edir. Burada verilən məlumatlar yer kürəsi-

¹ *Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. Princeton: Princeton Univ. Press., 1997; Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997, № 4, с. 6-32.*

nin təxminən 70% əhalisini təmsil edir. Nəticəyə gəlinir ki, bütün qabaqcıl sənaye cəmiyyəti məkanında əhalinin böyük hissəsi üçün **özünü ifadə azadlığı** və **siyasi iştirak** artmaqda olan əhəmiyyətə malikdir. Dəyərlər, iqtisadiyyat və siyasət arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır. Sənaye ölkələrində müharibədən sonrakı nəslin misilsiz dərəcədə iqtisadi təhlükəsizliyi (söhbət İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdən gedir) prioritetlərin tədricən dəyişməsinə, irəliləməsinə aparır.

Get-gedə fiziki və iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı olan maddi dəyərlərin yerini postmaddi dəyərlər tutur. Beləliklə, özünü ifadə və həyatın keyfiyyəti məsələləri ön plana çıxır. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, dünyaya münasibətin geniş yayılan və daha çox hiss olunan bu cür yenidən qurulmasını R. İnqlhart postmodernləşmə adlandırır.

Ondan əvvəl mövcud olan modernləşmə isə elə bir proses kimi başa düşülür ki, həmin prosesin gedişatında məlum cəmiyyətin iqtisadi və siyasi imkanları artır. Modernləşmə cəmiyyətə kasıb vəziyyətdən zəngin vəziyyətə kimi hərəkət etməyə imkan yaratdığına görə cəlbedicidir. Müvafiq olaraq modernləşmə prosesinin nüvəsini sənayeləşmə təşkil edir. Sənayedən öncəki cəmiyyətdən sənaye cəmiyyətinə keçid M. Veberə görə “cəmiyyətin bütün sahələrinin hər yerə yayılan rasionallaşması ilə” xarakterizə olunur və iqtisadi, siyasi və sosial həyatda ənənəvi, adətən dini dəyərlərin rəşional-hüquqi dəyərlərlə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

Lakin modernləşmə tarixin final mərhələsi deyil. İkinci Dünya müharibəsindən sonra rifah dövlətləri ilə birlikdə yaranan iqtisadi möcüzə təzahürü tarixin yeni mərhələsini açır. Şəxsiyyətin formalaşma təcrübəsində baş verən dərin dəyişikliklər xüsusi dəyər sisteminin əmələ gəlməsinə imkan yaradır. Həmin dəyər sistemi o dövrün qabaqcıl sənaye cəmiyyətlərində böyüməkdə olan nəslin çox hissəsini əhatə edir. Müharibədən sonrakı illərdə yeni nəsillə tamamilə başqa şəraitdə yaşayır. O zaman baş verən iqtisadi möcüzə bəşər tarixində tərəqqinin,

əsl çiçəklənmənin misilsiz səviyyəsinə gətirib çıxarır. Sənaye cəmiyyətlərinin çoxunda real adambaşı gəlir müharibədən əvvəlki dövrə nisbətən bir neçə dəfə, bəzi hallarda isə (məsələn, Yaponiyada) 20–30 dəfə artır.

Çiçəklənmə yeni yaranan müasir rifah dövlətiylə qarşılıqlı əlaqədədir. Artıq mütləq zənginlik yox, ekzistensial təhlükəsizlik hissi həlledici dəyişənə çevrilir. Rifah dövləti isə özünün mövcudluğuyla təhlükəsizlik hissini törədən iqtisadi yüksəlişi möhkəmləndirir. Tarixdə ilk dəfə maraqlı fenomen yaranır: cəmiyyətdə insanların əksəriyyəti böyüyərək hiss edir ki, dözüb yaşamanı nəinki adi, hətta zəruri bir hal kimi qəbul etmək mümkündür.

Yuxarıda deyilənlər dəyərlərin nəsillərarası dəyişilmə prosesinə səbəb olur. Həmin proses isə qabaqcıl sənaye cəmiyyətlərinin siyasətini və mədəni normalarını yavaş-yavaş transformasiya edir. Maddi dəyər prioritetlərindən postmaddi dəyər prioritetlərinə dönüş yeni siyasi problemləri ön plana çəkir və yeni siyasi hərəkətlərə təkan verir.

Qabaqcıl sənaye cəmiyyətlərinin təşəkkülü əsas dəyərlərin daha bir tamamilə əlahiddə dönüşünə – sənaye cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan instrumental rasionallığın əhəmiyyətinin kəskin surətdə azalmasına səbəb olur. Qadın hüquqlarının bərabərliyindən başlayaraq, demokratik siyasi təsisatlara və dövlət-sosial rejimlərinin çökməsinə qədər bir sıra müxtəlif sosiyyetal dəyişiklikləri gerçəkləşdirən postmodern dəyərlər üstünlük təşkil edir.

Hal-hazırda qabaqcıl sənaye cəmiyyətlərində sosial-siyasi inkişaf xətti əsasən iki istiqamətdə dəyişilir: 1) **dəyərlər sistemi** istiqamətində. Maddidən postmaddi prioritetlərə dönüş müşahidə olunur. 2) **İnstitusional struktur** istiqamətində. Müasir cəmiyyətin yaranmasına köməklik göstərən iyerarxik quruluşlu bürokratik təşkilatların inkişafının son həddi yaxınlaşır. Bürokratik dövlət, intizamlı oliqarxik siyasi partiya, kütləvi istehsalın quraşdırma xətti, həmkarlar ittifaqının köhnə növü və

iyerarxik korporasiya insan kütləsinin enerjisinin səfərbər edilməsində və təşkil olunmasında inanılmaz dərəcədə böyük rol oynamış, istehsalat inqilabını və müasir dövləti mümkün etmişlər. Lakin onlar iki səbəbdən dönüş nöqtəsinə çatmışlar: birincisi, öz funksional təsirliliklərinin; ikincisi, kütləvi davranmanın həddinə yaxınlaşmışlar.

Beləliklə, moderndən postmodern dəyərlərinə dönüş tədricən sənaye cəmiyyətlərinin bir çox əsas institutlarının dağıdılmasına gətirib çıxarır. Bu, aşağıda xarakterizə olunan dəyişikliklər vasitəsilə gerçəkləşir.

1. **Siyasi sahədə** postmodern dəyərlərinin irəli sürülməsilə hakimiyyətə hörmət azalır; iştirak və özünüifadəyə isə, əksinə, meyl artır. Hər iki təmayül avtoritar cəmiyyətlərdə demokratikləşməyə, artıq demokratik cəmiyyətlərdə demokratiyanın partisipator istiqamətdə inkişaf etməsinə səbəb olur. Lakin, eyni zamanda onlar hakim elitanın vəziyyətini çətinləşdirir.

2. **İqtisadi sahədə** ekzistensial təhlükəsizlik çoxları üçün iqtisadi artımdan daha yüksək prioritetlərə çevrilən subyektiv rifah və həyatın keyfiyyətinin üstün olmasına gətirib çıxarır. Modernləşmənin mühüm məqsədləri sayılan iqtisadi artım və iqtisadi nailiyyətlər əvvəlki kimi müsbət hesab olunur, amma onların nisbi əhəmiyyəti azalır.

3. **Seksual davranış**, reproduktivlik və ailə sahəsində aqrar cəmiyyətin funksional zəruriliyini göstərən sərt normalardan uzaqlaşma meyli gözə çarpır və get-gedə möhkəmlənir.

4. **Ali dəyərlər** sahəsində həm varislik, fəvqəladə dəyişikliklər özünü büruzə verir. Modernləşmə ilə eyniləşdirilən əsas meyllərdən biri dünyəviləşdirilmə olmuşdur və o, yenə də davam edir. Lakin bu heç də mənəvi tələbatların yox olması deyil. Elə bərabər-ölkələrarası meyl özünü göstərir ki, həmin meylə müvafiq olaraq insanlar həyatın mənası və yüksək amalı haqqında düşüncələrə daha çox vaxt ayırırlar. Instrumental rasionallığın üstünlüyü öz yerini ali məqsədlər haqqında fikirlərə verir.

Yuxarıda baxılan meyillər postmodern cəmiyyətində yaranan və əvvəllər heç ağla gətirilməyən təhlükəsizlik (ingiliscə – *security*), sabahkı günə inam vəziyyətini əks edir. Sənaye cəmiyyətinin əsas məqsədini iqtisadi təhlükəsizlik naminə iqtisadi yığım təşkil edir. Bu məqsədə çatma mütəmadi mədəni dəyişiklik prosesinə təkan verir, hansı ki, nəinki keçmiş əsas məqsədin statusunu alçaltmır, həm də ona nail olmağa köməklik göstərən iyerarxik institutların rədd edilməsinə səbəb olur.

Mədəni sərvətlərin proqnozu ilə bağlı R. İnqlhartın dəyərlərin nəsillərarası dəyişməsi nəzəriyyəsi müəyyən proqnostik nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Ümumi ölkələrarası perspektivdə postmodern dəyərlər elə cəmiyyətlərdə geniş yayılacaq ki, orada zənginlik səviyyəsi və gələcəyə inam ən yüksəkdir; yoxsul, kasıb yaşayan cəmiyyətlərin əhalisi üçün ön plana əsasən dözüb yaşama dəyərləri çıxacaq. Hər bir konkret cəmiyyətin daxilində postmodern dəyərləri öz gələcəyinə inamı daha çox hiss edən təbəqə arasında yayılacaq: ən imkanlılar, yüksək və keyfiyyətli təhsil alanlar üçün ekzistensial təhlükəsizlik dəyərlərinin geniş diapazonu seçiyyəvi olacaq; vəziyyəti bir o qədər də etibarlı olmayan təbəqələr üçün isə dözüb yaşama prioritetləri əsas sayılacaq.

3. Qısamüddətli dəyişmələrdə çatışmayanın dəyər əhəmiyyətliliyi hipotezasının müddəaları öz əksini tapacaq: çiçəklənmə dövrlərində rifah dəyərlərinə meyl artacaq; iqtisadi tənəzzül, vətəndaş qatma-qarışığı, müharibə zamanı dözüb yaşama dəyərləri üstünlük təşkil edəcək.

4. Uzunmüddətli dəyişmələrdə də həmin hipotezanın müddəaları öz əhəmiyyətini itirməyəcək. Bir neçə onillik ərzində ekzistensial təhlükəsizliyin yüksək səviyyəsi şəraitində yaşayan cəmiyyətlərdə dözüb yaşama dəyərlərindən rifah dəyərlərinə dönüş müşahidə olunur. Bir tərəfdən rifah dəyərlərinə dönüş əsasən çiçəklənmənin və rifahın elə yüksək səviyyəsinə çatmış cəmiyyətlərdə baş verir ki, burada əhalinin əksəriyyəti dözüb yaşamanı labüdlük kimi qəbul edir. Rifahın, firavanlığın yüksək-

lişini görməyən cəmiyyətlərdə belə bir dönüş özünü büruzə vermir. Digər tərəfdən bu, yalnız Qərb fenomeni deyil. Onu kütləvi ekzistensial təhlükəsizliyin yüksək səviyyəsinə keçidi sınaqdan çıxaran hər bir cəmiyyətdə gözləmək lazımdır.

5. İqtisadi və fiziki təhlükəsizliyi uzun müddət təcrübədən keçirən cəmiyyətlərdə yaşlı və daha gənc yaş qruplarının dəyər prioritetləri arasında mühüm dəyişikliklər baş verir: yaşlılardan fərqli olaraq, gənclərdə rifah dəyərləri ön plana çəkilir.

6. Nəsillərarası dəyər fərqləri xeyli sabitdir. Yəni yaşa dolduqca gənclər özlərindən yaşlı olanların dəyərlərini mənimsəmir və iki-üç onillikdən sonra birincilər yenə də onları dövrün əvvəlində səciyyələndirən dəyərləri nümayiş etdirirlər.

7. Ümumi ölkələrarası perspektivdə nəsillərarası dəyər dəyişikliklərinin əsas kütləsi o ölkələrdə özünü büruzə verir ki, orada iqtisadi artım templəri nisbətən yüksəkdir. R. İnqlhartın nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq, böyüklerin və kiçiklərin dəyərləri arasındakı fərq son 40–50 ildə ən yüksək rifah yüksəlişini yaşayan Almaniya və Cənubi Koreya kimi ölkələrdə daha əhəmiyyətlidir. Əksinə, 1950-ci ildən 1990-cı ilə qədər adambaşı gəlirin artımı nisbətən az olan Nigeriya və Hindistan kimi ölkələrdə həmin fərq çox cüzi, ya da hətta yox dərəcəsində olacaq.

Beləliklə, çiçəklənmənin yüksək səviyyəsi postmodernin postmaddi və digər dəyərləri ilə səciyyələnməlidir, iqtisadi artımın yüksək templəri dəyər dəyişmələrinin sürətli templərini və nisbətən böyük nəsillərarası fərqləri törətməlidir.

8. Nəhayət, nəsillərarası dəyər dəyişmələrinin nəzəriyyəsi, nəinki dəyərlərin növlərini və onların harada formalaşmasını proqnozlaşdırır, həm də müəyyən zaman kəsiyində dəyər dəyişikliklərinin nə qədər əhəmiyyətli olmasının mümkünlüyünü də əvvəlcədən göstərə bilir. Belə növ bəzi hesablamalar Abramson və İnqlhart tərəfindən aparılmışdır.¹

¹ Bax: *Abramson P. R., Inglehart R. Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies* - "British Journal of Political Science", 1992, N 22. P. 183-228.

1993-cü ildə dərc olunan “Ümumdünya inkişafı haqqında məruzə”də¹ yoxsulluq cəmiyyətindən ekzistensial təhlükəsizlik cəmiyyətinə keçməklə subyektiv firavanlığın kəskin surətdə yüksəlməsi fikrinin düzgün olması təsdiqlənir. Lakin müəyyən həddə çatdıqda (həmin hədd təxminən İrlandiyanın 1990-cı ildəki iqtisadi səviyyəsinə uyğundur) iqtisadi artım subyektiv firavanlığı daha gücləndirmir. Bu onunla əlaqələndirilə bilər ki, inkişafın göstərilən səviyyəsində insanların əksəriyyəti üçün aclıq artıq real problem deyil. Dözüb yaşama zərurət, labüdlük kimi qəbul edilməyə başlayır. Çoxlu sayda postmaterialistlər meydana çıxır, sonrakı iqtisadi nailiyyətlər isə onların subyektiv firavanlığını daha artırır. Beləliklə, hər şey postmodern dönüşünün başlanması üçün hazırdır. O vaxtdan instrumental rasionallıq yavaş-yavaş dəyərlilik rasionallığı ilə əvəz olunur. Yeni həyat üsulları tədricən geniş yayılır. Nəticə etibarilə bu proses ona görə baş verir ki, həmin üsullar yeni şəraitdə dözüb yaşamanı və subyektiv firavanlığı maksimallaşdıran ən səmərəli vasitədir.

R. İnqlharta görə postmodernləşmə yaşama strategiyalarında xüsusi bir dönüşdür. Postmodernləşmə həyat tərzinin dəyişdirilməsi yolu ilə iqtisadi artımın maksimallaşmasından dözüb yaşamanın və firavanlığın maksimallaşmasına qədər hərəkət edir. Sənayeləşmə baş verəndən sonra modernləşmə dözüb yaşamanın və firavanlığın maksimallaşmasının ən yaxşı üsulu olan iti iqtisadi artımda cəmləşir. Lakin heç bir strategiya daim optimal ola bilməz. Modernləşmə insan ömrünün uzadılmasında heyran doğurucu müvəffəqiyyətlə əlamətdardır, amma qabaqcıl sənaye ölkələrində bu fenomenin faydası azalmaqdadır. Rəqabətə diqqəti cəlb edərək, o, aclıq təhlükəsizliyini azaldır, əvəzində isə psixoloji stresin çoxalmasına səbəb olur. Modernləşmədən postmodernləşmə səviyyəsinə keçməyin nəticəsində iqtisadi artımın maksimallaşması həyatın keyfiyyətinin maksimallaşması ilə əvəz olunur.²

¹ World Development Report, 1993. New York: Oxford University Press, 1993.

² Postmodern haqqında daha ətraflı bax: bu dərslinin “Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası” fəslinin ikinci paragrafında.

MÜASİR DÖVRÜN ƏSAS MİLLİ SİYASİ ELM MƏKTƏBLƏRİ

§ 1. ABŞ-ın siyasi elm məktəbi

Müasir dünyanın ilkin və mötəbər siyasi elm məktəblərindən biri ABŞ-ın siyasi elm məktəbidir. Onun əsası ölkənin Kolumbiya Universitetində tarix və siyasi iqtisad professoru Con Berces tərəfindən 1880-ci ildə qoyulur. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, ABŞ-da siyasi elm əvvəlcə universitet tədris fənni kimi formalaşır. 1886-cı ildən siyasi elmin ilk ali məktəbi “Siyasi elmin rüblüyü” adlı politoloji jurnal dərc etdirir. Analoji məktəblər ölkənin başqa iri universitetlərində də (məsələn, Kornel və Yel universitetlərində) yaradılır. Çox keçmədən (1903-cü ildə) təşkil edilən Siyasi Elmin Amerika Assosiasiyası 1906-cı ildən “Siyasi Elmin Amerika Jurnalı”nın nəşrinə başlayır. XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında ölkədə çapdan çıxan klassik politoloji əsərlər sırasına D. Vulsinin “Nəzəri, yaxud praktiki nöqteyi-nəzərdən baxılan siyasi elm, ya dövlət” (1878), V. Vilsonun “Dövlət” (1880), V. Uilloqbinin “Dövlətin təbiətinin tədqiqi” (1896) və “Siyasi fəlsəfənin öyrənilməsi” (1896) kitablarını aid etmək olar. Öz inkişafının ilkin mərhələsində Amerika siyasi elmi hüquq və tarix elmlərində hazırlanan yanaşmaların təsiri altında idi. Məsələn, siyasi təlimlər tarixi istiqamətinin banisi U. Danning o vaxtlar özünün məşhur üçcildli əsərini yazır. Cildlər belə adlanır: 1. “Siyasi nəzəriyyələr tarixi: qədim dövr və orta əsrlər” (1902); 2. “Siyasi nəzəriyyələr tarixi: Lüterdən Monteskyöyə qədər” (1905), 3. “Siyasi nəzəriyyələr tarixi: Russodan Spenserə qədər” (1920).

Lakin get-gedə tədqiqat predmetinin xırdalanması müşahidə olunur. Faktografiya və empirizm prinsipləri üstünlük təşkil etməyə başlayır. Tədrisən Amerika politologiyası hökumət insti-

tutlarının fəaliyyəti və insanların siyasi davranışlarının konkret-empirik tədqiqatı üzərində cəmləşir. Söhbət artıq “siyasi fəallığın leqal formaları deyil, gerçəkliyin özünün təsviri haqqında gedir” (M. Qravits). Bununla bağlı olaraq XX əsrin 50-ci illərinin ortalarına kimi Amerika politoloqlarını siyasi tədqiqatların iki sahəsi – idarəetmə və publik administrasiya xüsusilə cəlb edir. Həmin sahələr çərçivəsində onlar politologiyanı əsasən tətbiqi etməyə can atırlar. Eksperimental psixologiya, psixoanaliz, empirik sosiologiya, riyaziyyat və statistikadan götürülmüş metodlardan geniş istifadə olunur. Nəticədə pozitivizm siyasi-fəlsəfi, nəzəri başlanğıcı arxa plana sıxışdırır. 1923-cü ildə Siyasi Elmlərin Amerika Assosiasiyasının prezidenti Ç. Merriam köhnə “aprior mücərrəd mühakimələrdən”, hüquqi və müqayisəli-tarixi metodlardan imtina etməyin labüdlüyünü əsaslandıraraq israr edir ki, faktların axtarış texnikası etibarlı ümumiləşdirmə üçün adekvat özlü yaradır və siyasi tədqiqatı obyektiv elmi əsasa köçürür. Yavaş-yavaş siyasi fenomenlər və proseslər daha artıq dərəcədə riyaziləşmə və kvantifikasiya obyektinə çevrilir. Bu isə öz növbəsində politoloji tədqiqatlardan nəzəri, dünyagörüş və dəyər başlanğıcının sıxışdırılmasına gətirib çıxarır.

Amerika siyasi elmində pozitivist metodologiya qalib gəlir.

Kəçən əsrin 20–40-cı illərində ABŞ-da baxılan elmin inkişafına Çikaqo məktəbinin banisi, görkəmli politoloq Çarlz Merriam (1874–1953) çox böyük təsir göstərir. Siyasi elmin bu məktəbinin yaradılmasından əvvəl Amerika universitetlərində siyasətin tədrisi hüquq, fəlsəfə və tarix fənlərinin əsasında aparılırdı. Çikaqo məktəbi isə öz konkret empirik tədqiqatları ilə göstərir ki, siyasi biliyin əsl inkişafı kəmiyyət metodologiyasının istifadəsi və fənlərarası tədqiqatlar strategiyasının mütəşəkkil dəstəklənməsi sayəsində mümkündür.¹

Çikaqo şəhərinin dinamik inkişafı ilə bərabər akademik və siyasi karyerasının qarşılıqlı əlaqəsi Merriama siyasi elmi sü-

¹ Merriam Ç. E. New aspects of politics. Chicago: University of Chicago Press, 1931.

rətlə irəliyə doğru apararı böyük alim-novator olmaqda kömək göstərdi. Onu həqiqətən də elm sahəsində yeni institutlar yaradan novator adlandırmaq mümkündür. Əvvəlcə o, Çikaqo Universiteti nəzdində “Sosial Elmlərin Tədqiqi Komitəsi”ni (Social Science Research Commite-SSRC) təsis edir. Komitə humanitar problemlərlə məşğul olan Çikaqo alimlərinin ən maraqlı və perspektivli layihələrinə maddi köməklik göstərir. Bir qədər sonra alimin təşəbbüsü ilə ümummillli səviyyədə də analoji təşkilat yaradılır (SSRC). Merriamın ən məşhur əsəri – “Siyasətin yeni aspektləri” kitabı (1925) uzun illər politologiya üzrə mühüm əhəmiyyətli əsərlərin birincisi sayılır. Merriam siyasi hakimiyyət və demokratiya nəzəriyyəsi fenomenlərinin öyrənilməsində (“Siyasi hakimiyyət: onun strukturu və fəaliyyət sahəsi”, 1934; “Demokratiya nədir?”, 1941), Amerika partiya sisteminin və siyasi liderliyin tədqiqində (“Amerika partiya sistemi”, H. Qosnellə birgə, 1926; “Dörd Amerika partiya lideri” 1926), vətəndaşlıq tərbiyyəsi probleminin araşdırılmasında (“Vətəndaşların tərbiyyəsi: vətəndaşlıq tərbiyyəsi metodlarının müqayisəli təhlili”, 1931) böyük uğurlar əldə edir.

Çikaqo məktəbinin digər istedadlı nümayəndəsi, Merriamın politoloji yanaşmasını siyasi psixologiya sahəsində parlaq şəkildə tətbiq edən H. Lassveldir (1902–1978). 1927–1930-cu illər ərzində gənc alim politologiyanın o vaxta qədər qaranlıq qalan aspektlərinə tam aydınlıq gətirən 6 kitab dərc edir. “Dünya müharibəsində təbliğat texnologiyası” adlı birinci monoqrafiyasında (1927) müəllif elmi dövriyyəyə kütləvi kommunikativ proseslərin tədqiqat metodlarını daxil edir. 1935-ci ildə həmin işə əlavə olaraq “Təbliğat və irəliləyiş” adı altında iri həcmli annotasiyalı biblioqrafiya çap etdirir ki, o da KİV, təbliğat və ictimaiyyətlə əlaqə sahəsində tamamilə yeni elmi ədəbiyyat tipinin əsasını qoyur. Alimin “Psixologiya və siyasət” əsərində (1930) konkret siyasətçilərin fəaliyyətinin təhlili əsasında “siyasətin dərin psixologiyası” tədqiq edilir. “Dünya siyasəti və şəxsi müdafiəsizlik” (1935) kitabında şəxsiyyətin siyasi davranışının ay-

rı-ayrı aspektləri və psixoloji əsasları, siyasi rejim və proseslərin müxtəlif tipləri açıqlanır. Lassvelin “Siyasət: kim nəyi, haçan və necə əldə edir” (1936) adlı ən məşhur əsəri onun ümumi siyasi nəzəriyyəsinin xülasəsidir. Monoqrafiyada maddi firavanlıq, ictimai nüfuz və təhlükəsizlik kimi dəyərlərin əldə edilməsi yolunda bir-birilə rəqabətə girən elitaların qarşılıqlı təsiri öyrənilir.¹ 1939-cu ildə alim “Dünya inqilabı təbliğatı” adlı daha bir əsərini çap etdirir.² D. Blumenstockla birgə yazılan əsərdə Çikaqo işsizləri mühitindəki siyasi hərəkətdə dünya iqtisadi böhranının təsiri məsələsi araşdırılır. Eyni zamanda Lassvell laborator analiz metodlarından istifadə edən fizioloji, emosional və koqnitiv proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin ilk tədqiqatçısıdır.

Çikaqo məktəbinin digər görkəmli nümayəndələrindən Merriamin şagirdi olan H. F. Qosnell, L. D. Uayt və K. Raytın adlarını qeyd etmək lazımdır. Məktəb öz səmərəli işini 30-cu illərin sonuna qədər davam etdirir. Məktəbin fəaliyyətinin dayandırılmasına baxmayaraq, onun aparıcı alimlərinin əsərləri artıq elmi dövriyyəyə möhkəm daxil olur.

Siyasi elmin nüfuzunun artması və ali təhsil sisteminin inkişafı ilə əlaqədar bu fənn bir çox universitetlərdə tədris olunmağa başlayır. Empirik tədqiqatlar geniş yayılır. Miçigan Universitetinin nəzdində psixoloqlar R. Likert, E. Kempbell və D. Kartrayt tərəfindən əsası qoyulan “Institute for Social Research” (Sosial Tədqiqatlar İnstitutu) və “Survey Reseach Center” (Xülasə Tədqiqatlar Mərkəzi), Kolumbiya Universiteti nəzdində sosioloqlar P. Lazersveld və R. Merton tərəfindən “Bureau of Applied Social Research” (Tətbiqi Sosial Tədqiqat Bürosu) və Çikaqo Universiteti nəzdində sosioloq K. Hartın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən “National Opinion Research Center” (Milli Rəy Tədqiqat Mərkəzi) kimi elmi təşkilatlar o dövrdə ölkənin əsas akademik

¹ *Lasswell H.D. Politics: Who gets what, when and how.* New York. New York: Mc Grow-Hill, 1936.

² *Lasswell H.D., Blumenstock D. World revolutionary propaqanda.* New York: Knopf, 1939.

mərkəzləri idi. Məhz burada “davranış inqilabını” hazırlayan çoxsaylı əsərlər işıq üzü görür. Müharibədən sonrakı onilliklərdə Birləşmiş Ştatların və xarici ölkələrin bir çox akademik mərkəzlərində siyasi elmin yayılması məsələsində əsas rolu Miçigan Universitetinin nəzdindəki “Institute for Social Research” oynayırdı.

40-cı illərdə mütəxəssislərin hazırlanmasına P. Herrinqin başçılıq etdiyi SSRC (Sosial Elmlərin Tədqiqi Komitəsi) fəal kömək göstərir, o cümlədən aspirantlara təqaüdlər verir və bir sıra elmi-tədqiqat proqramlarını dəstəkləyir.

O zaman Avropanın totalitar ölkələrində ictimai elmlər sahəsində çalışan mütəxəssislər hakim faşist və nasist rejimlərin ideoloji və siyasi-təbliğət məqsədlərini həyata keçirmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdılar. Bu səbəbdən yaradıcı və intellektual elitanın ən yaxşı nümayəndələri, məsələn, Z. Freyd, K. Levin, Y. Şumpeter, H. Markuze, T. Mangeym, E. Fromm Amerikaya köçürlər. Nəticədə, sosial və humanitar elmlərdə aparıcı mövqe əsas yeri pozitivist metodologiya tutan ABŞ-a keçir.

Əcnəbi mütəxəssislər Amerika siyasi elminin inkişafına güclü təkan verirlər. Belə ki, əvvəlcə Avstriya və Almaniyada çalışan, 1932-ci ildə isə Amerikaya pənah gətirən XX əsrin böyük iqtisadiyyatçısı, sosioloqu və politoloq alimi Yozef Şumpeter (1883–1950) kapitalizmin dinamikası, onun inkişaf silsilələri, innovasion fəaliyyətin forma və şərtlərinin öyrənilməsində, klassik demokratiya nəzəriyyəsinə qarşı qoyulan demokratiyanın digər nəzəriyyəsinin – “elitar demokratiya”nın tədqiqində bir sıra yeniliklərə müvəffəq olaraq, siyasi elmi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. “İqtisadi inkişafın nəzəriyyəsi”, “Böyük iqtisadiyyatçılar, Marksdan Keynə qədər”, “Kapitalizm, sosializm və demokratiya” kimi məşhur əsərlərin müəllifi, Harvard Universitetinin professoru Y. Şumpeter 1949-cu ildə Amerika iqtisad cəmiyyətinin prezidenti seçilir.

Alman-Amerika sosial filosofu, sosioloqu, Frankfurt məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, neomarksizmin nəzəriyyəçilərindən biri olan Herbert Markuze (1898–1979) 1934-cü ildə ABŞ-a mü-

hacirət edir. Kolumbiya, Harvard, Kaliforniya universitetlərində çalışan alim freydomarksizm nəzəriyyəsini genişləndirir, müasir sənaye cəmiyyətinin solçu-radikal tənqidçisi kimi çıxış edir. H. Markuzeyə görə həmin cəmiyyət ilk növbədə KİV-in köməkliliylə kütləvi şüur üzərində gizli manipulyasiya aparan, insanları istehlak cəmiyyətinin cazibələriylə yolundan çıxaran, onları insafsızcasına istismar edən və müqavimətlərini qıran repressiv sosial sistemdir. Bu cəmiyyəti o, yeni cür totalitar sistem adlandırır. Ümumiyyətlə, totalitarizmi alim son dərəcə geniş mənada, yəni insanın özfəaliyyətini, təkrarsızlığını məhv edən, real alternativ, müxalifəti olmayan bir cəmiyyət kimi başa düşür. Məhz bu səbəbdən Markuzenin fikrincə, terrorçu totalitarizmdən başqa plüralist demokratiya pərdəsi altında gizlənən “yumşaq” totalitarizm də mövcuddur. Özünün “Bir ölçülü insan” (1965) əsərində o, inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətinin ideologiyasını tədqiq edərək belə qənaətə gəlir ki, həmin cəmiyyət standart, çox vaxt saxta tələbatları formalaşdıraraq, hər kəsi bir ölçülü insana çevirir. Alimin kitab və məqalələri onu keçən əsrin 50–70-ci illərində Qərb dünyasının solçu-radikal ziyalıları arasında son dərəcə populyar edir.

XX əsrin ən böyük iqtisadçıları və sosial-siyasi mütəfəkkirlərindən biri Lüdviq fon Mizes (1881–1973) Avstriya və İsveçrədə işlədikdən sonra, 1940-cı ildə Amerikaya mühacirət edir. Onun iştirakı ilə 1947-ci ildə görkəmli liberal-mühafizəkar nəzəriyyəçiləri və praktikləri birləşdirən beynəlxalq “Mont-Pelersen cəmiyyəti” yaradılır.

Siyasi və siyasi-fəlsəfi xarakter daşıyan əsərlərində alim sosialist inqilablarını, faşizmi, Qərb demokratiyalarında “rifah dövlət”inin bərqərar olmasını bəyan edən Keyns siyasətini kəskin tənqid atəşinə tutur. “Klassik ənənədə liberalizm”, “Bürokratiya. Planlaşdırılmış xaos. Antikapitalist mentallığı” və “Sosializm” əsərlərində o, bir neçə əsas ideyanı sübuta yetirir: 1. seçim yalnız özəl və ictimai mülkiyyət (kapitalizm və sosializm) arasında mövcuddur, cəmiyyətin sosial təşkilatının

bütün aradakı formaları utopikdir; 2. sosializm özünü məhv edən quruluşdur, ona görə də, əslində, sosializm və kapitalizm arasındakı seçim yanlışdır; 3. kapitalizm yaşamağa qabil olan yeganə quruluşdur; 4. kapitalizm liberalizm və azadlıqdır.

Polşada doğulan və təhsilini Almaniyada alan siyasi filosof Leo Ştrauss (1899–1973) 1937-ci ildə Amerikaya köçür. Burada o, Platon, Aristotel, Hobs və Makiavellinin siyasi-fəlsəfi təlimlərinin müqayisəli təhlilini verir, müasir siyasi fəlsəfənin formalaşmasında yaxından iştirak edir. Mütəfəkkir öz əsərlərində siyasi fəlsəfənin transsendensiya konsepsiyasını (transsendensiya – siyasi hadisələrin əsl mahiyyətini aşkarlamağa imkan verən onların ali mənasına yüksəlməsi deməkdir), Antik dövrdən Yeni dövrə qədər siyasi fikrin ardıcıl inkişafı və tarixi varislilik doktrinasını, müasir dövrün bir-birinin ardınca gələn “modern” dalğalarının əvəz olunması ideyasını, cəmiyyət, insan, siyasət və sosial dəyərlərin mütərəqqi təkamülü kimi izah edilən nəzəriyyəni işləyib hazırlayır. “Siyasi fəlsəfə nədir” əsərində L. Ştrauss tərəfindən fəlsəfə və siyasi elm, siyasi və əxlaqi fəlsəfə, siyasi rejimlərin nəzəriyyəsi və azadlıq kimi konseptual məsələlər çox ciddi araşdırılır.

Avstriya-Amerika siyasi filosofu Erik Föqelin (1901–1985) Almaniya və Avstriyada təhsil almış, müharibədən əvvəlki illərdə Vyana Universitetinin professoru olmuşdur. Almaniyada nasional-sosialistlərin hakimiyyətə gəlməsinə, bu hərəkətin ideoloji əsası olan irqçiliyə və totalitar dövlətin yaradılmasına qarşı kəskin çıxış edən Föqelin 1937-ci ildə ABŞ-a mühacirət edir. Burada o, özünün ən əhəmiyyətli əsərlərini yaradır. Onların sırasında cəmiyyətin siyasi təşkilinin tarixinə həsr olunmuş fundamental 5-cildli “Nizam və tarix” əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Föqelin həm qədim dövrdən bu günə kimi siyasi biliyin inkişaf xüsusiyyətlərini, həm də elmdə və fəlsəfədə siyasi təhlilin metodologiyasını tədqiq edir. Həyatının son illərini alim Almaniyada yaşayır.

Qərbi Avropanın böyük politoloq, iqtisadiyyatçı və sosioloqu Avqust Fridrix Hayek (1899–1992) Avstriya və İngiltərədə

yaşayıb yaratdıqdan sonra Amerikanın Çikaqo Universitetində (1950-ci ildən) elmi-pedaqoji fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Alim C. M. Keynsi və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin digər tərəfdarlarını kəskin tənqid edir, çünki onun fikrincə, dövlət tərəfindən fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması tədricən totalitarizmə gətirib çıxarır. Hayek bazar dəyərlərini, klassik liberalizmi və fərdiçiliyi müdafiə edir. “Köləliyə yol” (1944), “Azadlığın əsas qanunu” (1960) və digər əsərlərində o, bəşəriyyət üçün real alternativ kimi ya bazar münasibətlərinə və liberal dəyərlərə əsaslanan azadlığın, ya da totalitarizm zəncirinin olmasını vurğulayır. 1974-cü ildə A. F. Hayekə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı verilir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində Amerika siyasi fikir klassiki Hans Morgentau (1904–1982) Almaniyada anadan olub, 1932-ci ildə Cenevrə şəhərindəki Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini alıb. 1937-ci ildə o, ABŞ-a köçür və ömrünün sonuna qədər burada yaşayır. Morgentau 20 il ərzində Çikaqo Universitetində xarici və hərbi siyasətin öyrənilməsi üzrə mərkəzə başçılıq edir. Sonra isə Nyu-York şəhərinin universitetində professor vəzifəsində çalışır. Görkəmli alim “siyasi realizm” məktəbinin banilərindən biridir. Həmin məktəbin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq xarici siyasətin qanunauyğunluqları üç postulat üzərində qurulur: 1. beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti öz maraqlarını güc kateqoriyasında ifadə edən milli dövlətdir; 2. bunun nəticəsində beynəlxalq münasibətlərin daxili hərəkətverici qüvvəsi dövlətlərin xarici mühitdə öz təsirlərinin maksimallaşması uğrundakı mübarizəsidir; 3. onun optimal vəziyyəti beynəlxalq (regional) qüvvələrin müvazinətidir. Bu ideyalar sistemləşdirilmiş halda Morgentaunun “Beynəlxalq siyasət” adlı fundamental əsərində şərh olunur. 1948-ci ildə ABŞ-da işıq üzü görən əsər 20-i dəfədən artıq təkrar nəşr edilir. Bir çox dillərə tərcümə olunan “Beynəlxalq siyasət”¹

¹ Morgenthau H.J. Politics among Nations. 4-th Ed. N.Y., 1967.

Amerikanın universitet və kolleclərində məcburi dərş vəsaiti kimi istifadə edilir.

Yuxarıda adları çəkilən və başqa görkəmli siyasi filosof və politoloqlar Qərbi Avropadan ABŞ-a köçərək 30–40-cı illərdə Amerika siyasi elm məktəbinin möhkəmlənməsinə və sürətli inkişafına böyük köməklik göstərirlər.

Bunun nəticəsi olaraq, müharibədən sonrakı illərdə Amerikanın siyasi elmi nəinki Avropa qitəsində, Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində də geniş yayılır. 50-ci illərdə ABŞ-da sosial elmlər sahəsində biheviörist inqilab baş verir. Ölkə alimləri siyasi fenomenlərin sistem və struktur-funksional təhlili, siyasi-mədəni yanaşma, müqayisəli politologiya məsələləri üzərində ciddi çalışırlar. Siyasi elm siyasi fəlsəfəni bütövlükdə sıxışdıraraq arxa plana çəkir. Siyasətin müxtəlif məsələlərilə bağılı nəhəng ədəbiyyat axınının yaranması, yeni elm və tədris mərkəzlərinin açılması, çoxsaylı ümummilliyə və regional politoloji jurnalların dərc olunması siyasi elmin çiçəklənməsindən xəbər verir. Bu elm artıq daxilində bir çox sahələrin inkişaf etdiyi iri miqyaslı, şaxələnməmiş akademik və tədris fənninə çevrilir. Elektoral tədqiqatlar geniş yayılır və mürəkkəbləşir. Siyasi mədəniyyətin, sonuncunun siyasi institutlara və onların səmərəliliyinə təsirinin, bundan başqa elitar və digər sosial qrupların mədəniyyətinin anlaşmasında irəliyə doğru böyük addım atılır. Belə növ empirik tədqiqatların misalları sırasına Q. Almond, S. Verba, A. İnkeles, R. İnqlhart, S. Barnz və R. Patnemin əsərlərini aid etmək olar.¹

¹ Bax: *Almond G.A., Verba S.* The civic culture. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1963; *Inkeles A., Smith D.* Becoming modern: Individual change in seven countries. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1974; *Inglehart R.* The silent revolution. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1977; *Inglehart R.* Culture shift in advanced industrial society. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1990; *Putnam R.* The beliefs of politicians. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1973; *Putnam R.* Making democracy work. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1993.

Müharibədən sonrakı ilk onilliklərdə T. Parsons və başqa mütəxəssislər Veber və Dürkheyim kimi görkəmli Avropa nəzəriyyəçilərinin konsepsiyalarına əsaslanaraq, müxtəlif tipli cəmiyyətləri və sosial institutları müqayisə etmək üçün “sistemli yanaşma”nı işləyib hazırlayırlar.¹ Bu və digər mənbələrə arxalanan D. İston ilk dəfə olaraq siyasi elmdə “sistem” anlayışından istifadə edir.²

Aqreqativ statistik tədqiqat metodlarının köməkliyi ilə modernləşmə və demokratikləşmə prosesləri,³ həmçinin dövlət institutlarının fəaliyyəti haqqında təsəvvürləri təkmilləşdirmək mümkün oldu.⁴ “Maraq qrupları” problemi və “korporativizm” fenomeninin dərk edilməsində,⁵ habelə demokratik proseslərin inkişafında siyasi partiyaların hakim rolunun dəyərləndirilməsində⁶ böyük müvəffəqiyyətlər əldə edildi.

H. Saymon, C. Març və başqaları, hökumət təşkilatlarının öyrənilməsindən başlayaraq, yeni fənlərarası sahəni – təşkilatlar nəzəriyyəsini yaradırlar. Həmin nəzəriyyə prinsip etibarilə işlənən təşkilatların, o cümlədən işgüzar korporasiyaların tədqiqinə dair istifadə edilə bilər.⁷

---

¹ *Parsons T.* The social system. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1951

² *Easton D.* The political system. New York: Knopf, 1953; *Easton D. A.* Systems analysis of political life. New York: Wiley, 1965; *Easton D.* The analysis of political structure. New York: Routledge, 1990.

³ *Lipset S. M.* Some social requisites of democracy // *American Political Science Review.* 1959. Vol. 53 P. 69-105; *Lipset S. M.* Political man. New York: Doubleday, 1960; *Lipset S. M.* The social requisites of democracy revisited // *American Sociological Review.* 1994. Vol. 59. P. 1-22.

⁴ *Hibbs D.* On the political economy of long run trends in strike activity // *British Journal of Political Science.* 1978. Vol. 8. P. 153-175.

⁵ *Goldthorpe G. H.* (ed.) Order and conflict in contemporary capitalism. Oxford: Clarendon Press, 1978.

⁶ *Powell G. B.* Contemporary democracies. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1982.

⁷ *March J.G., Simon H.A.* Organizations. New York: Wiley, 1958; *March J.G.* Decisions and organizations. New York: Blackwell, 1988.

R. Dal, A. Leyphart və C. Sartorinin əsərlərində demokratiya nəzəriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir.¹ Demokratikləşmə konsepsiyası L. Daymond, F. Şmitter, Q. O'Donnel, S. Hantinqton tərəfindən ciddi işlənir.² Müqayisəli tədqiqatlar metodologiyası problemləri üzərində çalışan H. Eksteyn, A. Corc, Q. Almond, A. Pşevorski, A. Sayfart, N. Smelzer, M. Doqan və S. Verbanın əsərlərində mühüm irəliləyişlər əldə edilir.

Hal-hazırda Amerika siyasi elm məktəbində politoloji tədqiqatların əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- **Amerika idarəetməsi və siyasətinin əsaslarının**, o cümlədən ümummilli siyasi institutların, seçki texnologiyalarının, siyasi liderliyin, federal və regional səviyyələrdə siyasi davranışın öyrənilməsi;

- bir çox ölkələrdəki siyasi problemlərin tədqiqi ilə bağlı **müqayisəli siyasətin təhlili** (90-cı illərə qədər bu sahədə sovetologiyaya xüsusi əhəmiyyət verilirdi);

- **Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti**. Sülh və müharibə, beynəlxalq ictimai hərəkətlər, silahlanma və tərksilah üzərində nəzarət, terrorizm, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti və bu kimi problemlər araşdırılır;

- **Siyasi fəlsəfə və siyasi elm**. Siyasi fikir tarixindən başlayaraq, onun müasir interpretasiyalarına qədər bu sahəyə aid olan bir çox məsələlər aydınlaşdırılır;

---

¹ *Dahl R. A. Dilemmas of pluralist democracy*. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1982; *Dahl R. A. A preface to economic democracy*. Berkeley: University of California Press, 1985; *Lijphart A. D. Democracies*. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1984; *Sartori G. Theory of democracy revisited*. 2 vols. Chatham (N.J.): ChathamHouse, 1987.

² *Diamond L., Plattner M. (eds)*. 1993. *The global Resurgence of democracy*: Baltimor (Md.): Johns Hopkins University Press, 1961; *Schmitter F., O'Donnell G., Whitehead L. Transitions from authoritarian rule*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press, 1986; *Huntington S. The third wave: Democratization in the 20-th century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.

- **Tətbiqi politologiyanın məzmun və metodlarının işlənməsi.** Şəxsiyyət, sosial qrup səviyyəsindən başlayaraq, istehsalat, işgüzarlıq, maliyyə, mədəniyyət, sosial-məişət səviyyələrinə qədər ictimai həyatın bütün konkret sahələrini əhatə edən siyasətin praktiki aspektləri tədqiq edilir.

H. Morgentau, H. Arendt, Q. Almond, S. Verba, C. Roulz, R. Dal, D. İston, S. Hantinqton, T. Stronq, Z. Bjezinski, S. Kolem, F. Qrinstayn, D. Fridman, R. Taker, Ç. Eliot, U. Binton, F.A. Hayek, R. İnqlhart Amerika Birləşmiş Ştatlarının aparıcı müasir politoloqlarıdır.

§ 2. Böyük Britaniyanın siyasi elm məktəbi

Başlanğıcı XIX əsrə gedib çıxan Böyük Britaniyanın müasir siyasi elmi artıq həmin əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində nüfuz qazanaraq tanınmağa başlayır. 1895-ci ildə London Universiteti nəzdində İqtisadiyyat və Siyasət Məktəbi yaradılır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, nəinki o zaman, indinin özündə belə Böyük Britaniya akademik birliyinin ən əhəmiyyətli institutlarından biri, bəlkə də birincisi olan bu məktəb son dərəcə böyük siyasi nüfuzla malikdir. Məktəbin yaradıcısı S. Vebbdən başlayaraq, indiki direktoru E. Giddensə qədər burada həm siyasi elm, həm də siyasi həyatda tanınan və hər birinə önəmli təsir göstərən mütəxəssislər çalışıblar. Məsələn, eyni zamanda Böyük Britaniyanın baş naziri Entoni Blerin müşaviri olan E. Giddensin məsləhətləri Avropa, Latin Amerikası, Asiya və Avstraliyanın siyasi liderləri tərəfindən qəbul edilir.

Britaniya siyasi elm məktəbinin inkişafına 1923-cü ildən “Publik administrasiya”, 1930-cu ildən “Siyasi rüblük” və 1934-cü ildən “Siyasət” kimi ixtisaslaşdırılmış jurnalların nəşr olunması güclü təkan verir. Burada siyasi elmin sürətli irəliləməsində tanınmış alim H. Laskinin də payı çox böyükdür. Mütəfəkkir öz əsərlərində siyasi fəlsəfənin problemlərinə, o cümlədən siyasi hakimiyyətin və tabeçiliyin təbiəti, suveren-

lik və s. məsələlərə böyük yer ayırır. O, “Suverenliyin əsasları” (1921), “Müasir dövlətdə hakimiyyət” (1927) və “Dövlət nəzəriyyədə və təcrübədə” (1936) adlı məşhur əsərlərin müəllifidir.

Leyborist demokratiyasının görkəmli xadim və nəzəriyyəçisi Harold Laski (1893–1950) həm də plüralist demokratiya ideyalarının hərtərəfli əsaslandırılması ilə çıxış edir. Plüralist demokratiyanın müxtəlif konsepsiyalarını elə bir ümumi müddəə birləşdirir ki, ona əsasən hakimiyyətin gerçəkləşməsində iştirak edən çoxsaylı təşkilatların və muxtar qrupların mövcudluğu dövlətin demokratik olmasının qəti şərtidir. Siyasi plüralizm ideyalarının yaranması heç də təsadüfi deyildi. Onlar yalnız kapitalist cəmiyyətinin sosial strukturunun mürəkkəbləşməsi, sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə çoxpartiyalı sistemin formalaşması nəticəsində mümkün olmuşdu. Məhz belə bir şəraitdə Laski “dövlətin plüralist nəzəriyyəsi”, “siyasi plüralizm” kimi anlayışları elmə gətirilir. Həmin anlayışlar yeni yaranan konsepsiyasının davamçıları tərəfindən qəbul edilir və indinin özündə belə, bu konsepsiyanın adı kimi işlədilir. Laskinin təliminə görə dövlətin müasir tipi reformasiya dövründə əmələ gəlir. O zaman dünyəvi hökmdarlar kilsə üzərində qələbə çalaraq, bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirirlər. Kapitalizm bərqərar olduqdan sonra, dövlət hakimiyyəti bürokratlaşmaya məruz qalır və özəl sahibkarların maraqlarına xidmət edən mərkəzləşdirilmiş iyerarxik idarəetmə sisteminə çevrilir. Belə dövləti Laski monist dövlət adlandırır.

Nümayəndəli institutlar (parlament və yerli özünü idarə orqanları) prinsip etibarilə heç nəyi dəyişmir, çünki onlar mülkiyyət sahiblərini mühafizə edən institutların vahid sistemində daxildirlər. Laski yazır ki, parlament demokratiyası ölkələrinde fəhlələrin seçki hüququ deklarativ, formal xarakter daşıyır. “Vətəndaşlar səmərəli fəaliyyət göstərən mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət qarşısında gücsüzdürlər”. Buradan Laski ümumi nəticəyə gəlir: “Kapitalizmlə azadlıq bir araya sığmır”.

Azadlığın bərqərar olmasını nəzəriyyəçi yeni ictimai quruluşun – sənaye demokratiyasının əmələ gəlməsilə əlaqələndirir. Gələcək cəmiyyəti təsvir edərək alim yazır ki, orada şəxsi mülkiyyət qalacaq, lakin istehsalatın idarəetmə funksiyaları zəhmətkeş kollektivlərə keçəcək. Hakimiyyətin mərkəzləşdirilmə üsuluyla təşkil olunmasının yerini “plüralist dövlət” tutacaq. Bu dövlətdə ərazi prinsipi əsasında təşkil edilmiş institutlar sisteminə peşəkar maraqların nümayəndəlik orqanları – istehsalat assosiasiyaları, həmkarlar ittifaqları, təhsil və mədəniyyət xadimlərinin birlikləri, müstəqil kilsələr və s. əlavə olunacaq. Beləliklə, dövlət suverenliyinin dispersiyası (dağıdılması) baş verəcək, yəni siyasi hakimiyyət müxtəlif sosial maraqları təmsil edən çoxsaylı birləşmələrə ayrılacaq. Hakimiyyət mərkəzlərinin sayının artması cəmiyyətin federativ təbiətini, onun differensial sosial strukturunu əks etdirəcək.

Laskinin ilk əsərlərində sənaye demokratiyasına dinc keçidin proqramı ehtiva edilir. Lakin 30-cu illərin ortalarından başlayaraq, onun görüşləri ciddi təkamülə məruz qalır. Mütəfəkkir plüralist demokratiyası ideallarının təbliğindən imtina edərək, leyborist partiyasının taktiki məsələləri ilə məşğul olmağa başlayır.

Britaniya siyasi elmində tədqiqatların digər sahələri də inkişaf etdirilir. Xüsusən siyasi ideyalar tarixinə ciddi əhəmiyyət verilir. Bu sahənin tədqiqi R. Karlayl və A. Karlaylın “Qərbdə orta əsr siyasi nəzəriyyəsinin tarixi” (1903) və E. Barkerin “Platon və Aristotelin siyasi fikri” (1906) əsərlərindən başlayır.

Konstitusiyaya hüququ mütəxəssisləri də ilkin dövrdə siyasi problematika ilə birbaşa qarşılaşırlar. Bununla əlaqədar tanınmış ingilis hüquqşünası A. Daysinin “Konstitusiyaya hüququ” (1885) əsərini qeyd etmək kifayətdir. Çox önəmlidir ki, Britaniya siyasi elm məktəbində siyasi fəlsəfə qolu kifayət qədər güclüdür və orijinallığı ilə fərqlənir. Məsələn, məşhur siyasi mütəfəkkir, filosof, sosioloq və ictimai xadim, Bertran Rassel (1872–1970) fəlsəfi təhlilin siyasət və cəmiyyətin təhlili ilə birləşdirilməsi ənənəsini yenidən canlandırır. Öz zamanının si-

yasi həyatı ilə maraqlanan B. Rassel hakimiyyət, siyasi rejimlər, azadlıq nəzəriyyəsi və digər son dərəcə vacib politoloji məsələləri akademik tərzdən uzaq olan gözəl ədəbi dili və üslubu ilə fərqlənən əsərlərində hərtərəfli araşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniya siyasi elm məktəbində neoliberalizm ideologiyası geniş yayılmışdır. Klassik liberal ideologiyanın böhranı şəraitində (XIX əsrin sonu) yaranan neoliberalizmin mühüm proqram və konsepsiyaları dövlətin özəl sahibkarlıq sahəsinə fəal qarışmaq tələbi səciyyələndirir. Neoliberalist istehsalın böhransız və dayanıqlı inkişafı naminə dövlətin ictimai proseslərə təsirinin genişlənməsi ideyasının tərəfdarları kimi çıxış edirlər. XX əsrin birinci yarısı və ortalarında neoliberalizmin əsas cərəyanı keynsianlıq sayılır. Bu cərəyanın yaradıcısı bütün dünyada məşhur olan “Məşğullük, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabının müəllifi, ingilis alimi Con Meynard Keynsdir (1883–1946). 1929–1933-cü illərin böyük depressiyasından sonra yazılmış həmin kitabda Keyns sübut edir ki, bazar iqtisadiyyatı dinamik inkişaf imkanlarını heç də itirməyib. Onu bürüyən böhran müvəqqəti xarakter daşıyır və əsasən azad rəqabətlə bağlıdır. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi onun fikrincə, “özəl təşəbbüsün yeganə zəmanətidir”. Qərbdə Keyns inqilabı Avropanın müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrində, məsələn, Niderlandda qələbə çalır. XX əsrin 50–60-cı illərində yayılması zirvəsinə çatan Keyns prinsipləri postsənaye cəmiyyəti (C. Gelbreyt), iqtisadi artımın mərhələləri (V. Rostou), rifah dövləti və bir sıra başqa konsepsiyalarda inkişaf etdirilir.

Britaniya sosial və siyasi fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Maykl Oukeşott (1901–1990) idealist fəlsəfi ənənəni davam etdirir. O, siyasət aləminin təsadüfdən, subyektivlikdən asılılığını dəfələrlə vurğulayır. “Nümayəndəli demokratiyada kütlələr” əsərində olduğu kimi, mütəfəkkir digər əsərlərində də siyasi fəlsəfənin kateqoriyalarını geniş tarixi-mədəni kontekstdə araşdırır. Bundan başqa, Oukeşott siyasətin iqtisadiyyat və digər

sahələrlə əlaqəsini, onun nəzəri əsaslarını, siyasi sahədə rasio-nallıq problemini, İkinci Dünya müharibəsinə qədərki Avropa-da sosial-siyasi doktrinaların özünəməxsusluğunu tədqiq edir.

İngilis siyasi elm məktəbinin parlaq nümayəndələrindən biri Tomas Barton Bottomordur (1920-ci ildə anadan olub). Sosiolo-ji nəzəriyyə, ələlxusus bayağı iqtisadi materializmdən uzaq bir təlim kimi başa düşülən makrsizm nəzəriyyəsi, sosioloji fikir ta-rixi, sosial stratifikasiya və mobillik, elitalar nəzəriyyəsi, inkişaf edən ölkələrin siyasi tarixi dünya şöhrətli alimin elmi tədqiqat-larının əsas mövzularıdır. Müəllifin “Siyasi sosiologiya” (1979) əsərində müasir sosial-siyasi proseslərə verdiyi qiymət və dün-yanın gələcək inkişafı haqqındakı fikirləri böyük maraq doğurur.

Britaniya siyasi elminin görkəmli simalarından biri də Hed-li Bulldur (1931–1985). Böyük Britaniya beynəlxalq münasi-bətlər məktəbinin klassiki H. Bull Sidney şəhərində universite-ti bitirir, orada doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdikdən son-ra, 60-cı illərin ortalarında İngiltərəyə köçür və ömrünün axırı-na kimi Oksford Universitetinin beynəlxalq siyasət üzrə profes-soru vəzifəsində çalışır. Alimə “Anarxiyalı cəmiyyət: dünya si-yasətində nizam-intizam probleminin tədqiqi” kitabı¹ bütün dünyada şöhrət gətirir. 1977-ci ildə işıq üzü görən əsər o za-man yalnız beynəlxalq münasibətlərlə məşğul olan bir neçə mütəxəssisin diqqətini cəlb edir. Müəllif ideyasının Amerika politologiyasında üstünlük təşkil edən yanaşmalara uyğun ol-maması səbəbindən isə ABŞ-da xüsusən soyuq qarşılır. La-kin müəyyən müddətdən sonra vəziyyət tamamilə dəyişir. Hal-hazırda kitab bir çox ölkənin, o cümlədən Birləşmiş Ştatların kollec və universitetlərində rəsmi qəbul edilmiş dərs vəsaitinə çevrilmişdir. Əsərdə Hedli Bull beynəlxalq cəmiyyət ideyasını irəli sürür və inkişaf etdirir. Həmin ideyanı o, bir tərəfdən bey-nəlxalq siyasəti müharibə vəziyyəti kimi görən Hobsun realist ənənəsinə, digər tərəfdən, beynəlxalq siyasəti şəxslərin trans-

¹ *Bull H. Anarchial Society: A Study of Order in Wored Politics.* N. Y., 1995.

milli əlaqəsi kimi qələmə verən Kantın universalist ənənəsinə qarşı qoyur. Onlarla, yüzlərlə suverenitetin obyektiv olaraq, anarxiya xarakteri daşdığına etiraf edən Bull belə bir fikri əsaslandırır: dünya düzümü yalnız o vaxt mümkündür ki, beynəlxalq münasibətlər suverenlərin münaqişəli maraqları ilə fərqlənən dünya birliyinin prinsipi əsasında deyil, konstruktiv qarşılıqlı əlaqə destruktiv qarşılıqlı mübarizəyə üstün gələn beynəlxalq cəmiyyət modeli əsasında qurulsun.

XX əsrin böyük filosofu, elm məntiqçisi və metodoloqu Karl Popper də (1902–1994) Böyük Britaniya siyasi elm məktəbini xeyli zənginləşdirmişdir. Mənşəcə avstriyalı K. Popper uzun illər London Universitetinin, London İqtisadiyyat və Siyasət Məktəbinin professoru olmuşdur. “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri”¹ (1945), “Tarixçiliyin səfaləti”² (1944) əsərləri müəllifi bütün dünyada məşhur edir. Popperin sosial sistemləri “açıq” və “qapalı”lara bölməsi ideyası politologiyada geniş istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Britaniya siyasi elmi, yuxarıda adları çəkilən alimlər və bir neçə başqası istisna olmaq şərtlə, davranış tədqiqatlarına meyllidir. Həmin tədqiqatlarda iki istiqamət (iqtisadi və sosioloji) bir-birilə rəqabət aparır. İqtisadi istiqamət siyasəti maksimum mənfəət əldə etməyə can atan insanların rasional fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirir. Sosioloji istiqamət “iqtisadçıların” primitivizmindən qaçmağa can atır və insanların siyasi davranışına mədəni ənənələrin, dəyər sistemlərinin güclü təsir etməsini nəzərə alır. Hər iki istiqamətdə empirik yanaşmanın üstünlüyü həm siyasi praktikanın tələbatından, həm də Amerika təcrübəsinin təsirindən irəli gəlir. Bütövlükdə Böyük Britaniyanın elm mərkəzlərində Amerika siyasi fikrinin birtərəfli dominantlığı ingilis politologiyasına bir növ əyalətçilik xarakteri verir. Bunun səbəbi ondadır ki, kontinental Avropa ölkələrindən

¹ *Поппер К.* Открытое общество и его враги. М., 1992.

² *Поппер К.* Нищета историцизма. М., 1993.

fərqli olaraq, məhz ABŞ və Böyük Britaniyanın elmi bir-birilə sıx bağlıdır (eyni dil faktoru da son dərəcə vacibdir). Nəticədə həmin elm mərkəzlərinə yeni orijinal ideya, fikir və metodlar, adətən, məhz Amerikadan daxil olur.

§ 3. Almaniyanın siyasi elm məktəbi

Almaniyanın siyasi elmi müəyyən spesifikliyi ilə fərqlənir. Yaranma anından başlayaraq, o, fəlsəfi xarakter daşıyır və bütövlükdə klassik fəlsəfə ənənəsi məcrasında inkişaf edir. Bundan başqa, onun formalaşmasına bütün alman ictimaiyyətinə xas olan tarixilik prinsipi həlledici təsir göstərir. Təbiidir ki, məktəb nümayəndələrinin siyasi, ələlxüsüs siyasi-fəlsəfi tədqiqatlarındakı əsas məsələ sosial gerçəkliyi fəlsəfi baxımdan dərk etmək və siyasi fəaliyyəti bu və ya digər sosial və əxlaqi dəyərlərə, normalara istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

XIX əsr ərzində Almaniyada sosial problematika üzrə elmi tədqiqatların sayı intensiv surətdə artır. Məhz buna görə də siyasi elm məktəbinin əmələ gəlməsi və inkişafı qanunauyğundur. Nəhayət, həmin məktəbin özünəməxsusluğu onun XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərməyə başlayan hüquqi məktəblə bilavasitə bağlılığından asılıdır. Məktəbin nümayəndələri hüquq, dövlət və dövlət hakimiyyəti problemlərini dərinlən öyrənirlər. Belə yanaşma L. fon Şteyn, R. fon Yering, G. Yellinek və başqalarına xasdır. Beləliklə, Almaniyada siyasi elm genetik baxımdan hüquq və başlanğıcında Hegel duran siyasi fəlsəfə ilə birbaşa bağlıdır. Hegelin təsiri altında alman alimləri dövlət problemlərinə xüsusi diqqət ayırırlar. Dövlət haqqında muxtar elmin yaranmasında 1865–1884-cü illər ərzində yazılmış fundamental səkkiz cildlik “İdarəetmə haqqında təlim” əsərinin müəllifi, hüquqşünas Lorens fon Şteyn böyük rol oynamışdır. Almaniyanın 1871-ci ildə birləşməsindən sonra bir çox hüquqşünas, ilk növbədə, konstitusiya hüququ üzrə mütəxəssis dövlət haqqındakı elm sahəsində çoxsaylı

əsərlər yaradır. Bunların sırasında G. Yellinek (1851–1911) tərəfindən yazılan “Dövlət haqqında ümumi təlim”, “Müasir dövlətin hüquqları”, “Konstitusiyalar, onların tarixi və müasir hüquqda əhəmiyyəti”, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının bəyannaməsi” əsərləri xüsusi yer tutur. Liberalizm prinsiplərini müdafiə edən və yeni kantçılıq metodologiyasına əsaslanan müəllifin suverenlik, müttəfiq dövlətlər, siyasi partiyalar haqqında fikirləri müasir siyasi elmin yaranmasına və inkişafına böyük təsir göstərir. Onun təlimində dövlət iki hissəyə – sosial-ictimai və hüquqi hissələrə bölünür. Buna görə də bu dövlətsünasın əsərlərində bir çox məsələlər nəinki hüquq, həm də sosial-siyasi nöqteyi-nəzərdən maraq doğurur.

Almaniyada siyasi elmin özülünün qoyulmasında sosioloqların da payı az deyil. İlk növbədə, əlbəttə, Maks Veberi (1864–1920) qeyd etmək lazımdır. “Siyasət istedad və peşə kimi” (1918–1919) məşhur əsərin müəllifi olan Veber hesab edir ki, yeni dövr Avropa mədəniyyətinin əsas xüsusiyyəti rasionallıqdır. Veber rasionallığı ictimai münasibətlərin ənənəvi və xarizmatik üsulla təşkil edilməsinə qarşı qoyur. Onun fikrincə, rasionallıq formal hüquq və parlamentarizm institutlarında özünü büruzə verir. Beləliklə, siyasi hakimiyyətin klassik modellərinin yeni modifikasiyaları sırasında mütəfəkkirin hakimiyyət tipologiyası xüsusi yer tutur. Veber tarixən ilkin olan patriarxal, sonra gələn xarizmatik, nəhayət, rasionallıq-legitim hakimiyyət tiplərini ayırır və sonuncunun əsası kimi peşəkar bürokratiyanı göstərir. Veber yazır ki, müasir demokratiyaları perspektivdə cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrinin bürokratlaşması gözləyir. Başqa sözlə, kapitalizmin inkişafı heç də sosializm deyil, əslində total bürokratlaşmaya gətirib çıxaracaq. Həmin fikir sonralar menecer inqilabı və postsənaye cəmiyyəti nəzəriyyəçiləri tərəfindən dərinləşdirilərək geniş yayılır.

Elitologiyanın və siyasi partiyalar sosiologiyasının əsası qoyan alimlərdən biri – alman politoloqu və sosioloqu Robert Mihels (1876–1936) “Demokratiya şəraitində siyasi partiyalar

sosiologiyası” (1911) əsərində “oligarxiya təmayüllərinin dəmir qanunu”nu əsaslandırır. Mihelsə görə demokratiyanın oligarxiyaya çevrilməsi qaçılmazdır: özünü qorumaq və sabitliyə nail olmaq üçün demokratiya təşkilat yaratmağa məcburdur, bu isə kütlələrin inandığı fəal azlığın – elitanın irəli sürülməsilə bağlıdır. Demokratiyanın mövcudluğu təşkilat, idarə aparatı, elita olmadan mümkün deyil. Nəticədə kütlələrdən ayrılma, məsul vəzifələrin və imtiyazların möhkəmlənməsi, liderlərin dəyişməzliyi baş verir. Alimin fikrincə, demokratiyanın paradoksu ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən “demokratiya təşkilatsız aqlasığmazdır”, digər tərəfdən “təşkilatın güclənməsilə demokratiya yox olmağa başlayır”. Dövlət, partiya, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarında və istənilən digər təşkilatda rəsmi aparatın genişlənməsilə demokratiya oradan sıxışdırılaraq icra orqanlarının tam hökmranlığı ilə əvəz edilir. Marafıdır ki, bir çox müasir politoloqlar Mihelsin konsepsiyalarında birbaşa demokratiyaya və elitasız cəmiyyətə qarşı əsaslı arqumentlər tapırlar.

Alman siyasi elm məktəbində Qərbi Avropa sosial demokratiyasının əsasları qoyulur və inkişaf etdirilir (F. Lassal, E. Bernşteyn, K. Kautski, A. Bebel, V. Libknext).

Ölkədə siyasi elmin inkişafı A. Hitlerin 1933-cü ildə hakimiyyətə gəlməsi və nasional-sosializm rejiminin bərqərar olmasından sonra süni surətdə dayandırılır. Alman alimlərinin əksəriyyəti ABŞ-a köçür. Belə vəziyyət İkinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər davam edir.

İntellektual proses yenidən 40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində bərpa olunur. Bu zaman Almaniya Federativ Respublikasında (60-cı illərin əvvəlinə kimi) siyasi elmdə fəlsəfi-nəzəri istiqamət aparıcı mövqe tutur. Sonralar vəziyyət yavaş-yavaş dəyişir. Alman politologiyası get-gedə empirik tədqiqatlara üz döndərir və kəmiyyət metodlarından geniş istifadə etməyə başlayır. Alman politoloqu Q. Mayerin fikrincə, müasir politoloji tədqiqatlarda siyasi fəaliyyətin məqsədi deyil, səbəb-

ləri aşkarlanır. Politologiya kəmiyyət metodlarından istifadə edərək səbəb əlaqələrinin öyrənilməsini məhdudlaşdırır. Onun metodoloji qüdrəti və tərbiyəvi gücsüzlüyü” bundan ibarətdir.¹ Lakin empirik politologiyanın sürətli inkişafına baxmayaraq, fəlsəfi təmayüllü siyasi elm də yaşamaqdadır. Bunu sübut etmək üçün Almaniya və ümumiyyətlə, bütün müasir siyasi elmin görkəmli simaları olan Karl Yaspers (1833–1969), Günter Rormozer (1927-ci ildə anadan olub), Yurgen Habermas (1929-cu ildə anadan olub) və Ralf Darendorfun (1929-cu ildə anadan olub) adlarını çəkmək kifayətdir.

Ekzistensializmin banilərindən biri, siyasi mütəfəkkir və publisist Karl Yaspers “Tarixin mənşəyi və məqsədi” (1949) və “Almaniya Federativ Respublikası hara hərəkət edir?” (1966) proqram əsərlərində bəşər tarixinin birliyi, hakimiyyət, siyasi azadlıq, demokratiya, müxtəlif mədəniyyətlər, xalqlar və dinlər arasındakı qarşılıqlı anlaşma axtarışları problemlərinin dərin təhlilini verir.

Almaniyada müasir mühafizəkarlığın görkəmli nümayəndəsi Günter Rormozer bu cərəyanın siyasi fəlsəfəsini fundamental şəkildə araşdırır. Klassik liberalizmlə demokratik, maarifçi mühafizəkarlığın qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranan yeni mühafizəkarlığı mütəfəkkir bütün bəşəriyyət üçün dözüb yaşama imperativi hesab edir. O, “Liberalizmin böhranı” (1994), “Yeni mühafizəkarlıq Rusiya üçün hədədir” (1994) əsərlərində siyasi elmin liberalizm, mühafizəkarlıq, demokratiya, hüquqi və sosial dövlət və sair başlıca anlayışlarının tarixi-fəlsəfi mahiyyətini əsaslandırır, postsovet dövründə Rusiyada baş verən mənəvi və siyasi prosesləri çox ciddi təhlil edir.

XX əsrin böyük filosofu, sosioloqu və siyasi mütəfəkkiri Yurgen Habermasın diqqət mərkəzində sosial idrakın metodologiyası, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti və hüquq nəzəriyyəsi məsələləri durur. “Demokratiya ideyası ətrafında fəl-

¹ Политология вчера и сегодня, с. 25.

səfi mübahisə” əsərində Habermas demokratik prosesi onun fəlsəfəsinin nüvəsini təşkil edən “universal praqmatika”, “diskurs”, “kommunikativ etika” konsepsiyalarının köməkliyi ilə izah edir.

Digər alman politoloqu, sosial filosofu, sosioloqu və müasir liberalizmin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri sayılan Ralf Darendorf da siyasi elmə bir çox yeniliklər gətirir. O, münafiqəni siyasi və sosial nəzəriyyənin əsas anlayışı hesab edərək, məhz münaqişədə hər bir cəmiyyətin yaradıcı başlanğıcını, inkişafının əsasını və azadlığının əldə edilmə şansını görür. Yəni alim ictimaiyyatda Qaliley çevrilişi tələbi ilə çıxış edir, başqa sözlə, cəmiyyətə tarazlıq vəziyyətində qalan statik və sabit sistem kimi deyil, daim inkişaf edən, sosial dəyişikliklərin forma və xarakterinə təsir göstərən münaqişələrdən asılı sistem kimi yanaşır. “Cəmiyyət və azadlıq”, “Azadlığa yol: demokratikləşmə və onun Şərqi Avropadakı problemləri”, “Yeni liberalizmin fraqmentləri” əsərlərində Darendorf demokratik proseslər, müasir siyasi və sosial şəraitdə liberalizmin xüsusiyyətləri kimi çətin problemləri dərinləndirərək özünə xas tərzdə araşdırır.

Tanınmış alman politoloqları sırasına elektoral proseslər və postkommunist cəmiyyətlərində transformasiya (tranzitologiya) problemləri sahəsində böyük əməyi olan Hans-Dieter Klingemanı da daxil etmək lazımdır. O, avstraliyalı alim Robert Qudinlə birlikdə müasir siyasi elmin mənzərəsini tam və obyektiv şəkildə işıqlandıran “A New Handbook of political science”¹ (1996) adlı fundamental əsərin redaktorudur. Beləliklə, Almaniya siyasi elm məktəbinin yuxarıda adları çəkilən nümayəndələri həm normativ, həm də empirik politologiyayı orijinal ideya, fikir və konsepsiyalarla xeyli zənginləşdirmişlər.

¹ Bu əsər rus dilinə tərcümə olunaraq “Политическая наука: новые направления” adı altında Moskva şəhərində 1999-cu ildə çap edilib.

§ 4. Fransa siyasi elm məktəbi

1871-ci ildə Paris şəhərində özəl bir qurum - Siyasi Elmlərin Azad Məktəbi yaradılır. 1886-cı ildə onun mətbuat orqanı olan "Siyasi Elmlərin Azad Məktəbinin Salməsi" jurnalı təsis edilir. 1900-cü ildən başlayaraq, Məktəb elmi axtarırların qarşılıqlı zənginləşməsinə güclü təkan verən siyasi elmlər üzrə konqreslər keçirir. Məktəbdə bir çox tanınmış alim, o cümlədən "Fransanın qərb hissəsinin siyasi cədvəli" (1913) əsəri ilə seçici davranışının öyrənilməsinin əsasını qoyan A. Ziqfrid dərs deyir.

XIX əsrin sonundan başlayaraq, İkinci Dünya müharibəsinə qədər davam edən dövr **Fransada siyasi elmin ilk təsisatlaşması dövrü** hesab edilir. Bu dövrdə siyasi fənlər əsasən adı çəkilən Məktəbdə öyrənilir. Bundan başqa, siyasi elmin inkişafında universitetlərin hüquq fakültələri də əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin vaxtlar Fransa hüquqşünaslarının əksəriyyəti hesab edilir ki, siyasi elm elə konstitusiya hüququdur. Bu səbəbdən ölkədə siyasi təzahürlərin təhlilinə dair hüquqi yanaşma geniş yayılır. L. Dyüqi və M. Oriu belə yanaşmanın baniləri sayılırlar.

İnstitusionalizm nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Moris Oriu (1856–1929) cəmiyyəti nəhəng sayda institutların məcmusu hesab edirdi. Onun fikrincə, institut hüquqi vasitələrlə həyata keçirilən hansısa işin və yaxud təşkilatın ideyasıdır. Məsələn, kommersiya təşkilatı gəlirli alver, hospital isə şəfqət ideyası əsasında qurulur. Müəyyən vaxt keçdikdə institutlar sabit xarakter alır və adətən onları yaradan şəxslərdən daha çox yaşayırlar. Oriu institutların iki tipini fərqləndirir: korporativ institutlar (ticarət cəmiyyətləri, assosiasiyalar, dövlət, həmkarlar ittifaqları, kilsə) və mülkə, əşyaya sahib olmaq qaydasını müəyyən edən mülkiyyət institutları (hüquqi normalar). O, əsasən korporativ institutlara, ilk növbədə dövlətə diqqət yetirir. Alimin fikrincə, dövlətin vəzifəsi neytral vasitəçi qüvvə, yəni ümummilliyet institut olmaqla yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi həyatını istiqamətləndirmək və ona

nəzarət etməkdir. Oriu hesab edir ki, digər sosial institutlarla dövlətin qarşılıqlı münasibəti “bərabərlər arasında birinci” düsturu ilə həll edilir. O yazır: “Nəhayət, dövlətə suverenlik kimi deyil, institutların institutu kimi yanaşmaq vaxtı çatıb”.

Qeyd olunmalıdır ki, əgər Fransada siyasi elmin yaranması A. Esmen, L. Dyügi və M. Oriunun adları ilə bağlıdırsa, onun inkişafı və möhkəmlənməsi əsasən R. Aron və M. Düverjenin yaradıcılığından asılıdır. Hər iki müəllif siyasi hakimiyyətin bir çox subyektlər arasında bölüşdürülməsi, nüfuzun və hakimiyyətin nisbəti, plutokratiya, liberal demokratiya və texnodokratiya kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən politoloji problemləri fundamental tədqiq edirlər.

Məşhur fransız politoloqu, sosioloqu və publisisti Raymon Aron (1905–1983) deideologizasiya konsepsiyasının müəlliflərindən biridir. Geniş şöhrət qazanmış “Ziyalılar üçün tiryək” (1955) əsərində alim məhz bu baxımdan marksizm nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə çox kəskin tənqid atəşinə tutur. Düzdür, bir müddət sonra, təxminən 70-ci illərin ortalarında o, problemlə bağlı fikirlərini tamamilə dəyişir və artıq “ideologiyanın ölməzliyi” tezisini bəyan edir.

R. Aron həm də sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir. Alim güman edir ki, sivilizasiyanın inkişafının müasir mərhələsində cəmiyyətin vahid bir tipi (sənaye cəmiyyəti) yaradılır. Sovet (totalitar) və Qərb (demokratik) modelləri isə həmin tipin müxtəlif modifikasiyalarıdır. Müasir sivilizasiyanın münaqişələrini o, demokratiyanın idealları olan azadlıq, bərabərlik və sənaye cəmiyyətinin tələbləri, məsələn, sərt iyerarxizasiya, mərkəzləşmə, intizam arasındakı toqquşmalarda görür. Bir-birilə mübarizə aparan bu təmayüllərin qarşıdurması sənaye cəmiyyətini qeyri-sabitliyə məhkum edir. “Tərəqqidən məyus olma” (1967) əsərində alim təkamülün və tarixi prosesin xətti şərhinin səthliliyi, məhdudluğu, texniki sivilizasiyanın ziddiyyətləri və dolanbacları haqqında orijinal fikirlər yürüdür. Aronun bir sıra əsərləri fəlsəfənin tarixi, futurologiya və beynəlxalq mü-

nasibətlər problemlərinə həsr olunub. Demokratiya, siyasi azadlıq, müasir siyasi rejimlərin tipologiyası, siyasi sistemlərin müqayisəli təhlil məsələləri də onun diqqət mərkəzindədir.¹

Qocaman politoloq, sosioloq, hüquqşünas Moris Düverje (1917-ci ildə anadan olub) 1951-ci ildə çapdan çıxan “Siyasi partiyalar” kitabından sonra böyük şöhrət qazanır. Əsərdə təsisatlaşmış birlik kimi qəbul edilən partiyaların təşəkkül və inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edilir, ilk dəfə olaraq partiya, parlament və seçki sistemlərinin qarşılıqlı bağlılığı məsələsi qoyulur. Düverje əsərlərində siyasi rejim problemlərinə geniş yer ayrılır. Alim “Siyasətin sosiologiyası: siyasi elmin elementləri” (1973), “Yanus. Qərbin iki siması” (1972) “Krala şah” (1978) əsərlərində öz siyasi nəzəriyyəsini işləyib oxucuya təqdim edir. Onun fikrincə, elə siyasi sistem yaradılmalıdır ki, orada demokratiyanın məziyyətləri səmərəli idarəetmə ilə birləşsin, hakimiyyətin depersonalizasiyası, vətəndaşların hakimiyyətdən uzaqlaşması aradan qaldırılsın.

Fransa siyasi elm məktəbinin inkişafına ayrı-ayrı alimlərdən başqa, ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar da böyük təsir göstərir. İlk növbədə 1949-cu ildə yaradılan və hal-hazırda 1000-dən artıq üzvü birləşdirən Siyasi Elmin Fransa Assosiasiyasını (SEFA) qeyd etmək lazımdır. Assosiasiya Siyasi Elmin Milli Fondu ilə birlikdə 1951-ci ildən dərc edilən “Siyasi Elmin Fransa Jurnalı”nın nəşrinə rəhbərlik edir. Bu peşəkar birlik müxtəlif kollokvium, dəyirmi masalar və tədqiqat günləri təşkil edir, hər üç-dörd ildən bir isə ölkə daxili konqreslər keçirir. Politoloqlardan başqa, tarix, hüquq, sosiologiya, iqtisadiyyat fənlərinin müəllimləri, jurnalistlər və siyasi xadimlər Assosiasiyaya üzv ola bilərlər.

1986-cı ildə yaradılan digər peşəkar birlik – Siyasi Elmin Müəllim və Tədqiqatçıların Assosiasiyası “ korporativ ” xarakter daşıyır. 150-dən artıq mütəxəssisi birləşdirən həmin assosiasiyaya yalnız siyasi elm üzrə mütəxəssislər qəbul edilir. Birliyin “Pa-

¹ Вах: Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М., 1993.

laestra” bülleteni fənn haqqında texniki xarakterli informasiyanı və tədris proqramları ilə bağlı təklifləri oxuculara çatdırır.

Fransada siyasi elm sahəsindəki araşdırmaların müəyyən hissəsi universitetlərin hüquq fakültələrində və ali təhsil statusuna malik siyasi tədqiqatlarla məşğul olan institutlarda, əksər hissəsi isə Siyasi Tədqiqatların Milli Mərkəzinin 15 laboratoriyasında aparılır.

Fransada siyasi elmin ikinci təsisatlaşma dövrü 50-ci illərin ortalarını – 70-ci illəri əhatə edir. Bu zaman müstəqil bir fənn kimi politologiya həm ali təhsildə, həm də tədqiqat sistemində qəti surətdə bərqərar olur. 1968-ci ilin (geniş xalq kütlələrinin, ələlxüsus tələbələrin və gənclərin may ayındakı hökumətə qarşı çıxışları) və 1972-ci ilin (ölkədə siyasi qüvvələrin düzülüşünü köklü surətdə dəyişdirən sol partiyalar tərəfindən birgə hökumət proqramının imzalanması) siyasi hadisələrinin təsiri altında milli siyasi elm məktəbində fəlsəfi-nəzəri problemlərdən konkret praktiki əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə dönüş baş verir. Ölkədəki böhranlı vəziyyət təhlil edilir və tətbiqi, praktiki xarakter daşıyan əsərlər yazılmağa başlayır. Tanınmış Fransa politoloqu M. Düverje özünün məhz bu zaman işıq üzü görən “Krala şah” kitabı haqqında yazır: “O, Prezidentə, baş nazirə və siyasi xadimlərə faydalı olmalıdır”. Hakim koalisiya liderlərinin özləri belə siyasi kitabların müəllifləri olur, təbliğat və ideoloji fəaliyyətə üz çevirirlər. Bununla bağlı V. Jiskar d’Estenin “Fransa demokratiyası” əsərini qeyd etmək yerinə düşər. Bütün bu səbəblər politoloji tədqiqatların istiqamətlərini çox dəqiq müəyyənləşdirir. Siyasi hakimiyyət, demokratiya, müasir dövlət, nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının seçilməsi problemləri ən aktual xarakter daşıyan mövzular sayılır.

Bir sıra məsələlərə dair Fransa siyasi elmi yüksək beynəlxalq səviyyədə böyük nailiyyətlər əldə edir. Məsələn, siyasi hakimiyyət probleminin tədqiqi xüsusilə seçilir. Həmin fenomenlə bağlı siyasi-antropoloji, sosioloji, hüquqi və marksist yanaşmaları qeyd etmək lazımdır.

Problemi siyasi-antropoloji baxımdan J. Balandye, J.-V. Lapyer, P. Klastr, M. Qodelye kimi alimlər araşdırır. Ən parlaq əsərlər sırasına Moris Qodelyenin “Dövlət: formalaşma prosesi, forma və özül müxtəlifliyi” (1980) və “İnsest, qohumluq, hakimiyyət (1990) əsərləri aid edilir. Müəllif ibtidai cəmiyyətlərdə istehsal və hakimiyyət formalarını tədqiq edir, o cümlədən 1951-ci ildə Yeni Qvineyada kəşf edilən Baruya tayfasının təkamül xüsusiyyətlərini öyrənir.

Jan-Vilyam Lapyerin “Siyasi hakimiyyətin əsası haqqında esse” (1968), “Dövlətsiz yaşamaq” (1977), “Siyasi hakimiyyət və dillər” (1988) əsərləri çox maraqlıdır. Həm arxaik, həm də tarixi cəmiyyətlər üçün siyasi hakimiyyətin universiallığını qəbul edərək, Lapyer bu cəmiyyətlərin təsnifatını işləyib hazırlayır. Təsnifatın meyarı kimi siyasi hakimiyyətin təşkilinin mürəkkəblik dərəcəsi və ixtisaslaşması qəbul edilir ki, bu da siyasi inkişafın müəyyən pilləsinə uyğun gəlir. Onun əsərlərində 9 belə pillə göstərilir.

70–80-ci illərdə Fransada dövlət problemlərini sosioloji nöqteyi-nəzərdən təhlil edən əsərlər yazılır. Sosioloji yanaşmanın aparıcı nümayəndələri B. Badi və P. Birnbaumdur. Bertran Badi “Siyasiliyin mədəniyyəti” (1983), “İki dövlət: Qərbdə və islam torpağında hakimiyyət və cəmiyyət” (1986) əsərlərinin müəllifidir. Onun Pyer Birnbaumla birgə yazdığı “Dövlətin sosiologiyası” (1970) əsəri böyük maraq doğurur. Badi cəmiyyətin siyasi təşkilinin forma müxtəlifliyini qəbul edir. Tarixçilərin əsərlərindən faydalanaraq o, cəmiyyətin siyasi modellərinin elə təsnifatını təklif edir ki, sonuncunun əsasını mərkəzin və əyalətlərin əlaqə üsulu təşkil edir. Beş model – imperiya, patrimonial cəmiyyət, feodal cəmiyyət, seqmentar cəmiyyət şəhər-dövlət-müasirlikdən əvvəlki (premodern) dövrün siyasi təşkilinin forma plüralizmini göstərən modellərdir. Onun fikrincə, cəmiyyətin siyasi təşkilinin daha bir versiyası olan dövlət yalnız müasir dövrdə yaranır. B. Badi və P. Birnbaum inkişafın dövlət modelini modernisasiyanın tarixən əmələ

gələn formalarından biri hesab edirlər. Aşağıdakı müddəa onlar üçün aksiomadır: “Dövlət ilk əvvəl Qərbi Avropada Renessans dövrü tarixinin məhsuludur”. Hər iki alim siyasi təkamülə bəsitləşdirilmiş, yəni bütün cəmiyyətlər üçün siyasi transformasiyanın dövlət-millət istiqamətinə yönələn yeganə universal yolu ehtimal edən baxışlara qarşı etirazlarını bildirir.

Dövlətin öyrənilməsinə dair hüquqi yanaşma Fransada dərin köklərə malikdir. Tanınmış hüquqşünaslar L. Dyuqi, J. Vedel, M. Düverje, J. Bürdo və başqaları siyasi elmin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Məsələn, hüquq professoru J. Bürdo siyasi elm üzrə ilk dərsliklərdən biri olan “Siyasi elmin metodu” (1959) dərsliyinin müəllifidir. Alimin elmi yaradıcılığında Fransada dəfələrlə nəşr olunmuş “Siyasi elmin traktatı” öncü xüsusi yer tutur.

70-ci illərdə ölkədə kapitalist dövləti problemi ilə bağlı A. Lefevr, L. Altüsser, N. Pulanzas və digər marksist alimlər tərəfindən çox sayda əsərlər yazılır. Bu tədqiqatçıların yaradıcılığında tarixi materializmin istehsaledici qüvvələr və istehsal münasibətləri, infrastruktura və superstruktura, siniflər və siniflərin mübarizəsi kimi kateqoriyalardan geniş istifadə edilir. L. Altüsser ilk dəfə 1970-ci ildə “Panse” jurnalında çap edilən “İdeologiya və dövlətlərin ideoloji aparatları” məqaləsində marksist ənənəyə uyğun olaraq, dövləti cəmiyyətin superstrukturasının iki səviyyəsindən biri sayır. Birinci səviyyə siyasi-hüquqi səviyyədir (dövlət və hüquq), ikinci isə (dini, əxlaqi, siyasi ideya və normalar) ideoloji səviyyədir.

Son zamanlar milli siyasi elm məktəbində qloballaşma ilə bağlı müxtəlif problemlərin araşdırılmasına ciddi diqqət yetirilir. Buna Fransa politologiyasının “geoiqtisadi məktəbinin” yaradıcılarından biri olan J. Attalının 1997-ci ildə “Foreign Policy” jurnalında dərc etdiyi “Qərb sivilizasiyasının iflası”¹ mə-

¹ Attali J. The crash of Western civilization. The Limits of Markets and Democracy. Foreign Policy. Summer, 1997.

qaləsi parlaq nümunə ola bilər. Avropa yenidənqurma və inkişaf bankının sabiq prezidenti J. Attalının fikrincə, siyasi həyatın inkişafı prosesində tamamilə yeni sosial-iqtisadi mühit formalaşır ki, o, demokratik prinsiplərin gözlənilməsi üçün əlverişli deyil, çünki həmin prinsiplər azad bazar iqtisadiyyatı üstünlük təşkil edən cəmiyyət şəraitində reallaşdırıla bilmir. Məhz bu səbəbdən dövlət bazar iqtisadiyyatına sosial yönümlü xarakter verilməsini, onun inhisara alınmasının neqativ nəticələrinin məhdudlaşdırılmasını vaxtilə öz üzərinə götürmüşdür. Lakin qlobalaşdırılmış iqtisadiyyatda qaydalar dəyişir. J. Attalının qlobalaşmanın perspektivləri, onun demokratik dövlətin və bütövlükdə demokratiyanın aqibəti ilə bağlı fikirləri kifayət qədər pessimistiktir.

Sonda isə onu qeyd etmək lazımdır ki, müasir Fransa siyasi elm məktəbinin ən parlaq nümayəndələri R. Aron, M. Düverje, İ. Krozye, R. Debre, F. Borel, M. Prelo, H. Pulanzas, J. Şaban-Delmas, J. Leka, P. Favre, J. Attali, B. Badi, P. Birnbaum, M. Qodelye və J.-V. Lapyerdir.

§ 5. İtaliya siyasi elm məktəbi

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İtaliyada siyasi elm hələ ki, geniş yayılmamışdı. 1874-cü ildə Florensiya şəhərində fəaliyyətə başlayan “Cezare Alfieri” sosial elmlər məktəbi siyasi elmin inkişafında müəyyən rol oynayır. 1883-cü ildən bəri bu məktəb “Sosial və siyasi elmlərin icmalı”nı dərc edir. Həm məktəbdə, həm də ondan kənarında siyasi, sosial və hüquqi nəzəriyyə problemləri üzrə təşkil olunan diskussiyalar əsasən fəlsəfi xarakter daşıyır və gəgəlçiliyinin və marksizmin möhkəmlənməsini göstərir. Lakin o zaman “siyasi sinif” konsepsiyasını işləmiş Q. Moska və “hakim elita” nəzəriyyəsinin müəllifi V. Pareto İtaliya siyasi elm məktəbinin yaradılması istiqamətində çox ciddi addımlar atır. Onlar hələ N. Makiavelli tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş siyasi tədqiqatlar ənənəsini uğurla davam etdirirlər.

Hər iki alim hesab edir ki, istənilən cəmiyyətin idarəetmə fəaliyyəti sahəsində iki qrup mövcuddur – idarəedənlər və idarəolunanlar. Elmə gətirdikləri ən böyük yenilik isə cəmiyyətdə həmişə cüzi azlıq təşkil edən “siyasi sinfin” və ya “hakim elita”nın idarəetməsinin mövcudluğu fikridir.

Vilfredo Paretonun (1848–1923) elita nəzəriyyəsi ilk dəfə 1916-cı ildə Florensiya şəhərində işıq üzü gören üçcildli “Ümumi sosiologiya üzrə traktat”da təfərrüatı ilə izah edilir. 1920-ci ildə əsərin qısaldılmış variantı olan “Ümumi sosiologiya üzrə kompendium” çap olunur. Paretoya görə hər cəmiyyət iki strataya (laya) bölünür: ali strata – idarəedənlər və ən aşağı strata – idarəolunanlar. Ali stratada isə o, iki qrupu fərqləndirir: hakim və qeyri-hakim elita. Pareto hər bir peşəkar fəaliyyət sahəsini indeksləşdirir və bacarığından asılı olaraq, həmin fəaliyyət növü ilə məşğul olan şəxsə imtahanda olduğu kimi, 0-dan 10-a kimi qiymət verir. Öz fəaliyyət sahəsində ən yüksək indeks alanlar seçilən sinfə, yaxud elitaya aid edilir. Dünyada politologiyasında qəbul edilmiş tərifi elitologiyanın yaradıcılarından biri sayılan Paretoya mənsubdur. O, elitaların dövrini ictimai inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi sayır.

Görkəmli İtaliya politoloqu Qaetano Moska (1858–1941) da elitayı xüsusi tədqiqat obyektinə çevirir, onun strukturu, fəaliyyət qanunları, hakimiyyətə gəlməsi, tənəzzül səbəbləri, kontrol ilə əvəzlənməsini ətraflı təhlil edir. 1896-cı ildə alimin “Siyasi elmin elementləri” əsəri, 1923-cü ildə isə əsərin təkmilləşdirilmiş nəşri işıq üzü görür. 1939-cu ildə kitab ingilis dilinə tərcümə edilir və “Hakim sinif” adı altında çap olunaraq müəllifə dünya şöhrəti gətirir. Moska elitanın əvəzinə “hakim sinif”, “idarə edən sinif” və “siyasi sinif” terminlərindən istifadə edir. Politologiyayı o, məhz elitalar haqqında elm, onların hakimiyyətdə qalmasına köməklik göstərən elmi siyasətin işlənməsinin ən vacib aləti hesab edir. Alimin fikrincə, elitalar üçün var-dövlət, əsil-nəcabət əsasında deyil, təhsil, bilik, istedad və xidmətlərə görə formalaşmaq ən ideal sayılmalıdır.

İtaliya siyasi elmində kommunist ideyalara marağ kifayət qədər güclü idi. Bu baxımdan A. Qramşi və P. Tolyattinin yaradıcılığı xüsusilə seçilir.

İtaliya kommunist partiyasının banisi və rəhbəri Antonio Qramşi (1891–1937) “Həbsxana dəftərləri” adlanan əsas əsərində marksizmin müasir dövr üçün siyasi nəzəriyyəsini işləyib hazırlayır. Əsər 6 il ərzində faşist tribunalının hökmü ilə salındığı həbsxanada yazılmış və ilk dəfə rejimin süqutundan sonra 1948–1951-ci illərdə Turin şəhərində çap olunmuşdu.

İtaliya beynəlxalq kommunist və fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi Palmiro Tolyatti (1893–1964) öz zəngin praktiki-siyasi fəaliyyəti dövründə toplanmış bilik və məlumatları, faşist rejimi barədə fikirlərini “Faşizm haqqında mühazirələr”də izah edir. Sonuncu müstəqil əsər deyil, 1935-ci ilin yanvar-aprel aylarında gizli siyasi iş apararı italyalı kommunistlər üçün Moskva şəhərində oxunan silsilə mühazirələrinin mətnləridir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 20–30-cu illərində ölkədə siyasi elm məktəbinin inkişafı dondurulur. Bu, İtaliyada faşizmin qələbə çalması ilə birbaşa bağlıdır. Həmin dövrdə hakim ideologiyanın nəzəriyyəçisi Covanni Centile “Faşizmin kökləri və doktrinası” (1929), “Faşizmin siyasi forması” (1937) əsərlərini yazır. Burada C. Centile (1875–1944) totalitar dövləti əxlaqi ruhun təcəssümü kimi qələmə verir və şəxsiyyəti dövlətə tamamilə tabe olmağa çağırır. Onun həmfikiri olan, faşist dövlətinin yaradıcısı və başçısı Benito Mussolini “Stato totalitaro” (totalitar dövlət) ideyasını özünün “Faşizmin doktrinası” əsərində belə izah edir: “Hər şey Dövlət üçün, Dövlətdən başqa heç nə, heç nə Dövlətə qarşı”. Mussolini sözün əsl mənasında siyasi filosof deyil, lakin adı çəkilən əsərdə o, faşist təliminin əsas aspektlərini aydın və ümumi şəkildə izah edə bilmişdi. İlk növbədə bu, dövlətin mütləqləşdirilməsi konsepsiyasıdır. Əsər əvvəlcə 1932-ci ildə İtaliya ensiklopediyasında “Faşizm” məqaləsi kimi, sonralar isə ayrıca broşür şəklində çap edilir.

Təbii ki, demokratiya dəyərlərini rədd edən dövlət maşınının tam hökəmranlığı şəraitində siyasi elmin azad, normal inkişafı haqqında söhbət belə gedə bilməzdi. O zaman rəsmi ideologiya çərçivəsindən kənarda siyasi tədqiqatlar aparmaq qətiyyəti mümkün deyildi. Belə elmi vakuüm nəticəsində İkinci Dünya müharibəsindən sonra İtaliya siyasi elmi həm nəzəri, həm də metodoloji baxımdan Amerika elminin modelini qəbul etdi. Düzdür, görkəmli İtaliya politoloqu, Florensiya siyasi elm məktəbinin öndəri Covanni Sartori (1924-cü ildə anadan olub) hesab edir ki, İtaliya politologiyası həmişə Amerikadakından fərqlənib, heç vaxt nə biheviyrist, nə də pozitivist olmayıb. 1976-cı ildən əsasən ABŞ-da Stenford və Kolumbiya universitetlərində işləyən Sartori hələ 60-cı illərdən başlayaraq, siyasi elmin nəzəri problemləri, o cümlədən demokratiya nəzəriyyəsi sahəsində müasir dövrün ən nüfuzlu mütəxəssislərindən biri kimi tanınır. C. Sartori demokratiya mövzusunda “Demokratiya və definisiyalar”, “Demokratiya nəzəriyyəsini yəni-dən müzakirə edərək”, “Demokratiya nəzəriyyəsi. Siyasi nəzəriyyənin elementləri” və “Demokratiya” kimi parlaq əsərlərin müəllifidir. Onun olduqca yüksək nəzəri səviyyədə yazılan elmi əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunub. Alimi ciddi düşündürən problemlər sırasına demokratik ölkələrdəki siyasi təsisat və siyasi davranış, siyasi plüralizm və poliarxiya, elitalar nəzəriyyəsi məsələlərini də aid etmək lazımdır.

Digər məşhur İtaliya filosofu, hüquqşünası və politoloqu Norberto Bobbio (1909–1998) bütün yaradıcılığı boyu mütəfəkkir və hakimiyyət, siyasət və mədəniyyət problemləri ilə maraqlanır. Hələ 1955-ci ildə çap etdirdiyi “Siyasət və mədəniyyət” öçerkləri dünya intellektuallar birliyinin diqqətini çəkə bildi. N. Bobbio totalitar hakimiyyət, sosializmin nəzəriyyəsi

---

¹ Sartori G. Democrazia e definizioni - 4-a ed. Boloqna, Milano, 1972; Idem. The Theory of Democracy Revized N. Y. 1987 ; Idem. Democratic theory. Elementi di teoria politica. Milano, 1990; Idem. Democrazia. Milano, 1993.

və praktikası, azadlıq, demokratiya və insan haqları məsələlərini dərinlən araşdırır. Onun ən orijinal əsərləri siyasətdə intellektualların rolunun müəyyənlənməsinə həsr olunub. Alimin uzun müddətli səmərəli elmi fəaliyyətinin əsas nəticəsi – “düşüncə ustadlarının” siyasi davranış etikasının və siyasətin etik konsepsiyasının yaradılmasıdır. Mütəfəkkir hesab edir ki, intellektuallar üçün ən gözəl mövqə – müstəqilliyi qorumaq, ona tənqidi yanaşmaq, lakin, eyni zamanda ictimai və siyasi problemlərə laqeyd qalmamaqdan ibarətdir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən alimlərdən başqa, İtaliya siyasi elm məktəbini başqa politoloqlar da, o cümlədən L. Qrasiano, D. Fizikella, A. Marradi, S. Bartolini və C. Paskvino əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdiriblər.

§ 6. İspaniya siyasi elm məktəbi

İspaniyada siyasi elm məktəbinin formalaşması XIX əsrin son rübü ilə bağlıdır. Milli politologiyanın başlanğıcında “Hüquqi və siyasi elmlər” (1875) əsərinin müəllifi F. Los Rios və onun tələbələri durur. Lakin beynəlxalq şöhrəti özünün ikicildlik “Siyasi hüquq üzrə traktat”ına görə (1893–1894) A. Posada qazanır. Franko diktaturasının bərqərar edilməsinə qədər siyasi elmin iki sahəsi daha çox inkişaf edir: siyasi fəlsəfə və hüquq yönümlü dövlət nəzəriyyəsi. 1939-cu ildən başlayaraq, yeni hərbi xunta tərəfindən ömürlük İspaniya dövlətinin başçısı – kaudilio elan edilmiş Bahamonde Frankonun (1892–1975) ölümünə qədər ölkədə siyasi elmin müsbət irəliləməsi zəifləyir. Baxmayaraq ki, 1941-ci ildən İspaniyada “Siyasi tədqiqatlar” jurnalı dərc edilir.

Həmin dövrdə ölkədə siyasi elmin səciyyəvi xüsusiyyəti siyasi partiyalar və seçkilər mövzusunda marağın olmamasıdır. Əksinə, İspaniya məktəbi üçün ənənəvi sayılan cəmiyyətin

---

¹ Боббио Н. Интеллектуалы и власть // Вопросы философии. 1992, № 8. с. 162-171.

həyatında siyasətin rolunun tədqiqi mövzusu öz orijinal təcəssümünü X. Orteqa-i-Qassetin bir sıra əsərlərində tapır.

Görkəmli İspaniya filosofu, sosioloqu, kulturoloqu, publisisti və ictimai xadimi Xose Orteqa-i-Qassetin (1883–1955) fəlsəfi yaradıcılığının mərkəzində insan problemi durur. O, fəlsəfi antropologiyanın köməkliyi ilə varlıq probleminin həllinə çalışır. Alimi mədəniyyət nəzəriyyəsi və estetika xüsusilə maraqlandırır. Onun üçün yaradıcılıq sahəsi elitanın, yeni innovasiyalara bacarığı, istedadı olan azlığın fəaliyyət sahəsidir. Bu, ələlxüsus öz anlaşılmazlığı ilə ən adi insanı qıcıqlandıran, onun qəti etirazını doğuran XX əsrin avanqard mədəniyyətinə aiddir.

Kütlə adamının seçimi kütləvi, saxta mədəniyyətdir. İnsanların fərqləndirilməsinin estetik meyarını o, həm də sosial, o cümlədən siyasi münasibətlərə şamil edir. Cəmiyyətin sinfi strukturlaşdırılmasının yerinə mütəfəkkir elita və kütlənin qarşıdurmasına əsaslanan sosial-mədəni meyarı təklif edir. Onun siyasi-fəlsəfi əsərlərində biz məhvedici tendensiyalara, XX əsrə var gücü ilə üzə çıxan cəmiyyətin kütləviləşməsinə qarşı etirazı görürük. Yanlış olaraq kütlələrin siyasətə soxulması, hansı ki, əslində elitaların fəaliyyət sahəsidir, filosofu hiddətləndirir. Orteqa-i-Qasset “Kütlələrin üsyanı” (1930) əsərində yazır ki, hakimiyyətin kütlə əlinə keçməsi qətiyyənlə düzgün deyil. Kütlələrin öz müqəddəratlarına qarşı üsyanı mütləq siyasi katalizmlərə, xalqın, millətin və mədəniyyətin ən ağır böhranına səbəb olur, totalitarizm üçün əlverişli zəmin yaradır. Mənəvi mədəniyyəti yaradan elitanı və standart anlayışları və təsəvvürləri düşünmədən qəbul etməklə kifayətlənən insan kütləsini müqayisə edərək mütəfəkkir belə qənaətə gəlir ki, XX əsrin əsas siyasi fenomeni elitanın və kütlələrin ideya-mənəvi aralanmasıdır. Bu prosesin nəticəsi isə ümumi sosial çətdirilmə və kütləvi cəmiyyətin yaradılması kimi qiymətləndirilir.

Orteqa-i-Qasset 1923-cü ildən 1936-cı ilə qədər bütün dünyada məşhur olan aylıq “Revista de Occidente” ictimai-siyasi jurnalını dərc edir. 1936-cı ildə Latın Amerikasına mühacirət

edən filosof 1945-ci ildə Avropaya, 1948-ci ildə isə İspaniyaya qayıdır. Burada onun rəhbərliyi ilə Humanitar Elmlər İnstitutu yaradılır. Çox maraqlıdır ki, Franko rejimi şəraitində fəaliyyət göstərən İspaniya siyasi elm məktəbinin ən parlaq nümayəndəsi Orteqa-i-Qasset ömrünün sonuna kimi həm mütləqiyyətin, həm də frankizmin öleyhdarı olaraq qalır.

§ 7. Rusiya siyasi elm məktəbinin formalaşması

Rusiyada siyasi elm məktəbinin formalaşması, siyasi tədqiqatların müasir xarakter alması üçün hələ XIX əsrin ikinci yarısında şərait yaranır. Rus ictimaiyyətinin xarici ölkələrlə əlaqələri güclənir. Rus mütəfəkkirləri Qərbdən müxtəlif siyasi ideyaları mənimsəməklə yanaşı, özləri də siyasi fikrin liberalizm, mühafizəkarlıq, sosializm və digər cərəyanlarını xeyli zənginləşdirir, onlara prinsipial yeniliklər gətirirlər. Məsələn, anarxizmin əsasını qoyan alimlərdən ikisi – M. A. Bakunin və P. A. Kropotkin rus mütəfəkkirləridir. G. V. Plexanov, L. D. Trotski, V. İ. Lenin və başqaları marksizmi spesifik tərzdə inkişaf etdirərək ona yeni bir sima verirlər. Rusiyada radikal görüşlərin populyarlığı artıq vaxtı çatmış sosial-iqtisadi və sosial-siyasi islahatların olmaması ilə şərtləndirilir.

Radikal ideyaların təsirindən xilas olaraq, bəzi ictimaiyyətçilər Rusiya gerçəkliyinin dəyişdirilməsi planlarını təklif edirlər. Bu baxımdan, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin professoru B. N. Çiçerinin yaradıcılığı böyük maraq doğurur. Mütəfəkkir Rusiyada hüququn və nümayəndəli hakimiyyət prinsipinin zəfər çalmasına yönəlmiş sosial-siyasi dəyişikliklər layihəsini təklif edirdi. O, həm də dünya siyasi fikrinin inkişaf tarixinin rus dilində tam və ardıcıl şərhinin ilk təşəbbüslərindən biri olan “Siyasi təlimlər tarixi” fundamental beşcildliyinin müəllifi kimi yadda qalıb.

Öz nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə görə M. M. Kovalevski, N. İ. Kareyev və K. D. Kavelinin də əsərləri yüksək qiymət-

ləndirilməlidir. Bundan başqa, P. İ. Novqorodsev, S. L. Frank, B. A. Kistyakovski, V. P. Vışeslavlsev, L. İ. Petrajitski və başqaları siyasəti hüquqsünaslıq və fəlsəfə çərçivəsində təhlil edirlər. Onların əsərləri məzmun dərinliyi və mürəkkəb mövzuların işlənmə səviyyəsi baxımından Qərbi Avropa müəlliflərinin analoji tədqiqatlarından heç də geri qalmır.

O zaman rus sosioloji fikri yaranır və inkişaf edir. Qərbi Avropada olduğu kimi, Rusiyada da siyasi təzahürlərin pərakəndə öyrənilməsindən onları ayrı və müstəqil siyasi elm daxilində təhlil edilməsinə keçid üçün zəmin formalaşır. Lakin politologiyanın təşəkkülünün yalnız demokratik tipli sistemin mövcudluğu şəraitində mümkünlüyü səbəbindən bu baş vermir. İstibdad uzun müddət cəmiyyətdə siyasi fəallığın hər bir formasına müqavimət göstərir. Hətta, mütləqiyyət monarxiyasının konstitusiyalı monarxiyaya keçməsi belə müvəqqəti addım kimi qəbul edilir. Rusiyada siyasi sistemin həqiqi demokratikləşməsi baş vermir və bu səbəbdən hakimiyyətdən asılı olmayan, müstəqil siyasi elmin mövcudluğu da sual altına alınır. Lakin bütün obyektiv və subyektiv çətinliklərə baxmayaraq, rus alimləri müasir siyasi elmin təşəkkülü prosesində iştirak edirlər. Belə ki, 1898-ci ildə M. Y. Ostroqorski Parisdə fransız dilində iki-cildli “Demokratiya və siyasi partiyalar” əsərini çap etdirir. M. Veber və R. Mihels kimi tanınmış alimləri qabaqlayaraq, M. Y. Ostroqorski partiya bürokratiyasının rolunu təhlil etməyə ilk dəfə cəhd göstərir. Baxmayaraq ki, müəllifin əsəri vətəninə yalnız XX əsrin 20-ci illərində işıq üzü görərək sonralar uzun müddətə unudulur, Qərbdə M. Ostroqorski həmişə siyasi sosiologiya və politologiyanın klassikləri sırasına aid edilir.

Bolşevik inqilabından sonra rus humanitar ziyalıları nümayəndələrinin böyük bir hissəsi xaricə gedir. Mühacirətdə olarkən onların bir çoxu siyasi elmi inkişaf etdirir və Qərb politologiyasına təsir göstərir. XX əsr sosiologiyasında ən görkəmli simalardan biri – P. Sorokinin yaradıcılığı buna parlaq misaldır. P. B. Struve, N. A. Berdyayev, İ. A. İlyinin ideya və kon-

sepsiyaları totalitarizmin təbiəti, Rusiya və SSRİ-nin siyasi tarixinin öyrənilməsində Avropa və Amerika politoloqları tərəfindən fəal istifadə edilir.

Yaxşı bəllidir ki, 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra ölkə xüsusi inkişaf yolu ilə gedir. Bu yolda kəskin dəyişikliklər müşahidə olunur. Antidemokratizminə baxmayaraq, mütləqiyyət xarici dünya ilə geniş əlaqələrə imkan yaradırdı. Rusiya Avropanın ümumi mənəvi və mədəni məkanında idi. Kommunist rejiminin yaranması və möhkəmlənməsi şəraitində isə əvvəlcə Sovet Rusiyası, sonra Sovet İttifaqı qalan dünyadan “dəmir pərdə” ilə ayrılır. Köhnə humanitar ziyalılar ya vətəndaş müharibəsi illərində mühacirətə yollanırlar, ya müəyyən vaxt keçdikdə xaricə sürgün edilir, ya da siyasi “təmizləmə”nin qurbanı olurlar. Hakim bolşevik partiyasının fikri ilə üst-üstə düşməyən bütün baxışlara qadağa qoyulur, onların daşıyıcıları isə təqib edirlər. Hətta marksist nəzəriyyə belə ehkəmləşdirilir və son dərəcə məhdudlaşdırılır. İctimaiyyət sahəsi ideologizasiya, sxolastika və əzbərçiliyə məruz qalır.

“Marksist-leninçi” siyasi elmin yaradılması və belə yönümlü tədqiqatların fəallaşdırılması cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. Ayrı-ayrı siyasi problemlərin tarixi materializm, elmi kommunizm, kommunist partiyası tarixi, dövlət nəzəriyyəsi və hüquq çərçivəsində aparılan pərakəndə və systemsiz təhlili ictimai tələbatları ödəyən politoloji bilik səviyyəsinə yüksələ bilmir.

İ. Stalinin ölümündən sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Siyasi elmin məzmun və tərkibinin müəyyən edilməsi, onun təsisatlaşması haqqında artıq danışmaq və hətta yazmaq imkanı yaradıldı. F. M. Burlatski, L. A. Qalkin, V. V. Mşveniyeradzə, A. F. Faruqşin, A. A. Fedoseyevin söyləri nəticəsində burjua elmi kimi qiymətləndirilən politologiyaya münasibət yavaş-yavaş dəyişildi. İctimai elmlər sahəsində nəinki siyasi problemlərlə bağlı diskussiyalar aparılır, həm də xarici ölkələrlə əlaqələr yaradılır və elmi mübadilə təşkil olunurdu. 1960-cı ildə Siyasi və Dövlətşünaslıq Elmlərinin Sovet Assosiasiyası yaradıl-

dı və qurum Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasına qəbul edildi. Düzdür, onun tərkibində hüquqşünaslar əksəriyyət təşkil edirdi. Belə vəziyyət sovet ictimaiyyətinin real strukturuna uyğunlaşdırılmışdı. Həmin strukturda müstəqil politologiyaya hələ də yer ayrılmırdı. Yaranmış vəziyyəti assosiasiyaya rəhbərlik edən bir qrup alim dəyişməyə çalışırdı. Belə ki, 1965-ci ilin yanvar ayında "Pravda" qəzetində F. M. Burlatskinin elmi dairələrdə əks-sədaya səbəb olan "Siyasət və elm" adlı böyük məqaləsi dərc edilir. Həmin ilin fevralında assosiasiyanın ümumi iclasında F. Burlatskinin "Siyasi elm haqqında" məruzəsi müzakirəyə çıxarılır.

Məruzədə müstəqil "marksist-leninçi siyasi elm" in yaradılması, onun rəsmi tanınması, sovet ali məktəblərinin proqramına daxil edilməsi problemlərinin xüsusi işlənməsinin labüdlüyü və predmetinin müəyyən edilməsi məsələləri qoyulur.

1979-cu ildə Moskvada Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasının Ümumdünya Konqresi keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar siyasi problemlərin tədqiqinə diqqəti artırır. Lakin o dövrün siyasi rejimi şəraitində politologiyanın müstəqil elm və tədris fənni kimi formalaşması yenə də mümkün deyildi.

Rusiya siyasi elminin təşəkkülü yenidənqurma illərində baş verir. Keçən əsrin 80-cı illərinin sonunda rəsmi ideologiya, bütün sovet ictimaiyyət sistemi dərin böhran vəziyyətinə düşür. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, siyasətin nəzəri və praktiki problemlərinə günü-gündən artan maraq siyasi elmə güclü ictimai tələbatın yaranmasının səbəbi kimi qiymətləndirilməlidir. Məhz həmin dövrdə siyasi elm rəsmi tanınır.

Rusiyada və bütün SSRİ-də ilk politologiya kafedrası 1989-cu ilin yayında Leninqrad Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsində açılır. Kafedraya fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.A.Fedoseyev rəhbərlik edir. 1990-cı ildə humanitar təhsilin yenidən qurulması prosesində ali məktəb proqramına politologiya fənni daxil edilir. Bundan sonra politologiya kafedralarının sayı kəskin sürətdə artır.

Keçmiş rejimin süqutu və Rusiya Federasiyasının yaranması ilə bağlı vəziyyət daha da yaxşılaşır. Politoloji araşdırmalar aparmaq məqsədilə bir sıra akademik və digər elmi mərkəzlər yaradılır. Siyasi Elmin Rusiya Assosiasiyası (prezident M.V.İlyin), Siyasi elmlər akademiyası (prezident S.V.Roqaçov)¹ fəaliyyətə başlayır. “Polis”, “Meqapolis”, “Sosial-siyasi jurnal”, “Politiya”, “Hakimiyyət”, “Beynəlxalq həyat” və başqa xüsusi jurnallar dərc edilir.

S.Andreyev, Q.Aşın, Q.Belov, K.Qadjiyev, Y.Meleşkina, M.İlyin, B.Krasnov, M.Marçenko, A.Miqolatyev, A.Melvil, A.Mironov, A.Panarin, V.Pantin, B.Pastuxov, Q.Semigin, A.Solovyov, V.Soqrin, V.Tixomirov, Y.Şestopal, L.Şevtsova, V.Şpal və digər alimlər müxtəlif siyasi problemlər üzərində ciddi çalışırlar. Politoloqların Birinci (1998), İkinci (2000) və Üçüncü (2003) Ümumrusiya Konqresləri keçirilib.

Rusiya mütəxəssisləri siyasi sosiologiya, siyasətin təkamül morfoloqiyası, o cümlədən siyasi modernləşmənin nəzəriyyəsi və tranzitologiya, geosiyasət, siyasi semiotika, o cümlədən siyasi diskursun təhlili və elitologiya sahələrində əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişlər. Addımbaaddım inkişaf edərək, Rusiya politologiyası obyektiv səbəblərə görə mövcud olan geriliyi aradan qaldırır və dünya siyasi elminə təcridcən inteqrasiya olunur.

Siyasi elmin ölkədə rəsmən tanınmasından bəri onun vahid elmi və anlayış aparatı formalaşmış; üç mindən artıq mütəxəssisi birləşdirən politoloqlar birliyi yaranmış; 300-dən çox xüsusi kafedra, çox saylı bölmə və fakültə fəaliyyət göstərir; müxtəlif dərslər, monoqrafiya və məqalələr toplusu çap edilib. Bu illər ərzində 500-dən artıq namizədlik və 150-dən artıq doktorluq dissertasiyası uğurla müdafiə edilib, politologiya üzrə elmi ixtisasların nomenklaturası təsdiqlənib. Rusiyada siyasi elmin təsisləşməsindən keçən dövr ərzində onun infrastrukturunun bütün əsas elementləri yaradılıb.

¹ 2003-cü ildə keçirilən Politoloqların Üçüncü Ümumrusiya Konqresində bu akademiyanın prezidenti A.Y. Melvil seçilib.

§ 8. Azərbaycanca müasir tipli siyasi elmin inkişaf xüsusiyyətləri və milli siyasi elm məktəbinin formalaşması

Çox zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycanın siyasi fikir tarixində XIX əsr xüsusi yer tutur. Həmin yüzilliyin ilk yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi (1813-cü il Gülistan və 1826-cı il Türkmənçay müqavilələri) onların dövlət müstəqilliyini itirməsi və rus müstəmləkəsinə çevrilməsi ilə nəticələnir. Siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi həyatda baş verən əsaslı dəyişikliklər bizi maraqlandıran sahədə də öz əksini tapır. Məhz o zaman formalaşan və 100 il ərzində üç mərhələdən keçən milli maarifçilik Azərbaycan siyasi elm məktəbinin rüşeymlərinin yaranmasında nəhəng rol oynayır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794–1846) maarifçi mütləqiyyət ideyası ilə doğulan vətən maarifçiliyi nisbətən az bir müddət ərzində xalq üsyanı yolu ilə respublikaçı dövlət quruluşunu qəbul və elan edən M.F.Axundovun inqilabiliyi və demokratizminə qədər böyük inkişaf yolunu keçir.

Görkəmli siyasi mütəfəkkir, filosof, estetik, dramaturq, publisist Mirzə Fətəli Axundov (1812–1878) Azərbaycan maarifçiliyinin, xalqımızın milli mənlik və istiqlal şüurunun tarixində fenomenal şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Mənəvi mədəniyyətimizin bütün sahələrində “yeni dövrün” banisi olan Axundovun zəngin yaradıcılığı lokal milli çərçivələri aşıb keçərək türk, islam xalqları miqyasında ümumşərq və ümumbəşəri bir tarixi mənə və əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəbdən də böyük mütəfəkkir bütün islam dünyasında haqlı olaraq, modernizmin, rəşadətçiliyin, liberal ənənələrin və müasir ədəbiyyatın, o cümlədən siyasi roman janrının yaradıcısı sayılır.

M.F.Axundovun yeniləşmə, insan hüquqları, qadınların hüquq bərabərliyi, konstitusiyaya, dini praktika və əlifba islahatları ilə bağlı ideyaları zəmanəsini o qədər qabaqlayır ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirmir.

Siyasi mütəfəkkirin görüşləri ədalətli hökmdar ideyasından başlayaraq (“Aldanmış kəvakib”, 50-ci illər), ingilis tipli konstitusiyalı monarxiya (60-cı illər) və nəhayət, respublika quruluşuna qədər təkamül edir. Onun maarifçi fikirləri fəal inqilabi, demokratik, realist və materialist məzmun daşıyaraq, Azərbaycanın siyasi təlimlər tarixinə yeni abu-hava gətirir, eyni zamanda siyasi leksikonu inqilab, parlament və başqa terminlərlə zənginləşdirir.

M. F. Axundovun ən yaxın mənəvi varisi Nəcəf bəy Vəzirov (1854–1926) onun milli maarifçilik proqramına xüsusi sosial-fəlsəfi çalar verir. Özünün ilk “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində dramaturq bütün cəmiyyətin ümumi əxlaqi böhranının fonunda milli ziyalının müsibətini, nadanlığın doğurduğu dəhşətləri təsvir edir. Onun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1890), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1890), “Adı var, özü yox” (1891), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1895) pyeslərində ictimai geriliyin tənqidinin və realist-maarifçi didaktikanın həddləri daha da genişlənir.

1875-ci ildə Azərbaycan dilində ilk “Əkinçi” qəzetinin təsisçisi, görkəmli ictimai-siyasi xadim Həsən bəy Zərdabi (1837–1907) xalqın azadlığı uğrunda təxminən yarım əsrlik alovlu mübarizəsiylə millətin mənəvi oyanışında mühüm rol oynayır.

Bütövlükdə maarifçilik dövrünün görkəmli nümayəndələri A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, M.Kazım bəy, H.B.Zərdabi, M.C.Topçubaşov, İ.B.Qutqaşınılı, N.B.Vəzirov və başqaları milli siyasi oyanışa təkan verərək, beləliklə, vətən siyasi elm məktəbinin rüşeymlərinin formalaşmasına da çox böyük təsir göstərirlər. Səciyyəvidir ki, maarifçilik dövründə milli intibah, milli mənlilik şüuru, milli özünüdərk, azadlıq ideyaları həm fəlsəfi traktatlarda, elmi əsərlər və publisistikada, həm də dramalarda, komediyalarda, bədii nəsr və poeziyada öz əksini tapmışdır.

Bu mənada “Müsibəti-Fəxrəddin”i davam etdirən ikinci möhtəşəm maarifçi faciə milli dramaturgiyamızın ən görkəm-

li simalarından biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (1870–1933) “Dağılan tifaq” əsəridir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin gücləndirilməsi Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsinə zəmin yaradır. Həmin dövrdə milli ziyalıların formalaşması və yetkinləşməsi, milli hərəkatın rəhbər və başlıca hərəkatverici qüvvəsinə çevrilməsi baş verir. Milli hərəkatın proqram sənədlərinin, taktika və strategiyasının hazırlanmasında aparıcı rola malik olan siyasi lider və ideoloqlar meydana çıxır.

İctimai-siyasi və sosial-mədəni problemlərin həlli yollarının axtarışı çarizmə və dini-mühafizəkarlığa qarşı mübarizə və müqavimət şəraitində aparılır, özü də ilk növbədə qəzet və jurnal səhifələrində. “Şərqi rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, bir qədər sonra “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” kimi mətbuat nümunələri son dərəcə aktual sosial-siyasi ideyaların tribunasına çevrilirlər.

Bundan başqa, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad” qəzetləri və “Kəşkül”, “Novbar” jurnalları da milli sosial-siyasi fikir tarixində çox əhəmiyyətli rol oynayırlar. Onlar milli-mənlik şüurunun formalaşmasında, milli-demokratik ideyaların geniş yayılmasında, müxtəlif siyasi problemlərin, o cümlədən Azərbaycanın muxtariyyəti, iki yerə parçalanmış vətənin tarixi taleyi, türkcülüyün milli şüur və millətin formalaşmasına mühüm təsiri və s. məsələlərin dərin təhlil edilməsində xüsusi yer tuturlar.

Bakıda o zaman başlanan milli hərəkat ümumazərbaycan miqyası alır və davamını İran məşrutə hərəkatında tapır. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda inqilabi demokratiya ideyaları formalaşmağa başlayır.

Bir tərəfdən, milli, ümumxalq hərəkatı və “azərbaycançılıq” ideologiyası inkişaf edir və öz təzahürünü “Müsavat” partiyasının proqramında, həyati, əməli gerçəkliyini isə ilk Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması aktında alır. Digər tərəf-

dən rus modelinə söykənən marksizm və ardınca məhdud leninçi bolşevizm ideyalarına arxalanan “proletar hərəkatı” meydana çıxır. Sol radikal siyasi ideyalarının təbliğatı ilə məşğul olan “Hümmət”, “Dəvət-Qoç”, “Priziv”, “Bakinski raboçi”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Ryadovoy” və “Qudok” kimi qəzetlərin təsiri və rolu artır.

XX əsrin əvvəllərində siyasi mütəfəkkirləri narahat edən əsas problemlərdən biri burjua-demokratik inqilabi proseslərdə iştirak məsələləri və bunun üçün lazım olan milli-mədəni hazırlıq, “öz içimizdə xüsusi bir inqilab” məsələsidir. Dahi bəstəkar, tanınmış publisist, dramaturq və ictimai-siyasi xadim Ü.Hacıbəyov həmin problemlə bağlı yazır: “Biz bunu anlamaq istəmirik ki, bu saat şəirlərdən ötrü bir ümumi inqilab yetişdiyi vaxt, bizim camaat üçün iki inqilab vaxtı yetişibdir ki, onlardan biri haman ümumi Rusiya inqilabıdır və digəri isə öz xüsusi inqilabımız olmalıdır; yəni: indiki zaman o zamandır ki, bizim camaat ümumrusiya inqilabında iştirak etməyə məcburuq, çünki əsarəti hürriyyət bilə-bilə, zülməti nuri-maarif bilə-bilə, maziyə ricəti tərəqqi bilə-bilə – Rusiya hərəkatı-azadi cuyanəsində iştirak etmək mümkün deyildir”.¹ N.Nərimanovun və Mirzə Cəlilin əsərlərində də səslənən bu tipli fikirlər onu sübuta yetirir ki, məhz o vaxt milli maarifçilikdə ən mütərəqqi tendensiyaların intensiv bir inqilabiləşməsi prosesi başlayır.

XX əsrin əvvəllərində siyasi məsələlərlə maraqlanan Azərbaycan ziyalılarını ciddi düşündürən digər məsələ milli “şüur yoxsulluğu” məsələsidir.

İxtiyarsız qul vəziyyətində yaşayan sadə azərbaycanlıların, ələlxüsus kəndlilərin taleyi çox acınacaqlıdır. Bu barədə Ü.Hacıbəyov yazır: “Rusiyada heç bir millət yoxdur ki, biz müsəlmanlar kimi xar və zəlil olmuş ola və həmçinin heç bir sinif yoxdur ki, bizim kəndçi sinfimiz kimi, hüquqi-mülkiyyətə o yanda dursun, hüquqi-insaniyyətdən məhrum olub, həqiqi

¹ *Hacıbəyov Üzeyir*. Əsərləri, III c., s. 135.

məzlum adını gəzdirməyə layiq olmuş ola!.. Bizim kənd əhalimiz öylə bir hala qalıbdır ki, hər bir tərəfdən narəva münasibətlər, zalimanə rəftar və hərəkətə səbr və təhəmmül etməyə məcburdur... Bizim bədbəxt kəndçilərimiz isə heç bir şeydən xəbərdar deyildilər. Onlardan ötrü hamı sahibi-ixtiyardır və bu sahibi-ixtiyarların ixtiyarının hədd və hesabı yoxdur”.

“Avam kəndliləri və fəhlələri” fəal vətəndaşa çevirmək, ictimai və milli müstəqillik uğrunda azadlıq mübarizəsinə, ideya-məfkurə hərəkətinə cəlb etmək vətənpərvər ziyalılar qarşısında duran ən böyük vəzifədir. Onlar maarifi, savadı, Sabirin təbirincə desək “Haqqı xalqa bildirib, dəfi-zələlət etməli” mənasında başa düşərək, ictimai avamlıq, vətəndaşlıq qafilliyi, milli-inqilabi şüur nadanlığına qarşı aparılan mübarizədə ən əsas vasitə hesab edirdilər. Azadlıq hərəkəti və milli-demokratik idealların təntənəsi dövründə maariflənmək və savadlanmaq çağırışları milli xilas, qurtuluş, üsyan ruhu və istiqlal şüur, bütövlükdə “oyanan Şərq” ümidlərini ifadə edir.

O zaman Azərbaycanda müasir milli mənlilik şüurunun oyanması, siyasi problemlərin qoyulması və həlli yollarının axtarılması işində mətbuat mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən “Həyat” qəzetinin və “Füyuzat” jurnalının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz “Həyat” qəzetinin nəşri ilə (iyun, 1905 – noyabr, 1906) milli özünüdərk təlimi artıq ciddi elmi-konseptual şəkil almış olur, Azərbaycan sözünə milli anlayış kimi ilk tərif məhz bu qəzetin səhifələrində verilir.

Birinci Respublika dövründə siyasi problematikanın təhlili elmi baxımdan daha yüksək səviyyəyə çatdırılır. Ümumşərq və ümumtürk əhəmiyyəti kəsb edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün islam aləmində yeni tipli ilk sosial-inzibati qurum – respublika oldu. Məhz burada hüquqi dövlət, ümumbəşəri dəyərlər, real, suveren demokratiya ideyaları, yeni millimənəvi və mədəni-əxlaqi sərvətlər gerçəkləşdi. Müstəqil Azərbaycan statusu qazanıldı. Ermənilərin başladığı genosidin qarşısı alındı.

Azərbaycanda milli siyasi, ədəbi, hüquqi, fəlsəfi fikrin, milli "Mənlik" və milli dövlətçilik şüurunun, xalqın azadlıq hərəkatının tarixən qanunauyğun və məntiqli yekunu kimi təşəkkül tapan Demokratik Cümhuriyyət onun başçısı M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək "Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan bir ümummilli hərəkat, hadisə idi". Bu barədə Ü.Hacıbəyov yazır: "Azərbaycan Cümhuriyyəti o zaman bütün Şərqdə (və Avropada) ən demokratik parlaman modelinə malik idi və sağlam bir mülkiyyət fikri və türklük ideyası üzərində qurulmuşdu... Eyni zamanda Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropa zehniyyəti ilə çalışmağa əzm etmişdir. Bayrağın üç rəngi (mavi, qırmızı, yaşıl) bu ümdənin timsalıdır".

Siyasi, ictimai, mədəni yüksəliş, azadlıq hərəkatının güclənməsi, elmin, maarifin təkamülü ilə səciyyələnən Birinci Respublika dövründə milli siyasi fikir məxsusi bir şəkildə davam edir. Tarixən çox qısa, lakin ictimai, siyasi və mədəni baxımdan zəngin və sürəkli olan bu dövrdə siyasi fikrin inkişafında bir cəhət nəzərə çarpır. Məhz bu illər Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, M.Hacınski, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov və başqaları tərəfindən müstəqil siyasi elm məktəbinin əsasının qoyulması istiqamətində ciddi addımlar atıldı. "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək (Avropalaşmaq)" şüarı altında bədii publisistikada, hekayə və felyetonlarda məhz siyasi xarakter daşıyan yazılar işıq üzü gördü. Cümhuriyyət dövrünün mətbuatı bütövlükdə siyasi ideyaların əsas daşıyıcılarından birinə çevrildi.

Milli dövlət təfəkkürü, zəka, müdriklik, çox yüksək siyasi bilik və savadın nəticəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyəti nəzəri biliklərin də artıq formalaşması haqqında xəbər verir. Təbii ki, siyasi ideyaların inkişafı ümumi milli-mədəni intibah şəraitində – Cümhuriyyəti yaradan və Cümhuriyyətin ideallarını həmin dövrdə tərənnüm edən zəngin bir musiqi, poeziya, nəsr, dramaturgiya və tənqidin intibahı şəraitində baş verir. "Can, can Azərbaycan", "Azərbaycan ordusunda", "Azərbaycan,

Azərbaycan” (Ə.Cavad), “Azərbaycan bayrağına”, “Sevgili ölkəm”, “Al bayraq” (C.Cabbarlı), “Ah, Vətən” (A.Şaiq), “Azərbaycan” (Ə.Müznib), “Azərbaycanlıya” (Ə.Yusif), “Vətənim” (Ə.Şövqi), “Vətən qayğısı” (Ə.Dai) şerləri, İ.Aşurbəylinin Azərbaycan istiqlalı mövzusunda yazdığı “Azərbaycan” dramı,¹ A.M.Şərifzadə, C.Zeynalov, H.Ərəblinski, H.Sarabski, S.Ruhulla, M.Əliyev, M.Kazımovski kimi böyük aktyorların ifasında “Hacı Qara”, “Ölülər”, “Bəxtsiz cavan”, “Arşın mal alan”, “Ədirnə fəthi”, “Türkiyə oğulları” tamaşaları, “Ədəb yurdu”, “Ədəbi gecə”, “Müsəlman ədibləri dərnəyi”, “Nicat cəmiyyəti” və “Türk ocağı” kimi müxtəlif qrupları özündə birləşdirən “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyəti həmin intibahı sübuta yetirir.

Milli ideologiyamızın yaradıcısı M.Ə.Rəsulzadə, M.Məhəmmədzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topçubaşov, S.Məmmədzadə, Ü. Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə, habelə M.Hadi, H.Cavid, H.Sanlı, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ə.Abid (Gültəkin), C.Məmmədquluzadə, S.Hüseyn, C.Cabbarlı, A.Sur, T.Ş. Simurğ, Y. V. Çəmən-zəminli, F.Köçərli, Umugülsüm xanım, İ.Aşurbəyli, Ə.Şövqi məhz bu illər bilavasitə Azərbaycan istiqlalına, milli dövlətə, dövlət dilinə, bayrağa və gerbə, türklük idealına və ümumbəşəri islami dəyərlərə həsr etdikləri, başqa sözlə, zamanın tələblərindən doğan siyasi yönümlü ən gözəl ədəbi-bədii, elmi-publisist və fəlsəfi-tarixi əsərlər yazmışlar.

“Əsrimizin Siyavuşu”, “Şühədayi-hürriyyətimizin kitabı”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi очерkləri”, “Ədəbiyyat dərsləri”, “Milli qiraət”, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi”nin yaranması da yeni hadisə idi.

Azərbaycanda siyasi elm məktəbi 1918–1920-ci illərdə publisistika daxilində formalaşırdı. O zaman dövrü mətbuatda üstünlük təşkil edən publisistika bütün ictimai-siyasi fikir alə-

¹ Azərbaycan dövlət dram teatrı 1919-cu ildə məhz bu əsərlə açılmışdı.

mini öz təsiri altına almışdı. Bu da ona görə baş verdi ki, XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycanda son dərəcə gərgin, mürəkkəb siyasi-ictimai həyatı, onun tarixi mənzərəsini əks etdirilməsində məhz siyasi, fəlsəfi və bədii publisistika əvəzəlməz imkanlara malik idi. Çünki iri həcmli elmi əsərlərə nisbətən publisistika örnəkləri qəzet və jurnal səhifələrində tez nəşr olunur, asanlıqla oxucu kütlələrinə çatdırılırdı. Həm də bu illərdə publisistik ədəbiyyatda vətənpərvərlik və milli istiqlal ruhunun, qüdrətli, azad, müstəqil vətən sevgisinin güclü olması məhz bu janrın geniş yayılmasını şərtləndirirdi.

Xalq kütlələrini müəyyən ictimai ideallar uğrunda mübarizə cəbhəsində birləşdirməkdə publisistika ən təsirli, ən anlaşılın və bu səbəbdən də ən münasib bir vasitə idi.

Məhz publisistikada Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı bütün ideoloji, siyasi-ictimai, sosial-mədəni və mənəvi-əxlaq problemlər əhatə olunur. Bunlardan birincisi, həm də başlıcası, Azərbaycan xalqının yenidən əldə etdiyi milli müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, onun qayğılarını əks etdirmək; ikincisi, müasir cəmiyyətin ictimai təbəqələri arasındakı sosial ziddiyyətləri, sinfi qarşıdurmanı qızıqdırmaq təbliğatı ilə səciyyələniirdi. Birinci istiqamətə milli mətbuat, ikinci istiqamətə isə bolşevik mətbuatı rəhbərlik edirdi. Bu iki böyük istiqamətin təzə hadisə olmadığını baxmayaraq, onlar məhz 1918–1920-ci illərdə ən kəskin və prinsipial xarakter alaraq Azərbaycan publisistikasını üz-üzə dayanan iki cəbhəyə parçalamışdı. Bu illərdə milli publisistikanı təmsil edənler içərisində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd Hadi, Fərhad Ağazadə, Yusif Vəzir, Şeyxülislam Axund Ağa Ağazadə, Adilxan Ziyadxanov, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Məhəmməd Sadıq Axundov, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Bədrəddin Seyidzadə və başqaları var idi.

Xalqın gələcəyini müəyyən edən böyük siyasi-ictimai konsepsiyanın yaradılması milli publisistikanın, formalaşmaq ərəfəsində olan müasir tipli siyasi elm məktəbinin strateji əhəmiyyətli probleminə çevrilmişdi.

Konsepsiya hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideyasına əsaslanırdı. Bu konsepsiyaya söykənməklə Azərbaycanın siyasi xadimləri, nəzəriyyəçiləri və eyni zamanda praktikləri xalqı öz köklərinə bağlayır, onu milli və dini qaynaqdan gələn mənəvi dəyərlərdən qida almağa, habelə çağdaş sivil dünyanın elm və mədəniyyəti, sosial-siyasi nailiyyətləri ilə zənginləşməyə dəvət edirdilər.

1918–1920-ci illərdə milli siyasi publisistikanın ən parlaq nümunələri M.Ə.Rəsulzadənin qələminə məxsus idi.

Mütəfəkkirin “Azərbaycan”¹ qəzetində çıxmış vətənpərvərlik ruhu ilə dolu yazıları ən gərgin siyasi hadisələr haqqında idi.

Siyasi elm məktəbinin təşəkkülü ilk növbədə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Milli istiqlal ideyasını Azərbaycana məhz M.Ə.Rəsulzadə gətirmişdi. Milli ideologiya, milli baxışlar sistemi, milli dövlət quruculuğu, milli birlik ideyasının əsasını qoyan M.Ə.Rəsulzadə dilimizin, tariximizin formalaşması, müstəqil Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrlə bir səviyyədə olması naminə alovlu və ardıcıl fəaliyyət göstərirdi. O, türk qadınının azadlığı məsələsini də qaldırırdı.

Milli azadlıq şüurunun formalaşmasında Yusif Vəzirin Müsavat partiyasının “Açıq söz” qəzetindəki çap etdirdiyi “Türk millətinə xitab” sərfövhəli silsilə məqalələri olduqca mühüm rol oynayır. Onun 1919-cu ilin ağır erməni-daşnak təcavüzü dövründə yazılmış “Ermənilər və biz” adlı publisist məqaləsində bu təcavüzün tarixi kökləri və siyasi-ictimai dayaqları təhlil edilir, bu hadisənin iki yüzillik tarixi araşdırılır.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasətin öyrənilməsi ənənəsi əsasən publisistika çərçivəsində formalaşdı. Ölkədə demokratik tipli siyasi sistemin mövcudluğu, parlament və hökumət tərəfindən mədəniyyətin, elm və təhsilin

---

¹ 1918–1920-ci illərdə publisistikanın ön sırasında “Azərbaycan” qəzeti gedirdi. Onun publisist mübarizəsinin başında isə qəzetin əsas redaktorlarından olmuş Ü.Hacıbəyov dayanırdı.

normal inkişafı naminə uğurlu fəaliyyəti, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən işlərin görülməsi, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetinin açılması (1919) siyasi təzahürlərin pərakəndə şəkildə təhlil edilməsindən müstəqil və əlahiddə siyasi elm çərçivəsində öyrənilməsinə keçid üçün əlverişli zəmin yaratdı. Lakin Birinci Respublikanın həyatı çox qısa olduğundan yenicə formalaşmağa başlayan siyasi elm təsisatlaşmağa macal tapmadı.

İstiqlal dövründə publisistikanın daxilində ilk addımlarını atan Azərbaycan siyasi elminin təbii sürəkli inkişafını 1920-ci il aprelin 28-də bolşeviklərin işğalı yarımçıq qoydu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sosial-siyasi fikir marksizm-leninizm təliminin təsiri və kommunist partiyasının rəhbərliyi altında inkişaf edir. Təbii ki, belə bir şərait, yəni demokratik siyasi sistemin məhv edilməsi, get-gedə totalitarizmin möhkəmlənməsi hakimiyyətdən və hakim ideologiyadan asılı olmayan, müstəqil siyasi elmin mövcudluğuna heç bir imkan vermir. Rəhbər partiyanın doqmatik göstərişləri ilə üst-üstə düşməyən ictimai, o cümlədən siyasi ideyalara qadağa qoyulur, onların daşıyıcıları isə təqib edilir. Azərbaycan kommunistlərinin liderləri – S.M. Əfəndiyev, S. Ağamalıoğlu, M.D. Hüseynov, R. Axundov, Ə.H. Qarayev və başqaları real həyatla heç bir əlaqəsi olmayan mücərrəd, marksist-leninçi yalançı-elmi ideyaları təbliğ edirlər.

Digərlərindən fərqli olaraq, görkəmli siyasi xadim və nəzəriyyəçi, vətənpərvər ziyalı N.Nərimanov milli siyasətin təhrif edilməsinə qarşı çıxaraq, bu sahədə federalizm mövqeyində durur. Yerlərdəki vəziyyətə yaxşı bələd olan, “Şərq” respublikalarında milli şəraitin özünəməxsusluğunu gözəl başa düşən N. Nərimanov adamların milli hissələrinə kobudluqla müdaxilə etməyin təhlükəli olduğunu həssaslıqla duyur və 1923-cü ildə Mərkəzi Komitəyə yazdığı “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məktubunda adət-ənənələrə və milli münasibətlərə aid olan bütün məsələlərdə son dərəcə ehtiyatlı, diqqətli və nəzakətli olmaq prinsipini irəli sürür. O, adi hal almış sərt mərkəzləşdirmə və amirlik metodlarını da rədd edir.

Lakin konkret faktlara əsaslanan, səmimiyyət, etiraz və mərdliklə yazılan belə əsərlər o zaman SSRİ-də yalnız məxfi sənəd ola bilərdi. Bütövlükdə siyasi məsələlərə yanaşma prinsipi sadələşmə, primitivlik və əhəmiyyətli fərqləndirirdi. Bütün ictimaiyyət sahəsində elmdən çox uzaq olan şolastika və əzbərcilik hökm sürürdü. Ölkədə təcrid olunma siyasəti həyata keçirilirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucuları ictimai-siyasi xadimləri, görkəmli ziyalıları, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Məhəmmədzadə mühacirətə getmək məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Azərbaycanı tərk etməyən mütərəqqi fikirli mütəfəkkirlər – M.Hadi, Ə.Cavad, H.Cavid, M.Müşfiq, S.Mümtaz və bir çox başqa görkəmli ziyalılar siyasi baxışlarına görə repressiyaya məruz qalır və totalitar sovet rejimi tərəfindən məhv edirlər.

1949-cu ildə H.Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı fundamental əsərinin nəşri həmin dövrdə müasir tipli siyasi elmin yaradılmasında böyük rol oynayır. Lakin müəllifin əsərdə aydın sezilən ictimai-siyasi baxışlarına görə təqib olunması bu inkişaf xəttinin qırılması ilə nəticələnir.

İ.Stalinin ölümündən sonra vəziyyət bir qədər dəyişir.

İctimai fənlərdə elmi-yaradıcı diskussiyaların keçirilməsinə imkan yaradılır (əlbəttə, müəyyən çərçivə daxilində). Siyasi və Dövlətşünaslıq Elmlərinin Sovet Assosiasiyası yaradılır və qurum Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyasına qəbul edilir (hərçənd, onun tərkibində hüquqşünaslar əksəriyyət təşkil edir). Belə vəziyyət sovet ictimaiyyətinin real strukturuna müvafiq idi, hansı ki, bütövlükdə XIX əsrdə formalaşan marksizmin strukturuna söykənirdi. Sonuncunun tərkibində isə nə sosiologiya, nə də politologiya müstəqil elmi fənlər kimi mövcud deyildi. Bu səbəbdən siyasi problematika SSRİ-nin bütün respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda fəlsəfənin, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası tarixinin və elmi kommunizmin tərkibində öyrənilirdi.

Keçən əsrin 60–80-ci illərində A.A.Bakıxanovun, M.Kazım bəyin, H.B.Zərdabinin, N.Nərimanovun, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan inqilabçı demokratlarının görkəmli nümayəndələrinin seçilmiş əsərləri nəşr edilir.

Azərbaycanın orta əsr ictimai-siyasi fikir tarixinin öyrənilməsi sahəsində çox böyük işlər görülür. Z. Quluzadənin “Hurufizm və onun Azərbaycandakı nümayəndələri”, “Qasimi Ənvərin dünyagörüşü”, S. Rzaquluzadənin “Xaqani Şirvaninin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri”, “Baba Kuhi Bakuvinin dünyagörüşü”, “X-XII əsrlərdə Azərbaycanda panteizm”, F.Qasımsızadənin “Qəm karvanı (Füzulinin dünyagörüşü)”, Ə.Əminzadənin “Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən (XII-XIII əsrlər)” adlı əsərləri nəşr edilir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinə dair Ə. Səidzadənin “Mirzə Şəfi Vazeh”, Z. Göyüşovun “Zərdabinin dünyagörüşü”, S.Məmmədovun “M.F.Axundovun dünyagörüşü”, Ə.Əhmədovun “A.A.Bakıxanov. Dövrü, həyatı, fəaliyyəti”, A.Rzayevin “Məhəmməd Əli Mirzə Kazım bəy”, “Mirzə Kazım bəy”, “Dərbənddən başlanan əzablı yol”, İ.Rüstəmovun “Həsən bəy Zərdabi”, Ə.Mirəhmədovun “Məhəmməd Hadi”, M.Ağamirovun “Sabirin dünyagörüşü”, F.Köçərlinin “N.Nərimanov. Həyatı, fəaliyyəti, dünyagörüşü”, “Ü.Hacıbəyovun ictimai-siyasi görüşləri” və başqa kitablar nəşr edilir.

Təbii ki, bütün tədqiqatların marksizm-leninizm ideologiyasının təsiri altında yazılması ona gətirib çıxarır ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin müəyyən məsələləri birtərəfli işıqlandırılır, ya da qaranlıqda qalır.

Müstəqil tədris və akademik fənni kimi siyasi elmin – politologiyanın təşəkkülü SSRİ-nin dağılması ərəfəsində baş verir. Artıq 1990-cı ildən politologiya ali məktəblərdə tədris edilir. 1991-ci ildə Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunda ilk politologiya fakültəsi və politologiya kafedrası fəaliyyətə başlayır. Bir qədər sonra müvafiq kafedralar digər ali məktəblərdə də açılır.

Milli siyasi elm məktəbinin təşəkkülü Üçüncü Respublika dövrünə təsadüf edir. Ölkədə mütəxəssis-politoloqların hazırlanması BSİPİ (1999-cu ildən bu institutun bazasında yaradılan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası – DİA), M.Ə.Rəsulzadə adına ADU (hal-hazırda BDU) və bir neçə özəl universitetlərdə həyata keçirilir. 2002-ci ilə qədər Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyasında siyasi tədqiqatlar Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda və İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutunda aparılırdı. 2002-ci ildə üç akademik institutun birləşdirilməsi nəticəsində yaradılan Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunda “Politologiya” şöbəsi fəaliyyətə başlayır. Burada siyasi problemlərin araşdırılması diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan Respublikasında politologiya üzrə mütəxəssislərin hazırlanması dörd səviyyədə: bakalavr, magistratura, aspirantura və doktorantura səviyyəsində aparılır. DİA-nın Dissertasiya Şurasında siyasi elmin bir neçə ixtisası üzrə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilir.

İndiyə qədər ölkədə siyasi elmlər sahəsində doktorluq, namizədlik və magistr dissertasiyaları uğurla müdafiə edilib, dosent və professor elmi adları verilib. Bu illər ərzində politologiya fənni üzrə dərslilər və dərslər vəsaitləri çap olunub, siyasi elmin müxtəlif fənləri üzrə tədris proqramları hazırlanıb və nəşr edilib. Aktual siyasi problemləri işıqlandıran çoxsaylı monoqrafiya və elmi məqalələr işıq üzü görüb. Xüsusi politologiya jurnalının olmamasına baxmayaraq, politologiya və siyasi idarəetmə problemlərinə həsr olunmuş məqalələr DİA-nın “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” jurnalında və bir neçə başqa jurnallarda mütəmadi dərc edilir. Ölkədə siyasi problematika ilə bağlı müxtəlif mərkəzlər, siyasi məsləhətçilər və siyasi reklamlarla məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları və özəl qurumlar fəaliyyət göstərir.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, siyasi elmin normal inkişafı yalnız müstəqillik və demokratiya şəraitində mümkün olduğu üçün

ölkəmizdə böyük öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra daxili ictimai sabitliyin bərpa edilməsi, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, demokratiyanın formalaşması və hüquqi dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi siyasi elmin intensiv irəliləməsinə güclü təkan verdi. O vaxtdan başlayaraq, görkəmli dövlət xadimi və ümummilliyet liderinin həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət, dövlət idarəçilik prinsipləri, ideya dünyası və onun fenomenal şəxsiyyəti filosof, politoloq və tarixçilər tərəfindən ardıcılıqla təhlil edilir.

İctimai-siyasi problemləri araşdıran alimlərimiz bu məsələlərə həsr olunmuş bir çox qiymətli əsərlər yazıb çap etdirmişlər, o cümlədən: “Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda” (Bur. məs.: R. Mehdiyev., H. Orucov. B., 1996); Ə. İsmayılov., Q. Əliyev. “Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi”. (B., 1998); “Qurtuluş” (Tərt. ed. A. Babayev., H. Babayev. Məs. red. M. Ələsgərov. B., 1998); N. Ələkbərova “Heydər Əliyev fenomeni – bilik, əməl və həyat mövqeyinin canlı mənbəyi kimi”. - N. Ələkbərova. “Mədəniyyət və siyasət”, (B., 2000); N. Ələkbərova “Azərbaycanın sabahı və Heydər Əliyev konsepsiyası”. – “Dövlət müdriklik məktəbi. Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” mövzusunda elmi praktiki konfransın materialları. (B., 2000); N. Ələkbərova “Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın yeni mədəniyyət strategiyası”. – “XX-XXI: iki əsrin nadir dövlət xadimi və lideri” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. (B., 2003); “Heydər Əliyev ümummilliyet lideri”. (B., 2004); Y. Mahmudov “Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı”. (B., 1998); İ. Hüseynova “Dövlətçilik naminə”. (B., 2001); S. Xəlilov “Lider, Dövlət, Cəmiyyət”. (B., 2001); R. Mehdiyev “Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqilliyet fəlsəfəsi”. (B., 2001); H. Orucov “Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət”. (B., 2001); “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi”. (B., 2002); Ə. Həsənov “Heydər Əliyev və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı 1993–2001-ci illərdə” – “Suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi”

rəcəliyi” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. (B., 2002); Ə. Həsənov “Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ (1991–1996)”. (B., 1998); A. Аббасбейли., Э. Аббасбейли “Тейдар Алиев и мировая политика”. (Б., 1997).

Eyni zamanda nadir siyasi mütəfəkkir olan Heydər Əliyevin nitq, müsahibə və çıxışlarında Azərbaycanın bu günü və gələcəyi haqqındakı konseptual fikirləri vətən siyasi elmini zənginləşdirərək onun sürətli inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan politologiyasının təşəkkülü və təsisatlaşması prosesinin birinci mərhələsi artıq başa çatır və milli siyasi elm məktəbinin formalaşması intensiv surətdə davam edir.

V F ə s i l

SİYASİ ELMİN BEYNƏLXALQ ASSOSİASIYASI

1949-cu ildə yaradılan Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası (SEBA) 1950-ci ildən başlayaraq, hər üç ildən bir konqreslər keçirir. Ümumdünya politoloji forumları kimi fəaliyyət göstərən bu konqreslərdə politoloq alimlər və siyasətçilər apardıqları tədqiqat və praktiki işlərinin nəticələrini bölüşdürür, öz ölkələri və bütövlükdə dünya birliyinin siyasi həyatının ümumi və xüsusi cəhətlərini müəyyən edir, qlobal, beynəlxalq, regional və ölkədaxili siyasi prosesləri müzakirə edir, son görüşdən bəri siyasi elmin nəticələrini yekunlaşdıraraq milli siyasi elmin vəziyyətini dünyada mövcud olan tendensiyalarla müqayisə edirlər. SEBA-nın bütün konqreslərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, onların miqyası və əhəmiyyəti dəim artmaqdadır. Əgər Tsürix şəhərində keçirilən I Konqresin işində 23 ölkədən 81 politoloq iştirak edirdisə, sonralar onların sayı qat-qat çoxalır. Məsələn, XVI Konqresə 70 ölkədən 500-ə yaxın alim dəvət olunmuşdu. 1994-cü ilin avqustunda Berlin şəhərində keçirilən həmin konqresdə “A New handbook

of political science” - “Siyasi elm üzrə yeni dərslik” adlı kitabın ideyası formalaşdı. Kitab 1996-cı ildə işıq üzü gördü.¹ Bu, dünya politoloqlar birliyinin səyi nəticəsində ərşəyə gələn ele bir unikal əsərdir ki, burada müxtəlif ölkələrin və nəzəri cərəyanların nümayəndələri olan müəlliflər tərəfindən müasir siyasi elm barədə nəhəng həcmdə məlumatlar toplanaraq oxuculara təqdim olunub. Sözüün əsl mənasında ensiklopediya adlandırılı bilən bu kitab nəinki son 30–35 il ərzində siyasi elm haqqında tam və dolğun təəssürat yaradır, hətta onun gələcək inkişaf yollarını belə ehtimal edir. Əsər bir çox məşhur universitetlərdə siyasi elmə aid olan müxtəlif fənlər üzrə dərslik kimi istifadə olunur, çünki onun səhifələrində bu bilik sahəsinin ən fundamental bölmələri, dövrümüzün tanınmış politoloqları və maraqlı nəşrlər haqqında bilgiler külliyyatı vardır.²

§ 1. SEBA-nın XVII Ümumdünya Konqresi

SEBA-nın XVII Ümumdünya Konqresi 1997-ci ilin avqust ayında Seul şəhərində **“Münaqişə və düzüm”** şuarı altında öz işinə başladı. Konqresdə siyasi elmin son dərəcə vacib, o cümlədən millət-dövlətin rolu və taleyi, dövlətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin kökündən dəyişilməsi, korporativizm problemləri iki mindən artıq iştirakçı tərəfindən müzakirə edildi.

Millət-dövlətin rolu haqqında məsələnin qoyuluşuna bir sıra mühüm proseslər səbəb oldu ki, bunlardan ən əsasları, bir tərəfdən beynəlmiləşmə və regional inteqrasiya, digər tərəfdən isə dövlətin özünün “kommersiyalaşması”nın möhkəmlənməsidir. Məsələn, tanınmış Amerika politoloqu G. Vilson “dövlət tərəfindən iqtisadi məqsədlərin müstəqil həyata keçirilməsini və sosial siyasətin səmərəli tətbiq edilməsi imkan-

¹ “A New handbook of political science”. Edited by Robert E. Goodin and Hans Dieter Klingemann. Oxford University Press, 1996.

² Rus variantında kitab “Политическая наука: новые направления” adı altında çap edilib. Rus nəşrinin elmi redaktoru prof. Y. Şestopal. M., 1999.

larının itirilməsini” bəyan edir.¹ Dövlət strukturlarında baş verən kommersiyalaşma üç istiqamətdə inkişaf edir. Əvvəla, özəl biznesin və beləliklə də, rəqabət başlanğıcının səhiyyə, təhsil və sosial sığorta sistemlərinə yeridilməsi və bunun nəticəsində sosial dövlətin, yaxud “rifah dövlətinin” etatist xarakterinin itirilməsi, əvəzində isə qarışıq, özəl-dövlət formasının (“welfare mix”) əldə edilməsi baş verir. Kommersiyalaşmanın digər istiqaməti dövlət agentlikləri və hətta idarələrinin biznesin sərəncamına keçməsilə bağlıdır. Hal-hazırda bir sıra ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin ayrılmaz hissəsinə çevrilən müqavilə sistemi geniş yayılmaqdadır. Müqavilə sisteminədən hökumət idarələri və özəl firmalar arasında (sonuncular tərəfindən dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi məqsədilə) birgə iş aparmaq üçün istifadə edilir. Bundan başqa, XX əsrin 80-ci illərində hakimiyyətə gələn neomühafizəkarlar dövlətin ixtiyarında olan poçt, telekommunikasiyalar, energetika, nəqliyyat kimi müəssisələrin geniş miqyaslı birbaşa özəlləşdirilməsini həyata keçirirdi ki, bu da həmin obyektlərin tam kommersiallaşması demək idi. Nəhayət, dövlətin kommersiallaşmasının üçüncü vektoru, ələlxüsus Qərb ölkələrində dövlət idarələri tərəfindən korporativ metodlardan istifadə etməkdir. Nəticədə özəl korporasiyalar personalının dövlətin administrativ strukturlarına intensiv şəkildə keçməsi baş verir və beləliklə, dövlət qulluğunun əvvəlki bürokratik qapalılığı pozulur. Bu cür menecerizm artıq hökumətin özəl sektor kimi fəaliyyətə başlaması deməkdir.

Çıxış edənlərin çoxu, o cümlədən adı çəkilən G. Vilson və siyasi inteqrasiya məsələləri üzrə tanınmış mütəxəssis, Mangelm Universitetinin professoru B. Koler-Kox belə qənaətə gəlirlər ki, millət-dövlət məhv olma, yaxud “kollaps” qorxusu ilə rastlaşmasa da, o, ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalacaq. Özü də ilk növbədə onun milli, regional və beynəl-

---

¹ *Wilson G.* The State of the Advanced Industrial Countries. A Paper for the IPSA Congress, Seoul, 1997.

xalq səviyyələrindəki ictimai-siyasi qüvvələrlə olan qarşılıqlı münasibətinin xarakteri dəyişəcək.

Konqresdə digər məsələlərlə yanaşı, dövlətin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və idarəetmə problemləri intensiv müzakirə olundu. Mövzu ilə bağlı şotlandiyalı politoloq C.Pyerin (Qlazqo Uuniversiteti) "Dövlətin modelləri və iqtisadi inkişaf: ziddiyyətlər, konvergensiya və onların nəticələri" adlı məruzəsi böyük maraqla qarşılandı. Dövlət nəzəriyyəsinin müsbət inkişafını C.Pyer "natamam konvergensiya"da görür. Yəni alimin fikrincə, iqtisadi inkişafa dövlətin müsbət təsiri heç də onun gücündən deyil, "şəbəkə strukturlarını" (networks) yaratmaq və dəstəkləmək bacarığından asılıdır. Həmin "şəbəkə strukturları" çərçivəsində dövlət özəl qrup maraqları ilə birləşən dövlət sərhədləri daxilində və xaricində iqtisadiyyatın səmərəli, məqsədyönlü və uzlaşdırılmış idarəetmə sistemini işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Beləliklə, "müasir dövlət qloballaşma şəraitində öz əhəmiyyətini itirmir, bununla yanaşı, iqtisadiyyatı idarə etmək bacarığını belə saxlaya bilər. Lakin həmin idarəetmənin formaları və deməli, strategiyası müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Nəticə etibarilə, qloballaşan iqtisadiyyatda dövlətin yeni rolu nə azalan, nə də yox olan kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin rol sadəcə dəyişir".

Səciyyəvidir ki, bir sıra başqa çıxışlarda da oxşar ideyalar səsləndi. Amma, əslində, Avropada millət-dövlətin rolu qloballaşma şəraitində, əlbəttə ki, azalır. 80-ci illərdə başlanan bu proses bir qədər sonra politoloqların tədqiqat obyektinə çevrilir.

Konqresdə müzakirə edilən məsələlərə qayıdaraq qeyd edək ki, burada korporatizm probleminə də böyük diqqət yetirilirdi.

Konqresin materiallarından məlum olur ki, korporatist münasibətlər sənaye ölkələrində olduğu kimi, dinamik inkişaf edən ölkələrdə də yaranır və möhkəmlənir. Ümumiyyətlə, korporatizm problemi müasir siyasi elmin ən aktual problemlərindən biri hesab edilir.

§ 2. SEBA-nın XVIII Ümumdünya Konqresi

SEBA-nın XVIII Ümumdünya Konqresi (Kvebek, 2000-ci il) **“Dünya kapitalizmi, idarəetmə və birlik: korporativ minilliyə doğru”** adı altında keçirildi. Həmin konqresdə əsasən geniş yayılan korporatist münasibətlər şəraitində idarəetmə problemi-nə xüsusi yer ayrıldı. Maraqlıdır ki, idarəetmə problemi son 7-8 il ərzində Qərb politologiyasının müxtəlif, o cümlədən siyasi təhlil, inzibati-siyasi idarəetmə, təşkilatların tədqiqi, inkişafın tədqiqi və beynəlxalq münasibətlər subfənlərində çox ciddi araşdırılır.

İdarəetmə konsepsiyası 1980-ci illər Qərbdə millət-dövlətin funksiyalarının bir tərəfdən Ümumavropa səviyyəsinə, digər tərəfdən isə hökumət agentliklərindən başlanan və bələdiyyələrlə başa çatan daha alçaq səviyyələrə ötürülməsi yolu ilə onun rolunun azalması nəticəsində formalaşmağa başladı. Dövlətin qeyri-mərkəzləşməsi və sıxışdırılması prosesi sadəcə onun rolunun dəyişdirilməsinə deyil, eyni zamanda yeni inzibati-siyasi idarəetmə metodlarının yaradılmasına gətirib çıxardı.

Formalaşan **idarəetmə konsepsiyası** (governance) aşağıdakı altı konseptuallaşdırılmış kateqoriyanı: **minimal dövlət, korporativ idarəetmə, yeni publik menecment, yaxşı idarəetmə, sosiokibernetik sistem** və **özünü-təşkiledən şəbəkələr** kateqoriyalarını tərkibinə daxil edir. Konqresdə hər kateqoriya barədə kifayət qədər məlumat verildi. Ən qısa şəkildə deyilənləri diqqətinizə çatdırmaq məqsəduyğundur.

I. **Minimal dövlət** tərəfdarlarına görə dövlət bürokratiyası o qədər çoxsaylı, səmərəsiz və baha olub ki, cəmiyyətin inkişafına zərər vuraraq vəsaiti sərf edir. Elə bu səbəbdən də o, dörd prinsip əsasında islahat yolu ilə dəyişdirilməlidir. İxtisar olunan hökumət: 1) qlobal görmə imkanına malik və çevik; 2) təmiz və vicdanlı olmalı; 3) daha az məsələlərlə məşğul olmağa; 4) hesabat verməyə borcludur.

Dövlətə nisbətən özəl sektor müəyyən qədər yüksək keyfiyyətli ictimai xidmətlər göstərir və rəqabətli bazar mexanizmlərinə əsaslandığından daha səmərəlidir. Sözü gedən konsepsiyaları işləyib hazırlayanlar sübut edirlər ki, dünya iqtisadiyyatının global xarakter almasının və biznesin iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsinin səbəbi məhz azad ticarət və bazar prinsiplərindədir. Buna görə də dövlət bazar iqtisadiyyatını yaratmalı və dəstəkləməlidir.

II. Korporativ idarəetmə kateqoriyasının tərkibinə bir çox ideya və konsepsiya daxildir. Sonuncular müasir korporasiyalarda hakimiyyətin təşkili və idarəetmə problemləri ətrafında cəmləşir. Məqsəd isə səhmdarların maraqlarını daha tam nəzərə almaq, menecmenti yaxşılaşdırmaq, qərarların qəbulətmə və kompaniya rəhbərlərinin fəaliyyətinə nəzarət proseslərini təkmilləşdirməkdir.

III. Yeni publik menecment kateqoriyasının və idarəetmə konsepsiyasının formalaşması təxminən eyni vaxta təsadüf edir. Onlar bir sıra məsələlərdə oxşardır. Belə ki, hər iki konsepsiya publik və özəl sektorlar arasındakı dioxotomiyanın əhəmiyyətini azaldır. İkisi də sübut etməyə çalışır ki, siyasətçi idarə etməkdən daha çox publik idarəetmənin məqsədlərini qısa və dürüst ifadə etməlidir. Yanaşmalar arasında fərqlər də var. Məsələn, öz təbiətinə görə idarəetmə konsepsiyası siyasi xarakter daşıyır, çünki ilk növbədə dövlət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təhlil edir. Yeni publik menecment isə təşkilati konsepsiya adlandırmaq mümkündür.

IV. Yaxşı idarəetmə konsepsiyası ("good governance") üçüncü dünyada inzibati-siyasi və hökumət strukturlarının öyrənilməsinə yönəlib. Qərb ölkələrinin hökumətləri və beynəlxalq maliyyə-iqtisadi institutlar, o cümlədən Dünya Bankı, inkişaf edən ölkələrə köməyin göstərilməsini siyasi-inzibati idarəetmənin düzgün, yaxşı təşkili, dövlətin demokratik quruluşu və yeni publik menecment formalarının tətbiq edilməsi tələblərilə şərtləndirirlər. Əlavə olaraq yaxşı idarəetmənin

hesabatçılıq, nəzarət, xeyirxahlıq və şəffaflıq kimi meyarlarından da istifadə edilir.

V. **Sosio kibernetik sistem konsepsiyası** çərçivəsində adətən sosial-siyasi idarəetmə məsələləri müzakirə edilir, ictimaiyyət və siyasi-dövlət sahələrinin sıx qarşılıqlı asılılığı vurğulanır. Göstərilir ki, sosial və siyasi aktorların heç biri dominant deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsi isə sistem əmələ gətirir.

VI. **Özünü təşkil edən şəbəkələr kateqoriyasının** tərəfdarları hesab edirlər ki, dövlətə və hökumətə əsasən üfüqi (qeyri-iyerarxik) qurulan publik, özəl və könüllü assosiasiyaların özünü təşkil edən şəbəkələri meydan oxuyur. Resursların mübadiləsi və əməkdaşlığın köməkliliyi onların arasındakı sərhədlər tədricən silinir və beləliklə, elə bir yeni cəmiyyət formalaşır ki, burada idarəetmə tamamilə başqa cür təşkil edilməlidir.

Kvebek konqresində təqdim olunan bütün nəzəri sxemlər və onların praktiki tətbiqinin variantları Qərb ölkələrində siyasi-dövlət idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsinin əsas təmayüllərini bilavasitə əks edir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, son zamanlar Qərb ölkələrində sadəcə inzibati islahat əvəzinə, əslində dövlət, publik idarəetmə və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə bir inqilab baş verir. Öz əhəmiyyətinə görə bu inqilab XIX–XX əsrlərdəki elmi-texniki və sosial-siyasi inqilablarla müqayisə edilə bilər.

Beləliklə, bəşəriyyətin özünü təşkilində növbəti keyfiyyət irəliləyişi müşahidə olunur. Kvebek konqresi isə onun gerçəkləşməsi yollarının yaradıcı axtarışını təcəssüm etdirir.

Konqresdə siyasi elmin müasir problemləri sırasında **elitalar, siyasi sinif, bürokratiya və dövlət qulluğu** məsələləri də geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Belə ki, Texas Universitetinin professorları C.Hiqli və M.Barton maliyyə, istehsalat və istehlak sahələrinin qloballaşması ilə müşahidə olunan siyasi qloballaşmanın əsasını milli elitalar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin güclənməsi prosesinin təşkil edilməsində görürlər. Elitalar arası əlaqələrin yeni keyfiyyəti milli sərhədlər və hərbi-siyasi

ittifaqlar çərçivəsindəki nisbətən sabit alyansların əvəzinə dövlət hüduqlarını aşıb keçən, çevik və dəyişkən müvəqqəti elit alyanslar sisteminin meydana çıxmasından ibarətdir.

Konqresdəki çıxışlarda qeyd olundu ki, qloballaşma şəraitində milli elitaların milli iqtisadiyyata və qismən mədəniyyətə və siyasətə nəzarət etmək imkanları azalır. Bir tərəfdən qərarların qəbul edilmə mərkəzinin tədricən milli səviyyədən millidən üstün səviyyəyə keçməsi həm sırayı vətəndaşların, həm də təzyiq qruplarının ümumdövlət miqyasındakı qərarlarının qəbul edilməsinə təsir dərəcəsinə zəiflədir. Başqa sözlə, bu şəraitdə qərarların qəbul etmə subyektləri daha az əlçatandır, onların qərarları isə cəmiyyət üçün daha az başa düşüləndir. Məsələlərin ilkin əsaslı öyrənilməsinin labüdlüyü müntəzəm surətdə milli elitalar arasında əlaqələrin intensivləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Çoxsaylı sammitlər, nazirlər səviyyəsindəki görüşlər, regional assosiasiyaların forumları və qeyri-dövlət birləşmələrinin konfransları milli elitaların formalaşmasını stimullaşdırır. Beləliklə, öz milli elektoratlarına zəif hesabat verməli olan və muxtariyyətini aydın surətdə dərk edən transmilli elita yaranır. Deməli, qloballaşma prosesi elitaların siyasi hakimiyyətini gücləndirir. Digər tərəfdən siyasi elitaların milli elektoratu nəzarətdə saxlamaq bacarığı azalır. Millidən üstün səviyyədə qəbul edilən qərarlar isə elə siyasətin aparılmasını stimullaşdırır ki, o, çox vaxt milli elektoratların maraqları ilə üst-üstə düşmür. Buradan da kütlələrin öz elitalarına qarşı inamsızlığı və şübhəliliyi yaranır. Həmin elitalar get-gedə daha çox populist hərəkatların tənqid hədəfinə çevrilir.

Bütün bunlar qloballaşma şəraitində elitaların hakimiyyətinin millidən üstün səviyyədə artmasını və milli səviyyədə azalmasını göstərir.

Dövlət qulluğu məsələlərinə gəldikdə, qeyd olunmalıdır ki, bu sahədə qəbul edilən etik normalar son iki onillik ərzində həm sənaye baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də keçmiş

üçüncü dünya dövlətlərində həmin sferada baş verən intensiv islahatlar nəticəsində çox ciddi dəyişikliklərə məruz qalır.

Dövlət qulluğunda uzun müddət əsas dəyərlər sayılan vətəndaşlıq, cavabdehlik və neytrallığın yerinə istehlakçıya orientasiya, səmərəlilik, yarışmaçılıq, menecerizm və partnyorluq kimi dəyərlər formalaşır, yəni biznesə xas olan prinsiplər artıq bu sahə üçün də tam normal sayılmağa başlayır. Konqresdə politoloqlar aşağıdakıları qeyd etdilər:

1. Dövlət idarəçiliyinin etik standartları biznes-menejmentə xas olan standartlara yaxınlaşır, bu iki sahə arasındakı normativ fərqlər isə get-gedə yoxa enir. Dövlət qulluğu etikasının eroziyası və biznes normaları ilə əvəzlənməsi elə bir vəziyyətdə gətirib çıxara bilər ki, cəmiyyətə xidmət üçün nəzərdə tutulmuş dövlət idarələri və kommersiya maraqlarını güdən, gəlir əldə etməyə istiqamətlənən biznes strukturları arasındakı fərqləri aşkar etmək son dərəcə çətinləşsin.

2. Yuxarıda deyilənlərlə bağlı vətəndaşlar onların maraqlarını təmsil edən dövlət qulluğu institutuna inamını tamamilə itirə bilər.

Konqres iştirakçıları belə nəticəyə gəldilər: bazar dəyərlərinin və biznes normalarının dövlət qulluğu sahəsinə daxil edilməsilə bağlı dövlət qulluqçularının fəaliyyəti mənfi təsirə məruz qalır.

Qloballaşma prosesinin artması şəraitində ayrı-ayrı ölkələrin və bütövlükdə müasir dünyanın ictimai-siyasi həyatında xüsusi rol oynayan **korporativ kapitalla** bağlı olan müxtəlif məsələlər də konqres iştirakçılarının diqqət mərkəzində idi. Problem aşağıdakı istiqamətlərdə müzakirə edildi:

1) iqtisadi və sosial-siyasi institut olan müasir korporasiyaların mahiyyəti;

2) korporasiyalarla vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının münasibətləri;

3) korporativ sektorun “mülkiyyətçilər, yaxud səhmdarlar kompaniyası” və “iştirakçılar kompaniyası” modellərlə bağlı olan gələcək inkişafı.

Postmodern və onun təmayüllərinin siyasət dünyasına təsiri məsələsinə bütövlükdə konqresin “Postmodernizm, texnologiya və siyasət” adlı tematik bölməsinin işi həsr olunmuşdu.

Burada ən fəal müzakirə edilən məsələ postmodernist dövlətin və siyasi idarəetmənin konsepsiyası oldu. Çıxışlar əsasən C.Gibbins və B.Reymerin “Postmodernizmin siyasəti” kitabında qaldırılan problemlərlə bağlı idi. İştirakçılar qeyd etdilər ki, dünya birliyinin qloballaşması şəraitində:

1) ənənə faktorunun sabitləşdirmə imkanları artır; 2) siyasi idarəetmə modelinin seçilməsi zamanı milli kontekst və eyniyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; 3) dövlətin maliyyə müstəqilliyini təmin edən strategiyaların rolu qat-qat yüksəlir; 4) yeni sosial hərəkətlər meydana çıxır və onların imkanları get-gedə genişlənir.

Konqresdə qloballaşma və postmodernin ikili təbiəti göstərildi: hər iki fenomen bir tərəfdən humanizm prinsipləri əsasında demokratik inkişafın rasionallaşma və optimallaşma kimi müsbət perspektivlərini açır, digər tərəfdən isə insanın siyasətdən korporativist və elitar özgələşməsinə zəmin yaradır.

§ 3. SEBA-nın XIX Ümumdünya Konqresi

2003-cü ilin iyun ayının 29-dan iyul ayının 4-ə kimi Cənubi Afrika Respublikasının Durban şəhərində “Demokratiya, tolerantlıq və ədalət: siyasi dəyişikliklərə çağırış” şüarı altında SEBA-nın XIX Ümumdünya Konqresi keçirildi. İlk dəfə olaraq, belə bir möhtəşəm konqres üçün Afrika qitəsi seçilmişdi ki, bu da təsadüfi deyildi. Son zamanlar nəinki sabit demokratiyalar, eyni zamanda yeni, inkişafda olan demokratiyaların hazırkı vəziyyəti və gələcək perspektivləri, ümumiyyətlə, demokratiyanın coğrafi sərhədlərinin genişlənməsi məsələsi dün-

---

¹ Bax: Gibbins C., Reimer B. The Politics of Postmodernity. London. - Thousands Oaks - New Dehli. 1999.

ya politoloqları birliyinin diqqət mərkəzindədir. Qeyd olunan problemlərin həllinin labüdlüyü konqresin şüarı və müzakirəyə çıxarılan əsas mövzularında öz əksini tapdı.

Konqresin proqramında qloballaşma, ədalət, tolerantlıq, irqi və gender problemlərinin müxtəlif aspektləri, vətənpərvərlik və kosmopolitizm, terrorizm, insan hüquqları kimi son dərəcə aktual məsələlərə geniş yer ayrılmışdı. Burada müzakirə predmeti kimi aşağıdakı konkret mövzular təklif olundu:

1. Keçmişin rekonstruksiyası: xatirələr siyasəti;
2. Siyasi dözümlülük;
3. Qloballaşma: indi və sonra;
4. Ədalət: kontekstual, universal və şəxsi;
5. İrq, millət və cins: konstruksiyalar, strukturlar, institutlar, mövqelər;
6. Yeni demokratiyalar: müstəmləkə keçmiş və mədəni dəyərləri;
7. Kosmopolitizm, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq;
8. Mülkiyyətin, ərazinin və ətraf mühitin siyasəti;
9. Publik siyasətin hazırlanması və yerinə yetirilməsi;
10. Terrorizm, münaqişə və insan hüquqları;
11. Parlamentlər, partiyalar və seçkilər;
12. Məhkəmələr və hüquqi sistem.

Çox önəmlidir ki, SEBA çərçivəsində 40-a yaxın tədqiqat komitəsi fəaliyyət göstərir. Onlar ayrı-ayrı ölkələrdən olan alimlərin fəal əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaradaraq siyasi fənlərin inkişafı, siyasi elmlə siyasi təcrübənin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmlənməsi, politoloji birliyin dərkedici, analitik və evristik rolunun artırılmasına güclü təkan verirlər. Konqresdə bu, aydın şəkildə nümayiş etdirildi. Belə ki, konqresin işi plenar və tədqiqat komitələrinin iclasları formatında aparıldı və elə təşkil olundu ki, müasir dünyanın müxtəlif bölgələrində mövcud demokratiyaların indiki vəziyyəti və gələcək inkişafı üçün qarşıya çıxan sədlər müəyyənləşdirilsin və ətraflı təhlil edilsin. Bu məsələlərlə yanaşı, eyni zamanda iştirakçılar Avro-

pa inteqrasiyası, dövlət hakimiyyəti və demokratikləşmə prosesləri, siyasi kommunikasiya, federalizm məsələlərini də hər-tərəfli müzakirə etdilər. Demokratiyaların müqayisəli təhlili, avtoritar rejimlərdən əsl demokratik cəmiyyətlərə keçid və bu çətin yolda olan ciddi maneələrin aradan qaldırılması problemlərinə həsr olunmuş bir sıra məruzələr və çıxışlar dinləndi.

Burada təşkilati məsələlərə də baxıldı. Tanınmış alman politoloqu, Bremen şəhərindəki Beynəlxalq Universitetin rəhbəri Maks Kaaze SEBA-nın yeni prezidenti, rusiyalı alim Vilyam Viktoroviç Smirnov isə vitse-prezident seçildilər.

Qərara alındı ki, SEBA-nın növbəti XX Ümumdünya Konqresi 2006-cı ildə Yaponiyanın Fukuoka şəhərində keçirilsin.

II BÖLMƏ

TƏTBİQİ POLİTOLOGİYA SİYASİ ELMİN EMPIRİK SƏVİYYƏSİ KİMİ

I Fəsil

TƏTBİQİ XARAKTER DAŞIYAN POLİTOLOJİ TƏDQIQATLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ METODOLOGİYASI

§ 1. Tətbiqi politologiyanın predmeti və spesifikasi

Tətbiqi (kiçik) politologiya ümumi (böyük) politologiyadan bir sıra cəhətlə fərqlənir. Siyasi həyatı öyrənən **ümumi politologiya** siyasi fəaliyyət haqqında biliyin formalaşması, siyasi inkişaf proseslərinin təsviri, izahı və anlaşılması, politologiyanın konseptual aparatının, politoloji tədqiqatların metodologiyası və metodlarının işlənməsi ilə bağlı olan elmi problemləri həll edir. Onun əsas məqsədi siyasətin mahiyyətini öyrənmək, qnoseoloji problemləri həll etməkdir.

Tətbiqi politologiya isə siyasi gerçəkliyin dəyişdirilməsi məsələlərini, siyasi proseslərə məqsədyönlü təsirin yolları və vasitələrinin təhlililə bağlı problemləri araşdıraraq, həmişə praktiki istiqamətlənməsi ilə seçilir.

Başqa sözlə, tətbiqi politologiya nəzəri modellərin, metodoloji prinsiplərin, tədqiqat metodları və üsullarının, eyni zaman-

da siyasi səmərəyə nail olmağa, praktiki istifadəyə yönələn politoloji texnologiyaların, konkret proqram v  tövsiyələrin cəmi kimi xarakterizə olunur. Demək, o yalnız konkret siyasi hadisələri, təzahürləri v  prosesləri öyrənir. Burada biliyin artımı deyil, praktiki faydalılıq əsas götürülür. Konkret olaraq, tətbiqi politologiya siyasi hadisə iştirakçılarını, onların iyerarxiyasını, siniflər v  sinifdaxili törəmələri, partiyalar və siyasi auditoriyanı, regional qrupları təhlil edir.

Siyasi şərait, bu və ya digər siyasi situasiyanın tədqiqində cəmiyyətin struktur-məntiqi modelinin istifadəsi; siyasi hadisələrin iştirakçılarının güc səviyyəsi, siyasi texnologiyalar, siyasi hakimiyyətin əldə edilməsi və saxlanılması ilə bağı maraqlar; ictimai-siyasi qüvvələrin yerləşdirilməsi və yerləşdirilmə metodikası; siyasətdə yeni informasiya texnologiyaları, siyasi proseslərin modelləşdirilməsi, siyasi proqnozlaşdırma; siyasi hakimiyyət orqanlarına seçkilər v  seçki kampaniyasının texnologiyası; siyasi proseslərin idarə edilməsi və siyasi risk (qiymətləndirmə metodları), siyasi qərarın qəbul edilməsinin alqoritmləri; ictimai inkişaf strategiyasının seçilməsi məsələləri və s. tətbiqi politologiyanın öyrəndiyi problemlər sırasına aiddir.

 z növbəsində tətbiqi politologiya  c səviyyəni nəzərdə tutur: **metodoloji, metodiki və prosedur (texnoloji).**

Tətbiqi politoloji tədqiqat haqqında danışıqda, ilk növbədə qeyd olunmalıdır ki, o, təşkilati-texniki xarakter daşıyan və siyasi təhlilə əsaslanan prosedurlar sistemidir. Həmin prosedurların məqsədi siyasi hadisələr, təzahürlər, proseslər barədə proqnostik əhəmiyyətli və elmi baxımdan əsaslandırılmış məlumatlar əldə etməkdir (siyasi idarətmə praktikasında istifadə  c n).

Prosedurlar sistemi kimi götürülən tətbiqi politoloji tədqiqat bir ne e mərhələdən ibarətdir: tədqiqata hazırlıq, siyasi hadisə haqqında ilkin informasiyanın toplanması (məsələn, sorğusual edilənin anket , müsahibəyə cavabları, işlənməli v   mu-

miləşdirilməli olan sənədlərin təhlilinin yazısı), yığılan informasiyanın işlənməyə hazırlanması və kompüterdə işlənməsi; işlənən informasiyanın təhlili və tədqiqatın yekununa dair nəticələrin verilməsi, siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması.

Tətbiqi politoloji tədqiqatların üç əsas növü mövcuddur: **araşdırma, təsviri və analitik**. Məsələn, hansısa siyasi hadisənin dərin və genişmiqyaslı tədqiqatının ilkin mərhələsi kimi sadələşdirilmiş proqrama və həcmcə kiçik olan metodiki instrumentariya (anket, blank-müsaibə, sənədlərin öyrənilməsi və s.) əsaslanan **araşdırma tədqiqatı** istifadə oluna bilər. Araşdırma tədqiqatının iki ən geniş yayılmış variantı mövcuddur. İnsanların aktual siyasi hadisələrə münasibətini aşkar etmək, yaxud təzəcə keçirilən siyasi tədbirlərin səmərəlilik səviyyəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə **ekspres-sorğu** keçirilə bilər. Genişmiqyaslı tədqiqatın predmet, yaxud obyektini dəqiqləşdirmək tələb olunduğu halda isə problemlə bağlı **mütəxəssis (ekspert) sorğusundan** istifadə edilir.

Təsviri tədqiqat təhlilin mürəkkəb növüdür. Tətbiqi politologiyada ondan yalnız təhlil obyektini müxtəlif xüsusiyyətlərlə fərqlənən genişmiqyaslı siyasi hadisə olduğu halda istifadə edilir. Məsələn, Milli Məclisə təzəcə keçirilən seçkilərin təhlili və əvvəlkilərlə müqayisəsi ən azı elektorat və deputat korpusunun strukturunun, onların maraqları, mövqeləri və s.-nin təhlilini tələb edir.

Təhlilin ən əsas növü **analitik tədqiqatdır**. Sonuncunun məqsədi bu və ya digər təzahürün struktur elementlərinin təsvirini verməklə yanaşı, onun əsasını təşkil edən və spesifik xarakterini şərtləndirən səbəbləri müəyyənləşdirməkdir.

Bununla əlaqədar, tətbiqi politologiyada analitik tədqiqat daha böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Əgər təsviri tədqiqatın gedişatında təhlil edilən siyasi hadisə, təzahür və prosesin xarakteristikaları arasındakı əlaqələr təyin edilirsə, analitik tədqiqatın gedişatında həmin əlaqələrin səbəb xarakter daşıyıb, daşımaması müəyyənləşdirilir.

Hər analitik tədqiqatda təkçə bir amil deyil, onların cəmi öyrənilir ki, sonra bu amillər əsas və əsas olmayan, müvəqqəti və sabit, idarə olunan və idarə olunmayan, nəzarət edilən və nəzarət edilməyənlərə ayrılır.

Analitik tədqiqatın bir növü də **eksperimentdir**.

Beləliklə, yuxarıda biz politoloji tədqiqatın elə növlərini gözdən keçirdik ki, onların fərqləndirilməsinin əsas meyarı empirik təhlilin dərinliyi və mürəkkəbliyə dərəcəsidir. Bu, əlbəttə, əsas meyardır. Lakin onunla yanaşı, elə meyarlar da istifadə oluna bilər ki, onlar: 1) informasiya toplanması metodunun xüsusiyyətləri; 2) tədqiqatın aparılmasının forma və xarakterilə bağlıdır. Birinci halda adətən tədqiqatın üç növünü ayırırlar: **sorğu, müsahibə, sənədlərin təhlili**. Sorğu öz növbəsində iki əsas növə bölünür: **anket sorğusunun keçirilməsi və müsahibənin alınması**. Hər biri kütləvi, yaxud ixtisaslaşdırılmış ola bilər.

Politoloji tədqiqatın forma və xarakterindən asılı olaraq **kontent-təhlil, bihevizizm, psixoanaliz, siyasi monitoring, siyasi qüvvələrin yerləşdirilməsinin qiymətləndirilməsi** və i.a. işlənir.

Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, tətbiqi politologiya tamamilə dəqiq və dürüst tədqiqat sərhədlərinə malikdir və ümumi politologiyanın faktoloji bazasını təşkil edir.

Beləliklə, siyasi elmdə iki bir-birini tamamlayan səviyyə seçilir. Bir tərəfdən empirik materialın toplanması, təsnifatı və təhlili olmadan siyasi elm siyasi praktikaya çox az fayda verən mücərrəd məntiqi sxemə, boş sxolastikaya məhkum edilir. Digər tərəfdən nəzəri dərkətmə olmadan ayrı-ayrı hadisə və fakt yığımından konkret hadisənin mahiyyətini başa düşmək, bütöv mənzərəni aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Məhz bu iki səviyyənin qarşılıqlı əlaqəsi siyasi elmin tam normal inkişafını təmin edir. Bununla yanaşı, siyasi biliyin ümumi-nəzəri və tətbiqi səviyyələrə bölünməsi kifayət qədər şərtidir, çünki onların hər biri həm elmi, həm də praktiki məsələlərin həllinə

öz payını verir. Söhbət yalnız bu və ya digər biliyin əsas istiqamətlənməsindən getməlidir ki, bu səbəbdən də o, ümumi, yaxud tətbiqi politologiya sahəsinə aid edilə bilsin.

§ 2. Siyasi texnologiyalar

Siyasi proseslər dövlət və digər siyasi subyektlər tərəfindən həll edilməsi tələb olunan konkret siyasi hadisələr və məsələlərlə bağlıdır. Həmin məsələlərin həllində siyasi texnologiyalardan istifadə edilir. Siyasi texnologiya nədir, sualına belə cavab vermək olar: **müəyyən vaxt və müəyyən yerdə konkret siyasi subyektin məhz siyasi məqsəd və məsələlərinin ən optimal və səmərəli reallaşdırılmasına yönələn və ardıcılıqla istifadə edilən prosedurlar, üsullar və fəaliyyət vasitələrinin cəmi siyasi texnologiyalardır.**

Bütövlükdə subyekt tərəfindən hakimiyyət sahəsində konkret məsələlərin həllini təmin edən müəyyən bilik və bacarığın cəmi kimi siyasi texnologiyalar **siyasi marketing** də adlandırılır.

Siyasi texnologiyalar müxtəlif subyektlərin öz məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin optimallaşdırılması üçün lazımdır. Onlar nəinki məqsədə çatmağın vasitələrini nizamlayır, eyni zamanda hərəkətlərin ardıcılığını, subyektin davranışının müvafiq alqoritmlərini dəqiqləşdirir və möhkəmləndirir. Məhz alqoritmlər bu və ya digər məsələnin həllinin ən optimal və səmərəli üsullarını ayırıb təsbitləməyə, əldə edilən nəticəni ötürməyə və tirajlamağa imkan verir.

Hərəkətlərin müəyyən alqoritmləri kimi texnologiyalar həm iş görən adamın xüsusiyyətləri (bilini, təcrübəsi və s.), həm də onun fəaliyyətində istifadə edilən maddi (mənəvi) resurslar və texniki komponentlərlə şərtləşdirilmiş siyasi mühəndislik sənəti formasıdır. Bu səbəbdən texnologiyaların formalaşması və istifadəsi, onların həyata keçməsinin ritmi (tempi) subyektin ixtisası və səriştəsindən, praktiki bi-

lik və müəyyən texniki resurslardan istifadə etmək bacarığından asılıdır.

Siyasi texnologiyaların strukturuna, bir qayda olaraq, üç ən əhəmiyyətli komponent daxildir: spesifik biliklər, fəaliyyətin konkret üsul, prosedur və metodikaları və nəhayət, müxtəlif texniki-resurs komponentləri.

Spesifik (texnoloji) biliklərin rolu onunla şərtləndirilir ki, siyasi texnologiyalar öz mahiyyətinə görə gerçəkliyin əks olunmasının xüsusi formalarının təcəssümüdür və həmin formalı hakimiyyət və dövlətin idarə olunması sahəsində yaranan problemlərin praktiki həllinin üsul və vasitələrinin tapılmasına yönəlir. Əgər elmi bilik hadisələri (situasiyanı) ideallaşdırırsa, texniki bilik məntiqi obyektləri konkretləşdirir. Texnoloji biliyin bütün həqiqətləri prinsipial olaraq relyativ (dəyişkən), müstəsna və unikaldir.

Nəticə etibarilə texnoloji bilik siyasi layihələşdirmə (proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma) və hakimiyyət institutlarının praktiki fəaliyyətinin təşkililə məşğul olan siyasi mühəndislik sənətinin əsasıdır. Buna görə də texnologiyalar üçün ən vacib dəyər ümumi, praktiki fəaliyyətlə bağlı olan mücərrəd bilik deyil, konkret bilik, işi yerinə yetirmək və məqsədə nail olmaq bacarığıdır. Müəyyən üsul, prosedur, metodika və texnikalardan istifadədə özünü bürüzə verən konkret bilik və bacarıqların məzmunu bilavasitə konkret məqsədlərdən asılıdır. Bu və ya digər priyom və prosedurların istifadəsi bilavasitə iştirak edən subyektlərin vəziyyəti və həll olunan məsələnin konkret şərtlərindən də asılıdır. Məsələn, seçki kampaniyasının təşkili və aparılmasının müasir metodları ilə tanış olmayan siyasi texnoloq öz sifarişçisinə qələbəni təmin edən vasitə və texnikadan istifadə edə bilmir. Fəaliyyətin konkret vasitə və üsulları, həm də siyasi texnologiyaların məzmununa təsir edən bu və ya digər kadr strukturlarının mövcudluğu, iştirak edən şəxslərin texniki təchizatı, maddi və s. resursların olmasından asılıdır.

Siyasi texnologiyaların müxtəlif tipləri məlumdur. Məsələn, fəaliyyətin qaydaya salınmasının xarakteri və dərəcəsi nöqtəyi-nəzərindən **normativ** və **deviant texnologiyalar** seçilir.

Normativ texnologiyalar cəmiyyətdə (təşkilatda) mövcud olan qanun, norma, ənənə və adətlərlə şərtləndirilən fəaliyyət növləridir. **Deviant texnologiyalar** isə, əksinə, bu cür tələblərdən və standartlardan çox uzaq olan fəaliyyət növləridir. Sonuncular sırasına, məsələn, qanunlara, yaxud ictimai əxlaq normalarına zidd olan “boz” və “qara” texnologiyalar spektri daxildir. Təcrübə göstərir ki, siyasi prosesin böhran anlarında (ali hakimiyyət orqanlarına seçkilər, daxili və xarici böhranlar zamanı) belə növ texnologiyalardan geniş istifadə edilir. Belə hallarda təsir subyektləri kompromat, şantaj, böhtanla kifayətlənməyib, hətta terror, sui-qəsd və qiyamların təşkilinə də əl atırlar.

§ 3. Siyasi təhlil, onun mərhələləri və metodları

Siyasi təhlil (ingiliscə – *policy analysis*) konkret siyasi problemlərin tədqiqinin üsul və prosedurlarını təsvir edən xüsusi tətbiqi fəndir. Eyni zamanda o, bütün tətbiqi subfənlərin, yeni qərarların qəbuledilməsi (*policy making*), siyasi layihələrin formalaşması və realizasiyası (*policy management*), siyasi münaqişələrin nizama salınması və həll edilməsi (*konflikt management*) və s. vahid tədqiqat əsası kimi çıxış edir. Beləliklə, sözün geniş mənasında o, siyasətin bütün tətbiqi sahələrinə aid edilə bilirsə, sözün dar, xüsusi mənasında konkret problemlərin öyrənilməsinin əsas tələblərini, onların həlli yollarını və bunun üçün lazım olan texnoloji vasitələri və fəaliyyət üsullarını araşdıran tətbiqi fənn kimi başa düşülür.

Siyasi təhlil sahəsində xüsusi mütəxəssislər: texnoloqlar, analitiklər, ekspertlər, məsləhətçilər, piarmenlər (siyasi strukturlarla ictimaiyyət arasında informasiya əlaqələri quran mütəxəssislər), partiya aparatlarının işçiləri, publik siyasətçilərin

köməkçiləri – bir sözlə, publik siyasətçilərin, korporativ siyasi strukturların, dövlət idarəetmə orqanlarının peşəkar fəaliyyətinə xidmət etməklə məşğul olurlar.

Bu qrup şəxslərin fəaliyyətinin nəticəsini müxtəlif məsləhət və tövsiyələr, dövlət və partiya orqanlarının fəaliyyət planları və proqramları, konkret siyasi problemlərin həllinin optimallaşmasına yönələn materiallar və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini təkmilləşdirən analitik arayışlar təşkil edir. Siyasi təhlil prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Amerika alimləri C.B.Mangeym və R.K.Riç onun dörd əsas mərhələsini qeyd edirlər: **problemin konseptuallaşması, modelləşdirilməsi, tədqiqat proqramının tərtib edilməsi** və nəhayət, **tədqiqat metodlarının seçilməsi.**

Birinci mərhələ olan **problemin konseptuallaşma mərhələsi** konkret situasiyanın ən mühüm siyasi subyektlərinin maraqlarının həyata keçməsinə, dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə, onların xarici partnyorlarla qarşılıqlı əlaqəsi və ümumiyyətlə, siyasi kontekstin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilməsinə təsiri nöqtəyi-nəzərindən həmin situasiyanın baxılmasını tələb edir. Belə problemin üzə çıxarılması informasiyanın səliqəli toplanmasını, problemin ən fərqləndirici xüsusiyyətlərinin və struktur komponentlərinin aydınlaşdırılmasını, başqa problem situasiyalardan təfavütünü nəzərdə tutur.

İkinci mərhələdə problemin modelləşdirilməsi yerinə yetirilir, yəni onun ən vacib elementləri, strukturları, daxili və xarici formasının bir qədər sadələşdirilmiş, lakin, eyni zamanda tam qavranılmasını təxmin edən təsəvvürlər yaradılır. Bir qayda olaraq, belə model müəyyən tədqiqat hipotezası üzərində qurulur (hipoteza çərçivəsində problemin ən əsas parametrləri göstərilir və dəqiqləşdirilir). Modelləşdirmə mərhələsində maksimal formalaşma baş verir ki, bu da konkret siyasi təzahürlərin təsviri üçün riyazi aparatın istifadəsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan modelləşdirmə tədqiqatçının təsəvvürlərinin rasionallaşdırılması prosesidir. Onun nəticəsində, habelə situasi-

yanın parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi və keyfiyyət qiymətləndirilməsindən kəmiyyət qiymətləndirilməsinə keçid əsasında problem ölçülə bilən təzahür kimi qəbul edilir.

Üçüncü, konkret proqramın tərtib edilməsi mərhələsində tədqiqatın əsas məqsədləri açıqlanır, müşahidənin təşkili və aparılması təfərrüatı ilə təsvir edilir. Bu mərhələdə empirik məlumatlar nizamlanır.

Dördüncü, tədqiqat metodlarının seçilməsi mərhələsi prinsipial xarakter daşıyır. Hər bir konkret məsələnin həlli həmişə tədqiqatın prioritet vasitə və priyomlarını nəzərdə tutur.

Bütövlükdə siyasi təhlilin iki qrup metodları mövcuddur – **ümumi** və **xüsusi** metodlar. **Ümumi metodlar** siyasi təhlilin bütün mərhələlərinin istiqamətlənməsini, rakursunu və metodoloji təminatını qabaqcadan müəyyən edir. Buraya, məsələn, **ivent-təhlil** (ingiliscə *event* – hadisə), **situativ təhlil** və bəzi başqa metodları aid etmək mümkündür. Situasiyanın qiymətləndirilməsi və aydınlaşdırılması vasitələrinin formalaşmasına köməklik göstərən ümumi metodlardan ən əhəmiyyətli **ivent** – təhlildir. Bu metod çərçivəsində siyasi proses siyasi liderlərin çıxışları, kütləvi nümayişlər, seçkilər, normativ aktların qəbul edilməsi və bu kimi hadisələrdən ibarət olan sıra kimi çıxış edir, özü də elə hadisələrdən ki, onların hər biri situasiya bütövlükdə müəyyən təsir göstərir və hər birinin arxasında fəaliyyətdə olan konkret maraqlı şəxslər durur.

Beləliklə, həmin metod, tez-tez qeyri-adekvat nəticələrə gətirən hazır konseptual sxemin situasiyanın üstünə qoyulmasına zidd olaraq, siyasi hadisələr axınıni nizamlayır, metodoloji instrumentari təklif etmək yolu ilə onları elə strukturlaşdırır ki, hətta hərdən proses iştirakçılarından da gizli qalan obyektiv tendensiyaları təzahürlər sırasından üzə çıxarır. Nəticədə situasiyanı obyektiv qiymətləndirmək, hadisələrin inkişaf proqramını vermək və əsaslandırmaq imkanı yaranır.

Bu təhlil metodlarının nümunəvi sxemi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- siyasi proses iştirakçılarını və hər bir iştirakçının arxasında dayanan, yaxud bütövlükdə prosesə təsir göstərən qeyri-siyasi subyektləri aşkara çıxarmasını;

- hadisə iştirakçılarının və onları dəstəkləyən qüvvələrin siyasi təsir və digər resurs səviyyələrinin qiymətləndirilməsini;

- siyasi proses iştirakçılarının strateji məqsəd və taktiki vəzifələrinin müəyyən edilməsi, siyasi qüvvələrin yerləşdirilməsi və maraqların konfigurasiyasının qiymətləndirilməsini;

- mümkün strateji birləşmələrin və taktiki koalisiyaların aydınlaşdırılması, hadisələrin inkişaf ssenarilərinin formalaşdırılmasını, siyasi situasiyanın bu və ya digər inkişaf ssenarilərinə siyasi proses iştirakçıları və subyektlərinin reaksiya xarakterinin qiymətləndirilməsini;

- alternativ hərəkətlərin qısa və dürüst ifadə edilməsi və onların müvəffəqiyyət ehtimalının qiymətləndirilməsini;

- siyasi situasiya, lazım olan vasitə və resurslar nəzərə alınaraq, fəaliyyətin optimal variantları əsasında tam strategiyanın formalaşdırılmasını.¹

Beləliklə, ivent-təhlil metodu ardıcılıqla aşağıdakı sxemi təsvir edir: siyasi situasiya – hadisələr – mühit – iştirakçılar (onların resursları, maraqları, qarşılıqlı əlaqələri) – fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması – məqsəd və vəzifələr (müvəffəqiyyətin, müvəffəqiyyətsizliyin meyarı) – alternativ qərarlar – ssenari və proqnozlar – fəaliyyət strategiyası.

Xüsusilər sırasına statistika, sosiologiya, iqtisadiyyat və digər fənlərdən götürülmüş standart metodlar aiddir, məsələn, **seçmə tədqiqat metodu, ekspert qiymətləndirilməsi, korrelasiya və faktor təhlili, kontent-təhlil, riyazi modelləşdirmə, mənfəət və xərclərin təhlili** və s.

Siyasi təhlilin xüsusi metodlarının spesifikasiyası onların siyasi təhlil prosesinin strukturuna uyğunluğunda, situasiyanın öyrə-

---

¹ Яковлев И.Г. Информационно-аналитические технологии и политическое консультирование // Полис, 1998, № 2, с. 131.

nilməsinin ən əsas mərhələlərində həmin metodların istifadə şərtlərinin və məhdudiyyətlərinin nəzərə alınmasında və nəhayət, onların istifadəsinin analitik və tətbiqi imkanlarında özünü büruzə verir.

Belə ki, problemin qısa və dürüst ifadə edilməsi və konseptuallaşdırılması siyasi təhlilin informasiya bazasının genişləndirilməsinə imkan verən **seçmə tədqiqat metodunu, kontent-təhlili, anket sorğusunun keçirilməsini, müsahibənin aparılmasını və eksperimental metodlardan** istifadəni nəzərdə tutur.

Problem situasiyanın modelləşdirilməsində, bir qayda olaraq, **riyazi və kompüter imitasiyası metodlarına** üstünlük verilir. Onların köməkliyi ilə analitik məntiq, statistika, fizika, iqtisadiyyat və digər bilik sahələrindən götürülən metodlar siyasi davranışın öyrənilməsində işlənir.

Bütövlükdə siyasi təhlilin əsas metodoloji aparatını sistemləşdirsək görərik ki, əsasən aşağıdakı metodlar istifadə edilir:

- **politoloji metodlar** – tarixi, normativ, institusional, sistemli, struktur-funksional və s.;

- **sosioloji metodlar** – sorğu, anket sorğusunun keçirilməsi, müsahibənin aparılması, testləşdirmə, şkalalama və s.;

- **statistik metodlar** – korrelyasiya təhlili, faktor təhlili, zaman sıralarının təhlili, pat-təhlil və s.;

- **iqtisadi metodlar** – mənfəət və xərclərin təhlili, xərclərin səmərəliliyinin təhlili, makro və mikroiqtisadi nəzəriyyələr;

- **riyazi metodlar** – riyazi modelləşdirmə;

- **ekspert qiymətləndirilməsi metodları** – Delfi metodu, “beyin hücumu”, ssenarilərin proqnozlaşdırılması və qurulması metodu;

- **eksperimental metodlar** – laboratoriya və çöl eksperimentləri, yalançı eksperimental metodlar.¹

¹ Siyasi təhlilin metodları haqqında daha ətraflı bax: *Nienaber T., Wildavski A. The Budgeting and Evaluation of Federal Recreation Programs. N.Ü., 1973; Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ./Предисл. А.К.Соколова. М., 1997.*

YENİ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ SİYASƏT

§ 1. Yeni informasiya texnologiyalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri və üç sosial-siyasi səmərəsi

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dünya birliyi inkişafın sənaye dövründən informasiya dövrünə keçir. Yeni, yaxud yüksək texnologiyaların təsiri altında transformasiyaya məruz qalan cəmiyyət informasiya cəmiyyəti adlanır. Onun yaranması kompüter texnikası və yeni informasiya texnologiyalarının geniş yayılması ilə bağlı olan informasiya inqilabının nəticəsində mümkün olmuşdur.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- global informasiya mühitinin yaradılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsi, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranması;
- informasiyanın əmtəəyə çevrilməsi, informasiya və bilik bazasının yaradılması və inkişafı;
- təhsil sisteminin təkmilləşməsi, beynəlxalq, milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişlənməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artması;
- demokratik inkişaf üçün çox vacib sayılan, vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və ondan istifadə etmək hüquqlarını təmin edən mühitin yaradılması.

Ümumiyyətlə, sivilisasiyanın inkişafı tarixində dörd informasiya inqilabı baş verib:

I inqilab hələ qədim dövrdə nəhəng kəmiyyət və keyfiyyət sıçrayışına gətirib çıxaran yazının kəşf olunması ilə bağlıdır;

II inqilab (XV əsrin 40-cı illəri) kitab çapının kəşfi ilə bağlıdır, hansı ki, bütövlükdə cəmiyyəti, mədəniyyəti, təşkilati fəaliyyəti kəskin şəkildə dəyişdirmişdir;¹

III inqilab (XIX əsrin sonları) elektrikin kəşfi ilə bağlıdır, sonuncunun sayəsində teleqraf, telefon, radio yaradılmışdır;

IV inqilab (XX əsrin 70-ci illəri) mikroprosesorlu texnologiyaların əldə olunması və fərdi kompüterlərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Mikroprosesorlarda və inteqral sxemlərində kompüterlər, kompüter şəbəkələri, məlumatların ötürülməsi sistemi təşkil olunur. Bu dövrü üç əsaslı innovasiya xarakterizə edir:

- mexaniki və elektrik vasitələrindən elektron vasitələrə keçid;
- bütün qovşaqların, qurğuların, cihazların və maşınların incələşdirilməsi;
- program idarəetmə mexanizminin təşkili.

Sonuncu informasiya inqilabı yeni bir sahəni – yeni biliklərin meydana gəlməsi üçün texniki vasitələrin, texnologiyanın yaranması ilə əlaqəli olan informasiya sənayesini ön plana çəkir. İnformasiya sənayesinin əsas təşkilədiciləri bütün növ informasiya texnologiyaları, xüsusilə də telekommunikasiya olur.

İnformasiya texnologiyası informasiya yığımının üsul və metodlarının məcmusundan istifadə edərək verilənlərin təkmilləşdirilməsi və ötürülməsi, obyekt, təzahür və ya hadisənin vəziyyəti haqqında yeni keyfiyyətli məlumatların alınması prosesidir.

Telekommunikasiya kompüter şəbəkələri və müasir texniki rabitə vasitələri bazasında verilənlərin distansiyalı ötürülməsidir.

Sənaye istehsalının, sosial-iqtisadi və siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi, həmçinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrində proseslər dinamikasının dəyişməsi bir tərəfdən elmin tərəqqi-

¹ Kitab çapı sahəsində ilk təcrübə 1041–1048-ci illərdə Çin ixtiraçısı Bi Şen tərəfindən aparılmışdı. Avropa kitab çapı üsulunun yaranması almaniyalı ixtiraçı İohann Qutenberqin adı ilə bağlıdır və bir çox mənbələrdə 1440-cı ilə aid edilir. Avropada ilk tam həcmli çap nəşri 2 cilddən ibarət olan 42-i sətirli Bibliya (1455) sayılır.

sini tələb edir, digər tərəfdən isə bu tələbatı təmin etmək üçün üsul və vasitələrin təşkilinə gətirib çıxarmışdır.

Kompüter texnikasının və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı müxtəlif informasiyaların istifadəsi əsasında təşəkkül tapmış və informasiya cəmiyyəti adını almış cəmiyyətin inkişafına xidmət edən təkana səbəb olmuşdur.

Yaponiya alimləri belə hesab edirlər ki, informasiya cəmiyyətindəki kompüterləşmə prosesi insanlara informasiyanın daha da dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verəcək, onu ətəldən azad edərək istehsal və sosial sahələrdə yüksək avtomatlaşdırma ilə təmin edib təkmilləşdirilməsini təşkil edəcəkdir. Onlara görə cəmiyyətin inkişafı maddi istehsal deyil, informasiya istehsalı rolunu oynamalıdır.

Hal-hazırda bütün ölkələr qarşısında çox vacib bir məsələ durur: informasiya cəmiyyəti səviyyəsinə keçidin səmərəli yollarını müəyyən etmək və yeni texnologiyalarla bağlı olan çətin sosial-siyasi proseslərin təhlilini verərək onları düzgün məcraya yönəltmək. Bu son dərəcə aktual və məsuliyyətli məsələdir. Ona görə ki, indi baş verən informasiya-texnoloji inqilabla, eyni zamanda sosial və siyasi baxımdan dəyişməyə qadir olmayan cəmiyyət mütləq yeni texnologiyalardan da səmərəli istifadə etməyi bacarmır və tədricən iqtisadi, texnoloji, siyasi və mədəni cəhətdən geridə qalmağa başlayır. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə dünyada baş verən qlobal sosial-siyasi transformasiyaların kompleks şəkildə öyrənilməsinin nəticələrinə, informasiya cəmiyyəti səviyyəsində keçidin ən səmərəli siyasi və sosial yollarının proqnozlaşdırılmasına əsaslanan və obyektiv proseslərə adekvat olan siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi labüddür.

Tam ictimai sistem son dərəcə mürəkkəb orqanizmdir. Onun dəyişdirilməsi yalnız dünya təcrübəsinin və daxili şəraitin, yerli inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli spesifikliyin nəzərə alınması şərtilə müvafiq model əsasında mümkündür.

Siyasi münasibətlər sahəsi ictimai sistemin elə vacib sahəsinə aiddir ki, cəmiyyətin informasiya modernləşməsinin sü-

rəti və xarakteri xeyli dərəcədə ondan asılıdır. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid edən ictimai sistemlərin siyasi reallıqları informasiya texnologiyalarının həm **dolayışı yolla** (bilavasitə), həm də **birbaşa** təsiri altında dəyişir.

Sosial-siyasi münasibətlər sahəsinə dolayısı yolla təsir edən informasiya texnologiyalarından danışdıqda aşağıdakılar qeyd olunmalıdır:

1. sənaye cəmiyyətinin bütün sosial-sinfi strukturunun kəskin dezintegrasiyası müşahidə olunur. Özü də söhbət cəmiyyət, keyfiyyət və funksional göstəricilər nöqtəyi-nəzərindən onların köklü şəkildə dəyişməsindən gedir. Sosial-siyasi differensiasiyanın tamamilə yeni meyarları əmələ gəlir ki, onlar heç də əvvəlki sosial sinif kateqoriyasından geri qalmır. Yeni böyük və ictimai əhəmiyyətli sosial qruplar ilk əvvəl informasiyanın istehsalı və mənimləməsi ilə müəyyən olunur (bu onların maaşlarının səviyyəsində, əməyin intensivlik dərəcəsində, siyasi həyatdakı əhəmiyyətində və s. əks olunur);

2. informasiya cəmiyyətində sosial differensiasiyanın və müvafiq siyasi mentalitetin formalaşmasının yeni, mənalı prinsipləri kimi informasiya üstünlükdən başqa, milli və dini şüuru, etnik birlik hissini və hətta cinsi əlamət baxımından fərqi göstərmək olar. Belə ki, sənaye səviyyəsindən informasiya səviyyəsinə keçid artıq baş vermiş ölkələrdəki tədqiqatçıların fikrincə, kişilər və qadınlar arasındakı fərq sosial-siyasi həyatın təşkilinin daha vacib faktorudur, nəinki sinfi differensiasiya. İnformasiya texnologiyalarının yayılması nəticəsində formalaşan sosial-sinfi struktur insanları faktiki olaraq, onların cinsi mənsubiyyəti əsasında bölüşdürür: kişilər informasiyanın yaradıcıları, qadınlar isə xidmət sahəsinin işçiləri funksiyasını yerinə yetirir.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsinin üç birbaşa özünü büruzə verən sosial-siyasi səmərəsini göstərmək mümkündür:

1. informasiya cəmiyyətində sinfi siyasət yox olur;
2. siyasi birləşmə və siyasi strategiyanın prinsipləri dəyişir;

3. demokratiya “participatory democracy” (iştirak demokratiyası) istiqamətində təkamül edir.

Həmin səmərələr haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermək lazımdır.

Birinci siyasi səmərə. İnformasiya cəmiyyətində insanların siyasi davranışı onların sinfi mənsubiyyətinin birbaşa ifadəsi ilə deyil, fikir və maraqlarının plüralizmi ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən informasiya cəmiyyətində əhəmiyyətli təsir qüvvəsinə malik olan partiyalar artıq hansısa bir sinfin yerinə, bütün cəmiyyətə müraciət edirlər. Səbəb də ondadır ki, belə cəmiyyətdə bir çox siyasi məsələlər qlobal xarakter alır və bütün insanların bilavasitə həyati maraqlarına toxunur. Həmin cəmiyyətdə sinfi və sosial özgəninkiləşdirmə və təklənmə “sinergiya ruhu ilə” əvəzlənir; hər bir insan ümumi problemlərin həlli üçün çalışır və çox vaxt hamının rifahı naminə sinfi maraqlardan əl çəkir. Beləliklə, informasiya cəmiyyəti formal baxımdan sinfi strukturlaşmış qalaraq faktiki-sinifsiz siyasətlə səciyyələnir, sinfli siyasət isə onda yox olur.

İkinci siyasi səmərə. İnformasiya cəmiyyətində vətəndaşların partiyalara və siyasi qruplara birləşmə prinsipi onların sosial-sinfi mənsubiyyəti deyil, hansısa şəxsiyyət tərəfindən təqdim edilən siyasi proqramdır. Bunun nəticəsində yeni cəmiyyətin daha bir mühüm səciyyəvi xüsusiyyəti müşahidə olunur: sinfi maraqlar əsasında yaradılan siyasi partiyalardan fəaliyyət proqramına əsaslanan siyasi partiyalara keçid baş verir. Baxmayaraq ki, informasiya ölkələrində indiyə qədər siyasətdə “sağ”lar və “sol”lar mövcuddur, onların müəyyən edilməsi sinfi mənsubiyyətdən deyil, partiyalar və ictimai qrupların müxtəlif maraqlarını birləşdirən proqramdan asılıdır.

Sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq, informasiya cəmiyyəti vahid kommunikasiya koduna malikdir. O, istisnasız, həmin cəmiyyətin bütün üzvlərini elektron-hesablayıcı texnikanın müxtəlif təzahürlərinin vasitəsilə (qlobal televiziyadan başlayaraq milli və beynəlxalq şəbəkələrə qoşulmuş fərdi kompü-

terlərə qədər) birləşdirir. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, möhkəm sinifdaxili əlaqələrin zəifləməsi şəraitində partiyalar və cəmiyyət, partiya liderləri və vətəndaşlar arasındakı yeganə və çox səmərəli qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqə kanalı kütləvi informasiya vasitələri olur. Məhz onlar siyasətin son dərəcə vacib formalaşma alətinə çevrilir.

Üçüncü siyasi səmərə. İnformasiya texnologiyaları iqtisadiyyatın elementlərini, onların subordinasiyasını və qarşılıqlı əlaqə üsullarını köklü surətdə dəyişdirir. Kompüterlər hər bir şəxsiyyətə öz hökumətinin fəaliyyətinə səmərəli nəzarət etmək və ikitərəfli əlaqə yaratmaq imkanı verərək birincinin real hakimiyyətini artırır.

Beləliklə, sənaye cəmiyyətində siyasi birləşmə prosesləri aşağıdakı müddəalarla müəyyən edilir:

- insanların siyasi birləşməsinin əsasını müvafiq siyasi qrup şüurunda və fərdi şüurda reallaşan sosial-sinfi mənsubiyyət təşkil edir;

- sosial-sinfi birləşmənin əsasında siyasi partiyalar və birliklər formalaşır;

- sənaye cəmiyyətinin parlament sistemi (nümayəndəli demokratiya şəklində) partiya nümayəndələrinin ali hakimiyyət orqanına irəli sürülməsi və səs çoxluğu ilə seçilməsi vasitəsilə həmin partiyaların öz maraqlarına nail olmasını nəzərdə tutur;

- liderin şəxsiyyəti və KİV siyasi birləşmə prosesində əhəmiyyətli, lakin asılı olan rol oynayır;

- vətəndaş, siyasi həyatın sırası iştirakçısı qərarlar qəbul edən siyasət subyektləri sırasından praktiki olaraq çıxarılır. Seçki anı istisna təşkil edir, amma burada da vətəndaş çox vaxt partiya intizamı ilə seçim azadlığında məhdudlaşdırılır.

İnformasiya cəmiyyətində siyasi həyat siyasi birləşmə və siyasi fəaliyyət proseslərinin gedişatını tamamilə dəyişdirən radikal transformasiyaya məruz qalır. Bu özünü aşağıdakılarda büruzə verir:

- insanların davranışının və siyasi birləşməsinin sosial-sinfi və maddi motivləri onların qlobal maraqları və özünü reallaşdırma

məqsədlərlə əvəz olunur. Sınıf, qrup, hansısa ictimai təbəqələr və sosial kateqoriyalar deyil, şəxsiyyətin tələbatları əsas götürülür;

- informasiya texnologiyalarının geniş yayılması ilə birgə elə kommunikativ kodlar meydana çıxır ki, onlar bütün vətəndaşlara siyasi fəaliyyətin hər bir mərhələsində, yəni siyasi birləşmədən başlayaraq, siyasi proqramların həyata keçməsinə qədər, bilavasitə iştirak etmək imkanı yaradır;

- siyasi birləşmədə siyasi liderlərin və KİV-in rolu son dərəcə artır;

- vətəndaşların öz hökumətləri və siyasi liderlərinə nəzarət etmək imkanı əhəmiyyətli dərəcədə çoxalır;

- insanların şəxsi həyatının toxunulmazlıq problemi kəskinləşir.

İnformasiya cəmiyyətində nümayəndəli demokratiyanın atribut və imperativləri tədricən iştirak demokratiyası ilə sıxışdırılır. Sonuncu ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin marağ müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həlli üçün tutarlı vasitələrdir.

§ 2. Azərbaycan Respublikasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının hazırkı vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Deyilənləri aşağıdakılar əyani nümayiş etdirir:

- Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003–2012-ci illəri əhatə edən Milli strategiya hazırlanıb təsdiq edilib;

- informasiya cəmiyyətinin hüquqi-normativ bazasının yaradılması sahəsində Azərbaycan dövlətinin artıq müəyyən müsbət təcrübəsi vardır (məsələn, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” və “Elektron imza haqqında” qanunlar Milli Məclisdə qəbul edilib);

- Azərbaycan hökuməti informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesini sürətləndirməyə qərarlıdır, digər tərəfdən BMTİP və başqa beynəlxalq təşkilatlar bu sahədə ölkəyə texniki və maliyyə dəstəyi göstərməyə hazırdırlar;

- respublikanın ali və orta ixtisas məktəblərinə tələbə qəbulu prosesində yeni texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq edilir, on-line rejimində biliyin yoxlanılması həyata keçirilir, bu sahədə informasiya resursları formalaşdırılır. Əhaliyə internet vasitəsilə geniş informasiya xidmətləri göstərilir;

- “Seçkilər” dövlət avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi yaradılmışdır və 2000-ci ildən başlayaraq, əhalinin səs verməsi zamanı İKT-dən geniş istifadə olunur;

- Azərbaycanın bir çox elm və təhsil müəssisələrini birləşdirən telekommunikasiya şəbəkəsi yaradılmışdır;

- Trans-Asiya-Avropa layihəsi çərçivəsində respublikada optik rabitə xətləri şəbəkəsi qurulmuş, bunun sayəsində mövcud rabitə kanalları əsasən rəqəmli rejimə keçirilmişdir;

- TRASEKA layihəsi çərçivəsində Bakı-Tbilisi dəmir yolu xətti boyunca optik rabitə xətti istifadəyə verilmişdir;

- respublikada beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə bir sıra informasiya sahəsində maarifləndirmə yönümlü regional mərkəzlər yaradılmışdır;

- müxtəlif dövlət və özəl qurumlarda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilmişdir və s.

Yeni informasiya texnologiyaları dövründə dövlətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı asılılıq daha da artacaq. Yalnız hakimiyyətlə vətəndaş arasında qarşılıqlı hörmət, işgüzar qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq əsasında informasiya cəmiyyətinə doğru uğurlu hərəkət mümkündür. Uzun sürən bu tarixi yolda Azərbaycan özünün ilk addımlarını atır. Bununla belə, böyük nailiyyətlər gözlənilir. Ölkədə İKT texnologiyaları üzrə hazırlanmış milli strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində dövlət idarəetməsində şəffaflıq təmin ediləcək, davamlı iqtisadi dirçəlişə nail olunacaq, əhalinin həyat şəraiti yüksək dərəcədə yaxşılaşacaq, ölkədə vahid elektron informasiya məkanı formalaşacaq, bütün vətəndaşlar üçün informasiya əldə etmək imkanları yaranacaq və milli maraqlar nəzərə alınmaqla ölkə ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiya olunacaqdır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, informasiya cəmiyyətinə keçid üçün ölkədə əlverişli şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin siyasi məqsədlərindən biridir.

Milli strategiyanın əsas fəaliyyət istiqamətləri sırasına siyasi sahəyə aid olan Elektron hökumətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi də daxildir. Burada aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- dövlət idarəetmə orqanlarında və təşkilatlarında, yerli idarəetmə orqanlarında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq və inkişaf etdirilməsi;

- vətəndaşların, qeyri-hökumət təşkilatlarının dövlət idarə edilməsində iştirakı üçün münasib şəraitin yaradılması;

- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, siyasi sistemin müxtəlif tərkib hissələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi;

- dövlət qulluqçularının İKT sahəsində biliklərinin müntəzəm artırılması mexanizminin hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- dövlət idarəetmə orqanlarında və təşkilatlarında elektron sənəd mübadiləsinin geniş tətbiqi;

- vətəndaşlara informasiya xidmətləri göstərən dövlət avtomatlaşdırılmış məlumat sistemlərinin, tematik, sahə, regional informasiya resurslarının yaradılması;

- seçkilər prosesində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinin inkişaf etdirilməsi.

Son dərəcə önəmlidir ki, informasiya cəmiyyətinə keçidi sürətləndirmək, İKT-ni tətbiq və inkişaf etdirmək üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlət aparıcı rol oynayır. Dövlətin və cəmiyyətin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində 10 illik müddətdə Azərbaycan Respublikasının informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində Avropanın qabaqcıl ölkələri sırasına daxil olması, Cənubi Qafqaz və Trans-Xəzər regionlarında ölkənin İKT–lider mövqeyinin təmin ediləcəyi gözlənilir.¹

§ 3. Təbliğat-təşviqat və marketing tipli texnologiyalar

Təbliğat-təşviqat tipli texnologiyalar bütövlükdə insanların şüur və davranışının nəzarətdə saxlanılmasına yönəldilib. Onların köməkliyi ilə əhalinin siyasi reaksiyaları və tələbatları süni şəkildə formalaşdırılır. Təbliğat-təşviqatın belə məqsəd və xarakterinə **yalan məlumatların çatdırılması (dezinformasiya), məlumatların saxtalaşdırılması və resipiyentlərin şüuru ilə manipulyasiya** kimi bildirmə üsulları və vasitələri cavab verir.

Yalan məlumatların çatdırılması manipulyativ texnologiyaların informasiya təsirinin elə xüsusi növü kimi çıxış edir ki, sonuncunun köməkliyi ilə kommunikator məqsədlərini gizlədir, lakin resipiyentdə onun öz istəkləri ilə üst-üstə düşən niyyətin yerinə məhz həmin kommunikatorun maraqlarına cavab verən niyyəti oyadır. Başqa sözlə – manipulyasiyaya kommunikator tərəfindən resipiyentin niyyətlərinin gizli proqramlaşdırılması və iradəsinə əhəmiyyət verməyərək ona özgə maraqların yerinə yetirilməsinin aləti, vasitəsi kimi yanaşılmasıdır.²

¹ Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya (2003–2012-ci illər), s. 1-29.

² Yalan məlumatların çatdırılması (dezinformasiya) anlayışı Birinci Dünya müharibəsi illərində alman ordusunun ali komandanlığı tərəfindən tətbiq edilmişdi və çöl taktikası işində düşməni aldatmaq məqsədilə yalan, böhtan, yarıhəqiqətdən istifadəni nəzərdə tuturdu.

Manipulyativ texnologiyalara əsaslı arqumentasiyadan imtina və psixoloji tələqindən geniş istifadə xasdır. Diffamasiya da, yəni kimisə gözdən salan, rüsvay edən məlumatların hamının qarşısında aşkarlanması üsulu tez-tez gərəklı olur.

İnformasiya texnologiyalarının təbliğat-təşviqat formaları, bir qayda olaraq, siyasi qalmaqallar, informasiyon və psixoloji mühari-bələr, informasiya terroru ilə bilavasitə bağılıdır, hansılar ki, rəqib-lərin ictimai adı və maraqlarına zərər gətirməyə, onları hörmətdən salmağa və siyasət səhnəsindən sıxışdırmağa istiqamətlənir.

§ 4. Pablik rileyşnz

Təbliğat-təşviqat tipli informasiya texnologiyalarından fərqli olaraq, Pablik rileyşnz (PR) texnologiyaları elə informa-siya-analitik hərəkətlər sistemidir ki, onun əsas prinsipini siya-si məqsədlərin resipiyentə qarşı vicdanlı, səmimi və hörmətçil münasibəti əsasında həyata keçirilməsi təşkil edir. PR (ingilis-cə *Public relation* – ictimai əlaqə) çərçivəsində təbliğat və təşviqat üçün daha səciyyəvi olan texnologiyaların qismən is-tifadə edilmə imkanlarının mövcudluğuna baxmayaraq, bütöv-lükdə Pablik rileyşnz texnologiyaları yalandan, faktların saxta-laşdırılmasından prinsipial olaraq imtina edir və resipiyentlə kommunikator arasındakı əks əlaqəni nəzərdə tutur.

PR üçün informasiyanın açıqlığı, kommunikator və resipi-yentin qarşılıqlı mənfəəti, ictimai rəyə arxalanma və ictimaiy-yətə hörmətçil münasibət son dərəcə vacibdir.

Bu gün siyasi bazarda istifadə edilən PR texnologiyalar ilk əvvəl böyük biznes sahəsində formalaşır. XX əsrin əvvəllərində kommunikasiyalar üzrə müstəqil ekspert, amerikalı A.Li Pablik rileyşnz texnologiyalarının əsasını qoyur. Lakin bu tip-li kommunikativ münasibətlər İkinci Dünya müharibəsindən sonra kütləvi hal alır və get-gedə mükəmməlləşir.

PR-ın tarixi təkamülü onun nisbətən müstəqil qollarını forma-laşdırır. PR-texnologiyalar yerinə yetirdikləri vəzifələrlə fərqlə-

nir. Məsələn, həmin vəzifələr: kommunikatorun dövlət və ictimai təşkilatlarla əlaqələrinə xidmət etmək (publik affairs), KİV-lə münasibətləri qurmaq (media relations), investorlarla qarşılıqlı əlaqələri saxlamaq (investor relations), böhran situasiyaları idarə etmək (crisis management), prezentasiya tədbirlərini (special events) – müsabiqələri, lotereyaları və i.a. keçirmək və sairdir.¹

Ən əsas PR–texnologiyalardan biri – siyasi obyektlərin müsbət imicinin yaradılmasıdır. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, korporativ strukturlar (partiyalar, hərəkatlar), hətta bütövlükdə dövlət, yaxud dövlətlərarası təşkilatlar belə obyekt ola bilər.

İmicin yaradılması – subyektin bu və ya digər xüsusiyyət və keyfiyyətlərinin qəsdən düzəldilməsidir ki, onlar həmin subyektin ictimaiyyət üçün cazibədar etsin və onun iştirakı ilə konkret siyasi məsələnin (seçkilərdə qələbə, iqtidarın legitimliyinin artırılması və s.) həllinə imkan versin. Bu mənada imic siyasət sahəsinin son dərəcə əhəmiyyətli struktur komponentidir. Onun köməkliyi ilə hakimiyyətdə olan subyektlər əhalilə əlaqə saxlayır, qarşılıqlı əlaqəni təmin edir, ictimai rəyə məqsədyönlü təsir etməyə çalışır. İmic–siyasət subyektlərinin siyasi kapitalının çox vacib forması və eyni zamanda onun artırılma mexanizmidir.

Adətən imic psixoloqlar, məsləhətçilər və peşəkar analitiklər tərəfindən formalaşdırılır. Əlbəttə, onlar insana əvvəlcədən xas olan xüsusiyyətləri tamamilə dəyişə bilmir, lakin məhz həmin xüsusiyyətlərin əsasında elə obraz yaradır ki, o, əhali tərəfindən müsbət qəbul edilir. İmicin müvəffəqiyyətliliyinin əsas meyarı onun aparıcı cəhət və cizgilərinin kütləvi şüurun dəyər və tələbatlarına cavab verməsidir.

Siyasi xadimin imicinin formalaşdırılması üçün istifadə edilən texnologiyalar onun əsas parametrlərinə, o cümlədən: ünsiyyət üslubu, standart və qeyri–standart şəraitdəki davranışı, böhranlara reaksiyası, xarici görünüşü, danışığı, əl–qol hərəkatları, artikulyasiya və mimikasına aiddir. Müvafiq olaraq imicin

¹ Вах: Чумиков А.Н. Креативные технологии публик рилейшнз. М., 1998.

formalaşdırılmasının müəyyən istiqamət və texnikaları meydana çıxır: bodibildinq (əl-qol hərəkətlərinin, əzələ reaksiyalarının qaydaya salınma texnikası), feysbildinq (xarici görünüşün, mimikanın korreksiya texnikası) və s.

§ 5. Siyasi reklam

Siyasi imicin formalaşmasının müstəqil istiqaməti siyasi reklamdır. Siyasi reklam insana yönəldilmiş elə qeyri-şəxsi müraciət formasıdır ki, informasiyanın azad və rəqibli seçim şəraitində onu (insanı) müvafiq dəstəkləməyə səfərbər etmək məqsədilə siyasi əmtənin (namizədin, institutun, rəmzin) müsbət obrazının yaradılmasına istiqamətlənir. Siyasi reklamın son məqsədi siyasi obyektin (namizədin obrazı, siyasi partiyanın mahiyyəti) məğzini emosional və lakonik formada çatdıraraq, vətəndaşların mümkün qədər geniş dairəsinin ona qarşı müsbət münasibətini formalaşdırmaq və onun dəstəklənməsinə yönəldilmiş real hərəkətlərə sövq etməkdir.

Marketinq tipli informasiya texnologiyalarının bir növü kimi siyasi reklam vətəndaşların müəyyən rəyində maraqlıdır. Bu və ya digər institut, lider, yaxud doktrinaların müsbət obrazlarını formalaşdıraraq, reklam ardıcılıqla müəyyən siyasi məqsəd və dəyərləri informasiya bazarında irəliyə çəkir. Belə siyasi əmtəələrin yayılma, populyarlıq və tanınma dərəcəsi, eynilə əhali tərəfindən dəstəklənmə səviyyəsi reklamın səmərəliliyinin əsas göstəriciləridir.

Müvafiq məlumatların əsasən ödənişli çatdırılması reklam texnologiyalarının əsas istifadə xüsusiyyətlərindən biridir. Belə halda reklam materiallarının məzmunu onu yayan subyektlər tərəfindən maksimum nəzarətdə saxlanılır və başqa şəxslər tərəfindən (jurnal, qəzet, teleproqram redaktorları və s.) özbaşına dəyişdirilə bilməz. Kommersiya reklamından fərqli olaraq, siyasi reklamda, adətən opponentlər tənqid edilir. Siyasi reklam heç də insanın səriştəsinin, yetkinliyinin keyfiyyət artımı-

nı nəzərdə tutmur. Onun texnologiyaları siyasi şüurun dərin qatlarına deyil, üzdə olan, emosional-hissi, situativ elementlərinə təsir edir, hansılar ki, real vaxt rejimində insanın siyasi obyektlərə münasibətini dəyişməyə qadirdir.

Reklam texnologiyalarının məzmunu və forması olduqca müxtəlifdir. Ən ümumi şəkildə reklam texnologiyalarının aşağıdakı təsnifatını vermək olar:

- **audio** (radioreportajlar, reklam müraciətlər, söhbətlər) və **video** (videoroliklər, teledebatlar və s.) **reklam formaları**;
- **reklam məlumatlarının çatdırılmasının çap üsulları** (məqalələr, icmallar, müsabiqələr və s.);
- **küçə reklam formaları** (reklam lövhələri, afişalar, transparantlar, vərəqələr, divar yazıları, yeni “siyasi qrafiti”);
- **çap reklam vasitələri** (plakatlar, açıqçalar, məktublar, müraciətlər, kitabçalar, təqvimlər, vizit kartları və s.);
- **birbaşa poçt reklam metodikası** (konkret seçicilərə poçt məlumatlarının çatdırılması);
- **reklam suvenirlərinin yayılması** (maykaların, qələmlərin, beysbolmaların, döş nişanlarının, işgüzar hədiyyələrin);
- **reklamın kompüterləşdirilmiş formaları** (internet, xüsusi informasiya proqramları);
- **ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə tədbirlərin keçirilməsi** (namizədin əhali ilə şəxsi görüşləri; mitinq və konfranslarda çıxışlar və s.).

§ 6. Siyasətdə və politologiyada kompüter texnologiyaları

Kompüter və kompüter texnologiyaları müasir ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən siyasətdə geniş istifadə olunur. Kompüterlər informasiyanın əldə edilməsi, işlənməsi və saxlanması üçün universal vasitəsidir. Şəxsi kompüterlərin yaranması ilə informasiya texnologiyalarının inkişafında yeni mərhələ başlayır.

Qeyd olunmalıdır ki, informasiya texnologiyaları inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərə bölünməsinin bir neçə əlaməti mövcud-

dur. Bölünmə əlamətlərinin bəzilərini (ən əsaslarını) göstərək:

- **informasiyanın işlənməsinin məqsəd və proseslərinin növü;**
- **cəmiyyətin informatizasiyası yolunda duran problemlər;**
- **kompüter texnologiyalarının gətirdiyi üstünlüklər;**
- **texnologiya alətlərinin növləri.**

Sonuncu yanaşmaya görə informasiya texnologiyaları beş mərhələdən keçir:

1-ci mərhələ (XIX əsrin ikinci yarısına qədər) – “əl” informasiya texnologiyası ilə bağlıdır. Onun əsas alətləri: qələm, mürekkəbqabı, kitab, poçt vasitəsilə məktub, paket və təcili məlumatların göndərilməsidir. Texnologiyanın əsas məqsədi isə informasiyanın lazımlı formada təqdim edilməsidir.

2-ci mərhələ (XIX əsrin sonundan) – “mexaniki” texnologiya ilə bağlıdır. Onun əsas alətləri: yazı makinası, telefon, diktofon, daha təkmilləşdirilmiş poçtdur. Texnologiyanın əsas məqsədi isə daha rahat vasitələrlə informasiyanın lazımlı formada təqdim edilməsidir.

3-cü mərhələ (XX əsrin 40–60-cı illəri) “elektrik” texnologiyası ilə bağlıdır. Onun əsas alətləri: elektron-hesablayıcı maşınlar və müvafiq proqram təminatı, elektrik yazı makinaları, kserokslar və portativ diktofonlardır. Texnologiyanın məqsədi dəyişir, yeni informasiyanın təqdim edilməsinin formasından onun məzmununun formalaşmasına keçid başlayır.

4-cü mərhələ (70-ci illərin əvvəllərindən) – “elektron” texnologiyası ilə bağlıdır. Onun əsas alətləri: böyük elektron-hesablayıcı maşınlar və onların əsasında yaradılan avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və informasiya-axtarış sistemləridir. Texnologiyanın əsas məqsədi informasiyanın məzmununun formalaşmasıdır.

5-ci mərhələ (80-cı illərin ikinci yarısından) “kompüter” texnologiyaları ilə, yaxud yeni innovasion texnologiyalarla bağlıdır. Şəxsi kompüter onun əsas alətinə çevrilir. Müxtəlif sahələrdə lokal kompüter şəbəkələri geniş istifadə edilməyə başlayır.

Bir qədər sonra (90-cı illərin əvvəlindən) internet ilə “interaktiv” televiziya bütün dünyada yayılır.

Kompüterin idarəedilməsi tapşırığı maşına aydın olan dildə çevirən proqramın köməkliliyi ilə həyata keçirilir, sonra işə yerinə yetirilmə və insan üçün anlaşılan dildə “hesabat” mümkün olur. Xarakterinə görə kompüterlərdə istifadə edilən proqramlar üç qrupa bölünür: **sistem**, **tətbiqi** və **instrumental** proqramlar.

Sistem proqramlar ilk öncə kompüterin özünün normal işi və tətbiqi proqramların istifadəsi üçün lazımdır.

Tətbiqi proqramlar çox geniş işlədilir və sayca ən böyük qrupu təşkil edir. Onlardan bəzilərini qeyd edək: “tərcüməçi”, mətnlərin işlənilməsi, mətn redaktoru, korrektor proqramlar, təlim proqramları, şəxsi informasiya sistemləri, elektron cədvəllər və s.

Instrumental proqramlar bütün proqramların yaradılmasına yararlıdır. Onlarla müvəffəqiyyətli iş qurmaq üçün xüsusi təhsil istəniləndi.

Kompüter texnikası və proqram təminatı super sürətlə köhnəlir və təzələnilir. Skaner, SD-rom, faks-modem, animasiya və nəşriyyat proqramları ilə əlavə olunmuş müasir kompüterlər siyasi marketing və siyasi menecmentə nəhəng təsir göstərir.

Çağdaş cəmiyyətin dinamik tərzdə dəyişən şəraitində sosial-siyasi sahənin təhlil və proqnozlaşdırılmasının səmərəli alətinə olan böyük ehtiyac artmaqdadır. Bu işə tədqiqatçıları sosial-siyasi inkişafı müəyyən edən real qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi metodlarının formallaşdırılma imkanlarını axtarmağa, onları dəqiq məntiqi, sonra işə riyazi rəmzlər dilinə çevirməyə vadar edir. Nəticədə real prosesləri təsvir edən riyazi konstruksiyalar yaranır. Müasir kompüterlərdən istifadə hadisələrin mümkün inkişaf variantlarını hesablamaq, politoloji proqnoz vermək imkanlarını qat-qat artırır.

Mürəkkəb ictimai, o cümlədən siyasi proseslərin optimal idarə edilməsinə və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq tələbatı

fəaliyyətin nəticələrinin proqnozlaşdırılması məsələlərini önə çəkir və **sistemli təhlil** istifadəsini aktuallaşdırır.

Sistemli yanaşmanın (təhlilin) aşağıdakı əsas aspektləri mövcuddur:

- **sistemli-komponent aspekt** sistemin tərkibini öyrənir və elə komponentləri fərqləndirir ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi yalnız bütövlükdə sistemə xas olan keyfiyyət xüsusiyyətlərini təmin etsin;

- **sistemli-struktur aspekt** sistemin elementlərinin daxili əlaqə və qarşılıqlı təsirinin tədqiqini nəzərdə tutur;

- **sistemli-funksional aspekt** bu sistemin komponentləri arasındakı, komponentlərlə bütövlükdə sistem arasındakı, sistemlə həmin sistemin tərkibinə daxil olan digər sistem arasındakı informasiya-funksional əlaqələri tədqiq edir. Komponentlərin funksional təsviri məqsədəuyğun və iyerarxik olmalıdır. Adətən koordinasiyanı (funksiyaların üfüqi uzlaşdırılmasını) və subordinasiyanı (funksiyaların şaquli uzlaşdırılmasını) fərqləndirirlər;

- **sistemli-kommunikasiya aspekti** sistemin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsini əks etdirir;

- **sistemli-integrativ aspekt** sistemin bütöv, tamlıq təşkil edən xüsusiyyətlərinin (hansılar ki, onun heç bir komponentinə xas deyil) tədqiqini nəzərdə tutur;

- **sistemli-tarixi aspekt** sistemin retrospektivinin və inkişaf perspektivinin aydınlaşdırılmasına yönəlib. Həmin aspekt sistemin vahid bir proses kimi, yəni onun genezis, işləmə və inkişafının birlikdə baxılmasını tələb edir.

Sosial-siyasi proseslər təhlil edildikdə özül sistem qismində, bir qayda olaraq, konkret sosial birlik (ölkə, inzibati-ərazi vahidi, istehsal kollektivi, qanunverici orqan, icra hakimiyyətinin aparatı, partiya və i.a.) qəbul edilir.

Real sistemlər, adətən bilavasitə təhlil üçün mürəkkəbdir. Belə halda onlar sadələşdirilmiş sistemlə əvəz olunur. İlkin sistemin bu zaman yaranan imitasiyası onun modelidir ki, bilavasitə tədqiqat obyektinə çevrilir. Həmin (təkrar) obyektin

yaradılması prosesi və onun üzərində real proseslərin imitasiyası **modelləşdirmə** adlanır. Modelləşdirmə bir neçə mərhələyə bölünür:

- **birinci mərhələdə** tədqiq edilən sistem haqqında vahid nəzəri təsəvvür – onun **konseptual modeli** formalaşır. Konseptual modelin qurulması sistemin ən əhəmiyyətli amil və inkişaf göstəricilərinin, asılılıq və qanunauyğunluqlarının aydınlaşdırılmasını və verbal təsvirini nəzərdə tutur;

- **ikinci mərhələdə** konseptual modelin təsviri riyazi rəmzlər dilinə çevrilir və beləliklə, sistemin **riyazi modeli** yaradılır;

- **üçüncü mərhələdə** riyazi model kompüter proqramlaşdırılması dilinə uyğunlaşdırılır və beləliklə, tədqiqatçıya rəqəmli empirik informasiya ilə işləmək imkanı verən **kompüter modeli** əmələ gəlir;

- nəhayət, **dördüncü mərhələdə** tədqiq edilən sistem haqqında empirik informasiyanı riyazi, yaxud kompüter modelinə daxil edərək, riyazi rəmzləri kəmiyyət göstəricilərinə dəyişərək biz həmin sistemin **informasiya modelini** əldə edirik. Sonuncu doğruluğun bu və ya digər dərəcəsilə real situasiyanı qiymətləndirmək və onun nəticələrini proqnozlaşdırmaq, başqa sözlə, eksperiment qoymaq imkanı verir.

Bir daha qeyd edək ki, XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən siyasi məkanın kökündən dəyişdirilməsində: informasiya siyasi bazarında elektron KİV-in peyda olunması; siyasi kommunikasiyanın dialoq üsullarının yaranması; məlumatların ötürülmə sürətinin kəskin artması, “elektron birliklərin” (məsələn, internet istifadəçiləri olan yuzer birliklərinin) formalaşması və s. mühüm rol oynadı və dövlət hakimiyyəti uğrunda aparılan rəqabətin şert və imkanlarını izah etdi.

Ənənəvi institutlara və siyasi prosesin mexanizmlərinə meydan oxuyan **İnternet informasiya inqilabının ən parlaq ifadəçisi, lokal, regional və qlobal kommunikasiya vasitəsidir**. Onun əsas istifadə imkanları **elektron poçt (E-mail), Web-səhifələrin baxılması və informasiya axtarışdır**. İnternet

60-cı illərin əvvəlində ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi nəzdindəki Qabaqcıl Tədqiqat Layihələri Agentliyinin (Advanced Research Projects Agency – ARPA) informatika və kompüterləşdirmə sahəsində maliyyələşdirdiyi tədqiqatlar nəticəsində yaradılır. Təxminən on il sonra Lokal Şəbəkələr meydana çıxır. Bundan sonra İnternet texnologiyaları yüksək sürətlə inkişaf edir, “kibernetik məkan” genişlənir və beləliklə, İnternet məxfi hərbi laboratoriyalardan çıxaraq qısa vaxt ərzində ən böyük ümumdünya kommunikasiya vasitəsinə çevrilir.

Belə ki, 1991-ci ildə onun son dərəcə əhəmiyyətli elementi olan World Wide Web (WWW) – “Ümumdünya toru” işlənməyə başlayır. 1993-cü ildə ABŞ-ın o vaxtkı prezidenti Uilyam Klinton və vitse-prezidenti Albert Qorun Memorandumunda “Milli informasiya infrastrukturu”nun yaradılması təşəbbüsü rəsmi bəyan ediləndən və 1994-cü ilin dekabrında təsdiqlənəndən sonra “Ümumdünya toru” texnologiyası artıq hər yerdə tətbiq olunur.

Kompüter-kommunikativ şəbəkələr sahəsində regional və dünya lideri, sözsüz ki, Yaponiyadır. Burada 1994-cü ildə tamamilə yeni səviyyəli proqramın həyata keçirilməsinə, yeni milli optik rabitə infrastrukturunun inşasına başlandı. “2010-cu ildə hər bir evə optik rabitə kabeli” adlanan layihə son məlumatlara görə 2005-ci ildə başa çatdırılacaq.

Yeni informasiya texnologiyaları siyasi həyata əhəmiyyətli və get-gedə daha da artan dərəcədə təsir göstərərək siyasi menecmenti və siyasi marketinqi tamamilə başqa keyfiyyət səviyyəsinə qaldırır. Bu texnologiyalar o qədər populyarlaşıb ki, Qərb politologiyasında onları cəmiyyətin ümumi demokratikləşməsinin vasitəsi kimi səciyyələndirirlər. Kompüter texnologiyaları plüralizmə, nümayəndəli demokratiyanın iştirak demokratiyası ilə əvəz olunmasına geniş yol açaraq, eyni zamanda heç bir başqa demokratik instituta zərər gətirmir. Yeni yaranan fenomeni ifadə etmək üçün hətta xüsusi anlayışdan – “teledemokratiya anlayışından” istifadə edilir. A. Etsioni icti-

mai rifaha kommunikativ texnologiyalarla nail olmağı mümkün edən teledemokratiya konsepsiyasını işləyib hazırlayır. R.Dal hesab edir ki, siyasi qərarlar xalqın fikir və rəyinə arxalanan qabaqcıl demokratik cəmiyyətin yaradılmasında telekommunikasiya texnologiyaları aparıcı rol oynayır. N.Neqropontenin nöqteyi-nəzərincə isə global kommunikasiyaların əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, onların təsiri altında hətta milli dövlət yox olacaq. Bir çox müasir alimlərin rəyinə görə yeni kommunikasiya texnologiyalarının, ilk növbədə İnternetin inkişafının nəticəsində siyasi prosesin dinamizminin artması və eyni zamanda onun haçalanması baş verəcək.

III F ə s i l

SİYASİ PROQNOZLAŞDIRMA

§ 1. Siyasi proqnozlaşdırmanın labüdlüyü və mahiyyəti

Ən ümumi şəkildə proqnozlaşdırma gerçəkliyin qabaqlayıcı inikasıdır. Siyasi proqnozlaşdırma ilə məşğul olmağın əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, bir çox siyasi qərarların gələcək taleyi, onların törədə biləcəyi hadisələr, sonuncuların gedişatı və mümkün inkişaf yolları öncədən bəlli olmalıdır. Sosial-siyasi proseslərin idarəetmə təcrübəsi planlaşdırma və idarə olunmanın səmərəliliyinin birbaşa proqnozlaşdırmanın səviyyəsindən asılı olmasını təsdiq edir. Siyasi rəhbərlik orqanları üçün elmi baxımdan əsaslandırılmış proqnozların mövcudluğu siyasi hadisələrin gedişatını qabaqcadan görmək, cəmiyyətin onlarla mümkün inkişaf proqramından ən optimalını seçmək deməkdir. Buna görə proqnoza müraciət edək.

Proqnoz gələcəkdə obyektin mümkün vəziyyətləri, onların həyata keçməsinin alternativ yolları və müddəti haqqında elmi baxımdan əsaslandırılmış mühakimədir, yaxud

obyektin necə inkişaf edəcəyi və gələcəyinin necə olacağı barədə əldə olan əsaslara görə irəlicədən xəbər vermədir.

Proqnozların işlənmə prosesi proqnozlaşdırma adlanır. Proqnozlaşdırma konkret proses, təzahür və hadisələrin elə xüsusi elmi tədqiqatıdır ki, onun nəticəsində proqnozlaşdırılan obyektin keçmiş və indiki vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar əsasında onun gələcəkdəki mümkün vəziyyətləri barədə təsəvvür yaranır, yəni başqa (yeni) biliklər əldə edilir. Hər bir proqnoz elə işlənir ki, ehtimal edilən hadisələrin mümkün inkişafının arzuolunmaz nəticələrindən qaçılınsın və onların istənilən istiqamətdə mümkün inkişafı sürətlənsin.

Proqnozlaşdırmanın iki aspekti seçilir: mümkün, yaxud arzuolunan perspektiv, vəziyyət və qərarların təsvirini nəzərdə tutan **qabaqcadan xəbər vermək aspekti** və problemlərin həll edilməsini, məqsədyönlü fəaliyyətdə gələcək haqqında informasiyadan istifadəni nəzərdə tutan **qabaqcadan göstərmək aspekti**. Bu səbəbdən proqnozlaşdırma probleminin iki tərəfini ayırmaq olar: **nəzəri dərkətmə və idarəetmə**.

Siyasi proqnozlaşdırmanın obyektini daxili və xarici siyasətdir, predmeti isə siyasi hadisə, təzahür və proseslərin mümkün vəziyyətlərinin dərk edilməsidir. Bununla əlaqədar **daxili siyasi və xarici siyasi proqnozlaşdırmanı** fərqləndirmək məqsədəuyğundur.

Daxili siyasi proqnozlaşdırma (daxili siyasət) siniflər, millətlər və digər sosial qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər sahəsidir. Daxili siyasət üçün dövlət hakimiyyəti ilə birbaşa, yaxud dolayı yolla əlaqə xasdır. Siyasət sosial qruplar arasındakı münasibətlərin bütün növləri, müxtəlif siyasi münasibətlər sistemi (sinif, partiya, millət və xalqların mübarizəsi və əməkdaşlığı, inqilablar, müharibələr, seçkilər) və onların mənəvi-nəzəri forması, ideal ifadəsi (siyasi görüşlər, ideyalar, əhval-ruhiyyə, zehniyyət, nəzəriyyələr, proqramlar, prinsiplər) ilə bağlıdır. Siyasət sahəsinə siyasi hərəkətlər, siyasi münasibətlər, siyasi şüur və davranış, dövlət daxilində sosial qrupların və onların liderlə-

rinin qərar və fəaliyyətlərinin istiqaməti və s. daxildir. Daxili siyasətin məzmununa dövlət, partiya, cəmiyyətin siyasi təşkilinin bütün elementlərinin fəaliyyəti aiddir.

Daxili siyasətin tam tərkibi daxili siyasi proqnozlaşdırmanın maraq dairəsini təşkil edir. **Daxili proqnozlaşdırma sahəsində də iki aspekti ayırmaq mümkündür.** Onlardan biri konkret siyasi hadisələrə proqnozlu qiymət verilməklə bağlıdır. Bu aspekt tətbiqi xarakter daşıyır və adətən təcrübədə siyasi fəaliyyət prosesində yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq, belə proqnozun subyekti kimi dövlət orqanları və başqa siyasi orqanlar çıxış edir.

Daxili proqnozun digər aspekti cəmiyyətdə baş verən siyasi prosesləri və cəmiyyətin siyasi institutlarının fəaliyyətini əhatə edir. Proqnozu işləyib hazırlayan qismində cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsi sahəsində ixtisaslaşan hər hansı bir elmi kollektiv çıxış edir.

Xarici siyasi proqnozlaşdırma xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki proqnozlardır. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasında ilk növbədə dövlətlər, sonra isə beynəlxalq həyatın digər iştirakçıları arasındakı münasibətlər təhlil edilir.

Ümumiyyətlə, siyasi proqnozlaşdırma praktiki siyasətin bir hissəsidir. Proqnozlar kifayət qədər çox verilir. Onların axınında dolaşdırılmamaq üçün proqnozların müəyyən tipologiyası tələb olunur, hansı ki, məqsəd, məsələ, obyekt, xarakter, metod və s.-dən asılı olaraq müxtəlif meyarlar əsasında qurula bilər. Burada başlıca "proqnoz nə üçün işlənir?" sualına cavab verməyə köməklik göstərən problem-məqsədli meyarlardır. Bununla bağlı proqnozun iki tipini fərqləndirirlər: **axtarış** və **normativ**.

Axtarış proqnozu bu və ya digər təzahür, proses, hadisənin gələcəkdəki mümkün vəziyyətini müəyyənləşdirməkdir. Belə proqnoz müşahidə olunan təmayüllərin dəyişdirilməsini mümkün edən qərarlardan mücərrədləşmə şərti ilə həmin təmayüllərin ekstrapolyasiyası yolu ilə həyata keçir. Həmin tipli

proqnozun məqsədi siyasi idarəetmə vasitəsilə həllini tapa biləcək perspektiv problemlərin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsidir. Bu proqnoz “mövcud sosial-siyasi təmayüllərin saxlanılması şərtilə cəmiyyətdə ehtimala görə nə baş verəcək?” sualına cavab verir.

Normativ proqnoz siyasi proqnozlaşdırma obyektinin mümkün olan vəziyyətlərinə çatmağın yolları və müddətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Yəni əvvəlcədən verilən norma, ideal, stimül və məqsədlər əsasında istənilən vəziyyətlərin əldə olunmasının proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulur. Belə proqnoz “istəniləni hansı yollarla əldə etmək mümkündür?” sualına cavab verir.

Proqnozun **operativ (cari), qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli** və **uzaqmüddətli** zaman dərəcələri məlumdur. Onlar nisbi və bu, ya digər proqnozun xarakter və məqsədindən asılıdır. Lakin buna baxmayaraq, hamı tərəfindən qəbul edilən ayırma lazımdır.

Siyasət sahəsində empirik olaraq aşağıdakı zaman miqyası müəyyən edilib: bir aya qədər – operativ, bir ilə qədər – qısamüddətli, bir neçə (adətən beş) ilə qədər – orta müddətli, beş ildən artıq (təxminən on beş – iyirmi ilə qədər) – uzunmüddətli, iyirmi ildən artıq – uzaqmüddətli proqnozlar sayılır. Müəyyən şəraitdə siyasət sahəsində qısa – və uzunmüddətlik arasındakı diapazon yaxın onillik həddinə qədər daralır.

§ 2. Siyasi proqnozlaşdırmanın obyektiv əsasları və şərtləri

“Siyasi proqnozun əsasını nə təşkil etməlidir ki, o, elmi olsun?” – sualına yalnız belə cavab vermək mümkündür: proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasını materialist qnozeologiya təşkil edir, çünki sonuncuya görə obyektiv dünyada prinsipcə dərk edilməyən şeylər, təzahürlər və proseslər yoxdur, gerçəkliyin yalnız hələ ki, yəni hal-hazırda dərk edilməmiş ayrı-ayrı qanun, tərəf və faktları ola bilər.

Siyasi hadisələrin obyektiv əsası ondan ibarətdir ki, onların gələcəyi indinin özündə vardır, amma ehtimal şəklində; yeni həmişə köhnənin (keçmişin) daxilində (tərkibində) olmaqdadır, fəqət, yenə də ehtimal şəklində. Ehtimal isə gerçəklikdə, onun gələcək inkişafının gizli təmayülü kimi mövcuddur. Deməli, gələcəyi proqnozlaşdırmaq üçün real gerçəkliyi dərk etməkdən başqa yol yoxdur. Elmi proqnoz siyasi hadisə, təzahür və prosesin gələcəyini hazırkı zamanda gerçəkliyin inkişaf qanunlarına əsaslanaraq açə bilər.

Gerçəkliyin inkişafının ən ümumi qanunlarından biri **səbəbiyyət qanunudur**. Dünyada hər şeyin öz səbəbi olduğuna görə, hər növ dərkətmə bu səbəbin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Səbəbi bildikdə, onun nəticəsini qabaqcadan bildirmək mümkündür. O da çox əhəmiyyətlidir ki, əgər cəmiyyət üçün bu nəticələr arzuolunmazdırsa, səbəbin özü də neytrallaşdırıla bilər.

Qanunlar əsasında aparılan uğurlu proqnozlaşdırma üçün onların sistemini, həyata keçmə və istifadə mexanizmlərini dərinləndirmək lazımdır. Tarix obyektiv qanunlarla inkişaf edir, lakin onu yaradan insanlardır. Sonuncular, bu qanunları nəzərə alıb – almadığından asılı olaraq tarixin inkişafını ya sürətləndirir, ya da ləngidirlər. İctimai proseslərin inkişaf qanunları ilə hesablaşmağı istəməmək, ya bacarmamaq nəticə etibarilə siyasətdə subyektivizmə və avantürizmə gətirib çıxarır. Nəzərə alınmalıdır ki, siyasi maraqlar inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə nə qədər az uzlaşdırılırsa, proqnozlaşdırılmayan sarsıntılar və siyasi münaqişələrin ehtimalı bir o qədər artır.

Sosial-siyasi qanunların təsir və istifadəsi mexanizmləri birbirindən fərqlidir, lakin həmin fərqi meyar və nisbiliyini dəqiq bilmək lazımdır. Qanunların təsir mexanizmi obyektivdir və insanların o barədə məlumatlarının olub-olmamasından, ondan istifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq həmişə işləyir. Qanunların istifadəsi mexanizmi isə əsasən subyektiv faktora aiddir, çünki qanunların istifadəsi – biliklərin, onların ma-

hiyyəti və təsir mexanizminin şüurlu şəkildə tətbiqi, qanunların tələblərinə uyğun olan fəaliyyətdir.

Qanunları dərk və tətbiq etdikcə onların istifadə mexanizmi tədricən təsir mexanizminə çevrilir.

Qanunların təsir və istifadə mexanizmi aşağıdakı əsas hissələrdən toplanır:

- dərk edilmiş qanunlara əsaslanan siyasətin hazırlanması;
- planlaşdırma və proqnozlaşdırma;
- ziddiyyətlərin aydınlaşdırılması və həll edilməsi;
- qanunların tələblərinin həyata keçirilməsi və ziddiyyətlərin həlli üçün insanların cəlb edilməsi, aktivləşdirilməsi və təşkili;
- qanun tələblərinin həyata keçirilməsinin müxtəlif konkret forma və metodlarından istifadə.

Proqnozlaşdırma məqsədin qoyulmasını, informasiyanın əldə edilməsi, işlənməsi, qiymətləndirilməsi və təhlilini, proqnozun perspektivlərinin dəqiqləşdirilməsi və həyata keçməsi ehtimalının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan çox pilləli elmi-tədqiqat prosesidir. Siyasi proqnozlaşdırmanın səmərəliliyi yalnız ən son informasiya nəzərə alınaraq, proqnozlarda daim düzəlişlər etmək şərtilə mümkündür. Məhz bu səbəbdən zamanın tələbləri belədir: siyasi rəhbər geniş məlumatlı, uzaqgörən, fərasətli və hər addımında ehtiyatlı olmalıdır.

§ 3. Siyasi proqnozlaşdırmanın prinsip və metodları

İdarəetmənin son dərəcə əhəmiyyətli elementi olan siyasi proqnozlaşdırma siyasi inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, siyasi həyatın müxtəlif sahələri arasındakı mürəkkəb daxili və xarici əlaqə və asılılıqların tam cəmini əks etdirir. Siyasi proqnozlaşdırma **alternativlik, sistemlilik, arasıkəsilməzlik (mütəmaddilik) və verifikasiya (yoxlanılma)** prinsiplərinə əsaslanır.

Alternativlik prinsipi. Alternativlərin qurulmasının, yəni siyasi münasibətlərin mümkün olan inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsinin labüdlüyü həmişə formalaşmış proses və

təmayüllərin imitasiyasından onların gələcəyinin öncədən görməsinə keçərək baş verir. Alternativlik siyasi hadisələrin inkişafının keyfiyyətə fərqlənən variantlarının mümkünlüyü ilə bağlıdır. Alternativlik prinsipinin praktiki realizasiyasının əsas məqsədi həyata keçirilə biləcək variantları hazırkı və gözlənilən şəraitdə həyata keçirilə biləcək variantlardan ayırmaqdır.

Proqnozlaşdırmanın sistemlilik prinsipi o deməkdir ki, bir tərəfdən siyasət vahid bir obyekt kimi təhlil edilir, digər tərəfdən isə proqnozlaşdırmanın nisbətən müstəqil istiqamətlərinin (bloklarının) cəmi kimi baxılır.

Sistemli yanaşma proqnozun müəyyən iyerarxiya və ardıcılıqla xarakterizə olunan metod və modellər sisteminin əsasında qurulmasını nəzərdə tutur. Siyasət sahəsində proqnozlaşdırmanın metod və modellərinin sistemliliyi deyiləndə onların cəmi nəzərdə tutulur. Sistemlilik siyasi həyatın hər istiqamətinə dair uzlaşdırılmış və ziddiyyətsiz proqnozun işlənilməsinə imkan yaradır.

Proqnozlaşdırmanın arasıkəsilməzlik (mütəmadəlilik) prinsipi. Bu prinsipin əsas tələbi onun adından irəli gəlir. Layihəni işləyib hazırlayan subyektin vəzifəsinə hər yeni informasiyanın daxil olması ilə bərabər, proqnoz işləmələrin mütəmadə korrektirovkası daxildir.

Verifikasiya (yoxlanılma) prinsipi işlənilib hazırlanan proqnozun doğruluğunun və dəqiqliyinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənib. Verifikasiya birbaşa, dolay, təkrarlanan, konsekvənt (ardıcıl) və s. ola bilər.

Proqnozlaşdırma prinsipləri elmi-proqnostik tədqiqatların konkret metodlarının vasitəsilə gerçəkləşir. Müəkkəb sosial-siyasi təzahürlərin öyrənilməsi bunun üçün lazım olan elmi metodların müəkkəb xarakterini şərtləndirir. Bu vaxta kimi təxminən 200-ə yaxın həm ümumi xarakter daşıyan, həm də müəyyən sahələrdə istifadə edilən proqnozlaşdırma metodu formalaşib. Əsas məsələ hər metodun mümkün olan istifadə sahəsini müəyyənləşdirməkdən və konkret halda ən optimal metodu seçməkdən ibarətdir. Bunların bəzilərinə diqqət yetirək.

Kollektiv ekspert qiymətləndirmə metodu. Bu metodun mahiyyəti xarici, ya daxili siyasətin, yaxud onun konkret səhələrinin perspektiv istiqamətlərinə dair əvvəlcə ayrı-ayrı mütəxəssislərin söylədikləri mülahizələr əsasında ekspertlərin razılaştırılmış rəyinin müəyyənləşdirilməsindən, habelə, başqa metodlarla (məsələn, eksperimentlə) aydınlaşdırılmayan siyasi münasibətlərin inkişaf aspektlərinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Kollektiv ekspert qiymətləndirmə metodu dörd əməliyyat nəzərdə tutur:

- ekspert qiymətləndirmə keçirilməsinin təşkili üçün işçi qrupları yaradılır. Onların funksiyasına sorğunun aparılması, materialların işlənməsi və kollektiv ekspert qiymətləndirilmə nəticələrinin təhlili daxildir. İşçi qrupu ekspertləri təyin edir. Onlar isə daxili və xarici siyasətin bu və ya digər istiqamətlərinə dair qoyulmuş suallara cavab verirlər;

- ekspert sorğusunu təşkil etməzdən əvvəl siyasi proseslərin inkişafının əsas istiqamətlərini dəqiqləşdirmək və baş məqsədi, əsas məqsədləri və onlara nail olma vasitələrini əks etdirən planı tərtib etmək lazımdır. Habelə ekspertlər üçün müəyyən struktur-iyerarxik sxemlə suallar tərtib edilməlidir (geniş suallardan konkret, dar suallara qədər, çətin suallardan sadə suallara qədər);

- ekspert sorğusunun gedişində sualların birmənalı başa düşülməsi, habelə ekspertlərin fikir müstəqilliyi təmin edilməlidir;

- ümumiləşdirilmiş rəyi və ekspertlərin fərdi qiymətləndirilmələrinin razılaştırılması səviyyəsini xarakterizə edən ümumi ekspert qiymətləndirmə materiallarının işlənməsi keçirilir.

Son qiymətləndirmə ya orta rəy, ya da bütün ekspertlərin qiymətləndirilməsinin orta riyazi qiyməti kimi müəyyənləşdirilir.

“Beyin hücumu” metodu – ideyanın kollektiv yaradılması (generasiyası) gələcəyin tədqiqində geniş istifadə edilən metoddur. Onun mahiyyəti problem situasiyanın “beyin hücu-

mu” zamanı mütəxəssislərin yaradıcı potensialının aktuallaşmasından ibarətdir. “Beyin hücumu” prosesində əvvəlcə ideyaların generasiyası, sonra həmin ideyaların tənqidi və əks-ideyaların qısa və dürüst ifadə edilməsi baş verir.

Bu metodla aparılan işi altı mərhələyə bölmək olar:

birinci mərhələ – “beyin hücumu” iştirakçıları qrupunun formalaşdırılmasıdır (15 nəfərdən artıq olmamaq şərtilə). Qrupa yalnız yüksək ümumi erudisiya və problem situasiyanın mahiyyətini dərk edən mütəxəssislər cəlb edilməlidir;

ikinci mərhələ – “beyin hücumu” iştirakçılarının problemlə bağlı qeydlərinin tərtib edilməsidir. Həmin qeydlərə həm “beyin hücumu” metodunun, həm də problem situasiyanın təsviri daxildir;

üçüncü mərhələ – ideyaların generasiyasıdır. Əvvəlcə aparıcı problemlə bağlı qeydlərin məzmununu açıqlayır, sonra iştirakçıların diqqətinə “beyin hücumu”nun keçirilməsi qaydalarını çatdırır: mülahizələr aydın və yığcam olmalı, əvvəlki çıxışlar tənqid atəşinə tutulmamalıdır (hər kəs yalnız öz fikrini söyləyir), dəfələrlə ardıcıl çıxış etməyə və əvvəlcədən iştirakçılar tərəfindən hazırlanmış ideyalar siyahısını oxumağa icazə verilmir.

Aparıcının əsas vəzifəsi problem situasiya ilə bağlı mülahizələrin söylənilməsini həvəsləndirməkdir. O, əsas qaydaya riayət etməlidir: irəli sürülən heç bir ideyanı yalançı elan etməmək, onu pisləməmək, hətta cəfəng görünən hansısa ideyanın belə tədqiqini dayandırmamaq.

Adətən söylənilən ideyalar maqnitofona (diktofona) yazılır və sonrakı mərhələ üçün saxlanılır. Bu mərhələnin müddəti bir saata qədərdir;

dördüncü mərhələ – ideyaların təhlil qrupu tərəfindən sistemləşdirilməsidir;

beşinci mərhələ – sistemləşdirilmiş ideyaların dağıdılmasıdır. Hər bir ideya, sayı 25-30 nəfərə çatdırılmış “beyin hücumu” iştirakçıları tərəfindən tənqid atəşinə tutulur. Bu mərhələnin əsas qaydası sistemləşdirilmiş ideyaların hər birini yalnız

onun gerçəkləşməsi yolunda duran maneələr nöqtəyi-nəzərindən təhlil etməkdir, yəni iştirakçılar ideyanı rədd etmir, amma bu ideyanı təkzib edən dəlilləri irəli sürürlər. Bu mərhələnin müddəti iki saata qədərdir;

altıncı mərhələ – tənqidi qeydlərin qiymətləndirilməsi və praktiki baxımdan istifadəsi mümkün olan ideyaların siyahısının tərtib edilməsi ilə bağlıdır.

“Delfi” metodu. Bu metod ekspertlərin adi qrup qarşılıqlı təsiri metodlarından üç xüsusiyyətlə fərqlənir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Ekspertlərin anonimliyi;
2. Sorğuların əvvəlki turunun nəticələrinin istifadəsi;
3. Qrup cavabların statistik xarakteristikası.

Ssenarilərin qurulması metodu. Proqnozlaşdırma üzrə tanınmış avstriyalı mütəxəssis E.Yançın sözlərinə görə ssenarilərin qurulması hadisələrin məntiqi ardıcılığını müəyyənləşdirən elə bir metoddur ki, onun köməkliyi ilə mövcud (yaxud hansısa başqa verilən) situasiyanın gələcək vəziyyətinə qədər mümkün olan inkişafı addımbaaddım göstərilə bilsin. Ssenari işlənildikdən tədqiqatçı bütün xırda detallara diqqət yetirməlidir. Ssenari elə yazılmalıdır ki, onunla tanışlıqdan sonra aparılan işin əsas məqsədi tam aydın olsun (proqnozlaşdırılan dövr üçün siyasi məqsədlər nöqtəyi-nəzərindən).

Proqnozlaşdırma metodlarından ən geniş yayılmış və dərinlən öyrənilərək işlənmiş **ekstrapolyasiya**¹ metodudur. Siyasi hadisələr üçün zaman baxımından ekstrapolyasiya həddi təxminən 5-10 ilə bərabərdir. Proqnozlaşdırmada ciddi səhvlərdən qaçmaq məqsədilə mürəkkəb ekstrapolyasiyadan istifadə edilir. Mürəkkəb ekstrapolyasiya müasir riyaziyyat və kibernetika ehtiyatının kombinasiyasından ibarətdir.

Hansısa proses, hadisə və təzahürlərin təsviri üçün gərəkli olan **modelləşdirmə metodu** da geniş yayılmışdır. Bu elə me-

¹ Ekstrapolyasiya - müəyyən bir sahəyə (dövrə) aid olan məfhumların (hadisələrin) başqa bir sahəyə (dövrə) şamil edilməsi.

toddur ki, onun köməkliyi ilə obyektler özləri yox, onların modelləri öyrənilir. Bununla əlaqədar modelləşdirmə metodu əsasında əldə edilən biliklər tam həqiqi ola bilməz, yeni tədqiqatın obyektini və onun modeli arasında qəti analogiyaya nail olmaq mümkün deyil. Metoddan istifadə edərək onu da nəzərə almaq lazımdır ki, analogi, lakin müxtəlif tarixi şəraitdə baş verən hadisələr bir-birindən tamamilə fərqlənən nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bütövlükdə, obyektin ilkin öyrənilməsi və onun əsas xarakteristikalarının ayrılması əsasında modelin yaradılması, modelin eksperimental və nəzəri təhlili, nəticələrin obyektin keyfiyyətlərlə tutuşdurulması, modelin təshih edilməsi modelləşdirmə metodunun məzmununu təşkil edir.

SON SÖZ

İnsanlar heç vaxt siyasi biliklərə biganə qalmamışlar. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr və proseslər bilavasitə insanların həyatında bu və ya digər dərəcədə özünü büruzə verdiyinə, həyat və məişətlərinin qurulmasına təsir göstərdiyinə görə onlar bütün dövrlərdə cəmiyyətdə mövcud siyasətlə maraqlanmış, çox vaxt onun iştirakçısına çevrilmiş, bir sözlə, siyasi həyatdan, siyasətdən kənar qalmamışlar.

Bəşəriyyətə böyük dahilər, filosoflar vermiş qədim Yunanıstanın siyasi xadimi Perikl insanların məhz bu fəaliyyətini müşahidə edərək demişdir: “Siyasət haqqında hamı mühakimə yürüdə bilər, lakin onu bəzi adamlar yaradır”.

Siyasət elmi çox böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Onun tarixən formalaşma yollarını, insanların həyatında oynadığı rolunu, mahiyyətini və inkişaf xüsusiyyətlərini, bir elm olmaq etibarilə metodologiyasını öyrənərək araşdırmaq və bu sahə ilə bilavasitə məşğul olan kadrlara çatdırmaq, onların dünyagörüşünü zənginləşdirmək çox vacib və vaxtı çatmış mühüm amillərdən biridir. Siyasi elm yaranandan bəri ayrı-ayrı xalqların görkəmli alimləri bu sahədə geniş fəaliyyət göstərmiş, bu elmin müxtəlif problemləri ətrafında maraqlı mühakimələr irəli sürmüş, ümumiləşdirmələr etmiş, insanlığı düşündürən dəyərlili tədqiqatlar aparmışlar. Lakin çox təəssüf ki, indiyə qədər ölkəmizdə mövcud siyasi elmin tarixini, inkişaf meyllərini, bugünkü vəziyyətini öyrənən, tədqiq edən, siyasi elmin mahiyyətini aydınlaşdırmaq istəyən oxucuya, mütəxəssisə düzgün istiqamət verən tədqiqat əsəri, yaxud dərslik, dərs vəsaiti ya-

zılmamışdır. Son vaxtlar Azərbaycanda bir neçə “Politologiya” dərslisinin işıq üzü görməsi bu boşluğu qismən doldursa da, bütövlükdə siyasi elmin tarixi inkişaf yolunun kompleks halda araşdırılması öz tədqiqatçısının yolunu gözləyirdi.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, tanınmış alim və ziyalı Nigar Ələkbərova belə bir ağır vəzifəni öz üzərinə götürərək siyasi elmin tarixi və metodologiyasını araşdırmış və maraqlı bir dərslük yazmışdır. Ali məktəbin magistratura pilləsi üçün hazırlanmış bu dərslük alimin bir neçə illik gərgin əməyinin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Respublikamızda ilk dəfə olaraq belə adda dərslükün yazılması və nəşri, Azərbaycanda siyasi elmin tədqiqi sahəsində mühüm nailiyyət sayıla bilər. Doğrudur, son illərdə bəzi Azərbaycan alimlərinin siyasi elmin müxtəlif mövzuları ətrafında tədqiqat aparmaları elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Məsələn, professor Yusif Rüstəmovun “Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi” dərslisi, fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Məcid Əfəndiyevin “Siyasi elmin problemləri”, “Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi”, “Sosiologiyanın nəzəri problemləri” kitabları, habelə başqa tədqiqatçıların siyasi elmin bu və ya digər problemləri ilə bağlı yazdıqları əsərlər Azərbaycanda siyasi elmin tədqiqinə böyük marağın daha da artdığını göstərir. Amma, etiraf etməliyik ki, Nigar Ələkbərovanın oxuculara təqdim etdiyi “Siyasi elmin tarixi və metodologiyası” dərslisi həm mahiyyətinə, həm də tədqiqat obyektinə görə həmin əsərlərdən fərqlənir. Müəllif qarşısına həqiqətən çox ağır bir vəzifə qoymuşdur. Adətən bu qəbildən olan dərslüklər böyük müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılır. Lakin nəzərə alsaq ki, müəllif artıq bir neçə ildir Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında magistrantlara məhz bu fənni tədris edir, bu fənnin proqramını hazırlayıb çap etdirmişdir, onda N. Ələkbərovanın bu istiqamətdə ardıcıl tədqiqat apararaq belə bir dərslisi yazıb mütəxəssis kadrlara çatdırması heç də təəccüb doğurmamalıdır. Dərslisi oxuduqca müəllifin öz tədqiqat obyektini dərinləndirən

mənimsəməsini, onun geniş elmi dünyagörüşünü, Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan siyasətşünaslıq elmimizə bəxş etdiyi mühüm töhfəni yüksək qiymətləndiririk. Bu dərslik vasitəsilə dünya siyasətçilərinin, politoloqların son yüz il ərzində siyasət elminə verdikləri dəyərli əsərlərin məzmunu və mahiyyəti ilə tanış olaraq, bir tədqiqatçı-alim kimi N. Ələkbərovanın fəaliyyətini təqdirəlayiq hesab edirik.

Yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmış bu dərslik ilk təşəbbüs kimi müasir siyasi elmin nəzəri-metodoloji problemlərini, siyasi elmin paradixmalarını özündə əks etdirir. Müəllif bu fəsillər daxilində qısa şəkildə siyasi elmin başlıca xüsusiyyətlərinə toxunur, politologiyanın funksiyalarını nəzərdən keçirir, siyasi elmdə metodologiya və metodların əhəmiyyətinə, fəaliyyət dairəsinə öz münasibətini bildirir. Bu metodların hər biri ayrılıqda müasir siyasi elmin inkişafı mövqeyindən təhlil olunur.

Dərslikdə teoloji, naturalistik və sosiosentrik paradixmaların siyasi elmdə fundamental əhəmiyyət kəsb etməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Həmin paradixmalar cəmiyyətdə geniş yayılmış nəzəriyyələr əsasında mövcuddur.

Müəllifin fikrincə, siyasi elm bir neçə mərhələ keçmişdir. Lakin bu mərhələlər arasında XIX əsrin sonu və XX əsr xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Dərslikdə qeyd olunan məsələləri ətraflı şərh edən müəllif xüsusilə XX əsrin 40–80-ci illəri, həmçinin XX əsrin 90-cı illəri və XXI əsrin əvvəllərində siyasi elmin inkişaf istiqamətləri üzərində ayrıca dayanır. Tədqiqatçı alimin burada müasir Qərb politologiyasının inkişafı ilə bağlı fikirləri böyük maraq doğurur.

Dərslikdə “Müasir dövrün əsas milli siyasi elm məktəbləri” fəslinin verilməsi onun elmi əhəmiyyətini xeyli artırır. Magistrantlar, eləcə də siyasi elmin inkişafı ilə maraqlananlar ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya və Azərbaycanda müasir siyasi elm məktəbləri və siyasi elmin inkişaf xüsusiyyətlə-

ri ilə tanış olacaqlar. Son yüz il ərzində adları çəkilən bu ölkələrdə siyasi elmin inkişafı tarixinin ardıcıl izlənməsi və müasir Azərbaycan oxucusuna çatdırılması təqdirəlayiq bir hadisədir. Müəllifin xarici dilləri mükəmməl bilməsi ona Avropada, eləcə də ABŞ-da siyasi elmin inkişafı tarixini ardıcıl öyrənməyə imkan vermişdir. Dərsləkdə Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası, tətbiqi politologiya, yeni informasiya texnologiyaları və siyasət, siyasi proqnozlaşdırma problemlərinin araşdırılması da həmçinin diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Oxucular bu fəsillərdə müasir mərhələdə siyasi elmin müxtəlif problemləri ilə əlaqədar maraqlı fikirlər və məlumatlarla qarşılaşacaqlar.

Dərsləyin elmi redaktoru kimi biz belə hesab edirik ki, professor Nigar Ələkbərovanın böyük elmi zəhməti hesabına oxuculara təqdim olunan **“Siyasi elmin tarixi və metodologiyası”** dərsləyi bütövlükdə respublikamızda siyasi elmin inkişafına böyük təkan verəcək, aspirantların, magistr kadrlarının, tələbələrin siyasi biliklərə yiyələnməsində mühüm rol oynayacaqdır.

*Vəli HƏBİBOĞLU,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor.*

TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. *H.Əliyev*. Minilliklərin qovuşuğunda. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. B., 2001.
2. *H.Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir. Cild I-VIII. B., 1995–1998.
3. *H.Əliyev*. Müstəqillik yolu. B., 1997.
4. *Ağaoğlu Əhməd*. Sərbəst insanlar ölkəsində. B., 2001.
5. Azərbaycan Parlamenti, müsəlman dünyasında ilk parlament. B., 1998.
6. Azərbaycan Respublikası 1991–2001. B., 2001.
7. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya (2003–2012-ci illər).
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I-II cild. B., 1998.
9. *Əfəndiyev Məcid*. Siyasi elmin problemləri. B., 1998.
10. *Mehdiyev R.* Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. B., 2001.
11. *Məmmədzadə Mirzə Bala*. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992.
12. *Nərimanov N.N.* Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. İ.V.Stalinə məktub. B., 1992.
13. *Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycan cümhuriyyəti. B., 1990.
14. *Rəsulzadə M.Ə.* Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991.
15. *Rüstəmov Y.* Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. B., 2000.
16. *Sanisteban L.S.* Siyasət elminin əsasları. B., 1994.

17. *Hüseynzadə Əli Bəy*. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. B., 1996.
18. *Hüseynzadə Əli Bəy*. Siyasəti-fürusət. B., 1994.
19. *Hüseynzadə Əli Bəy*. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997.
20. *Şirəliyev H., Əhmədov Ə.*, Politologiya. Dərslik. B., 1997.

Rus dilində

1. *Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.* Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. Учебное пособие для студентов-политологов. М., 2002.
2. Антология мировой политической мысли в пяти томах. Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М., 1997; Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. М., 1997.
3. *Аренд Х.* Истоки тоталитаризма. М., 1996.
4. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. М., 1993.
5. *Бестужев-Лада И.В.* Поисковое прогнозирование. М., 1984.
6. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. М., 1998.
7. *Боббио Н.* Интеллектуалы и власть // Вопросы философии. 1992, № 8.
8. XVIII Всемирный Конгресс Международной ассоциации политической науки // Полис. 2000, № 6.
9. *Гаджиев К.С.* Политическая наука. М., 1995.
10. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. М., 1969.
11. *Доган М., Пеласси Д.* Сравнительная политическая социология. М.; ИСПИ РАН, 1994.
12. *Дудченко В.С.* Информационные технологии. М., МГСУ, 1996.
13. *Задорин И.* Экспертный сценарно-прогностический мониторинг: методологические основания // Вопросы социологии. 1994, № 5.
14. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. 1997, № 4.
15. Интернет для служащих государственных организаций и коммерческих фирм. Учебное пособие. Под общей ред. Л.Д.Реймана. М., 2001.

16. Информатика. Базовый курс. Учебник для вузов. Под ред. С.В.Симоновича. С-Пб., 2002.
17. Информационные технологии управления. Учебное пособие. М., 2001.
18. *Краснов Б.И.* Политическое прогнозирование. //Социально-политический журнал. 1995.
19. *Лиотар Ж.Ф.* Ответ на вопрос: что такое постмодерн. //Ежегодник лаборатории постклассических исследований Института философии РАН. М., 1994.
20. *Мангейм Дж. Б., Рич Р.К.* Политология. Методы исследования. М., 1997.
21. Математические модели и методы в социальных науках. М., Сборник МГСУ. 1994.
22. *Наджафов Э.А.* Социально-политические взгляды Алибея Гусейнзаде. // "Sosial bilgiler". 2000, № 1.
23. *Никитина А.* О том, "как возможна" наука политология (становление и основные методологические проблемы) // Полис. 1998, № 3.
24. Новая индустриальная волна на Западе. Антология. М., 1999.
25. Общая и прикладная политология. М., 1997.
26. *Панарин А.С.* Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. М., 1999.
27. Политическая наука: новые направления. Пер. с англ. *М.Гурвица, А.Демчука, Т.Якушевой.* Науч. ред. *Е.Б.Шестопал.* М., 1999.
28. Политологический словарь. В двух частях. М., 1994.
29. Политология вчера и сегодня. М., 1990.
30. Политология (70–80-е гг.). М., 1993.
31. Политология: Практикум. Под ред. А.В.Миронова. М., 1993.
32. Политология. Учебное пособие. Общ. редакция Д.С.Клементьева. М., 1997.
33. Политология. Учебное пособие для вузов. Составитель и ответственный редактор А.А. *Радугин.* М., 1997.
34. Политология. Энциклопедический словарь. Общ.ред. и сост. Ю.И.Аверьянов. М., 1993.
35. *Поннер К.* Открытое общество и его враги. М., 1992.
36. *Поннер К.* Нищета историцизма. М., 1993.

37. Прикладная политология // Сборник учебно-методических материалов. Под ред. Б.И. Краснова. М., МГСУ, 1996.
38. Рабочая книга по прогнозированию. М., 1982.
39. *Рзаев А.* История политических и правовых учений в Азербайджане. От истоков до XX века. Б., 2000.
40. Современная буржуазная политология: основные тенденции развития. М., 1992.
41. *Соловьев А.И.* Политология. Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов вузов. М., 2000.
42. Теория и история феминизма. Учебное пособие. Харьков, 1996.
43. *Фавр П.* Политическая наука во Франции // Полис. 1996, № 6.
44. Феминизм. Восток, Запад, Россия. М., 1993.
45. Феминизм: проза, мемуары, письма, эссе. Пер. с англ. М., 1992.
46. Феминистская теория и практика. Восток-Запад. С-Пб., 1996.
47. *Хайек Ф.* Общество свободных. Сдерживание власти и развенчание // Открытая политика. 1995, № 8.
48. *Чумиков А.Н.* Креативные технологии паблик рилейшнз. М., 1998.
49. *Шабров О.Ф., Анохин М.Г., Дзлиев М.И.* и др. Компьютерное моделирование социально-политических процессов. М., 1984.
50. *Эванс С.* Рожденная для свободы. Пер. с англ. М., 1993.
51. *Яковлев И.Г.* Информационно-аналитические технологии и политическое консультирование // Полис. 1998, № 2.

İngilis dilində

1. *Abramson P.R., Inglehart R.* Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies – “British Journal of Political Science”, 1992, № 22.
2. *Achen C.H.* Towards theories of data: The state of political methodology // Political Science: The State of the Discipline / Ed. by A. Finifter. Washington (D.C.): American Political Science Association, 1983. P. 69-94.

3. *Almond G.A., Verba S.* The civil culture. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1963.
4. *Almond G.* The return to state // *American Political Science Review*. 1988. Vol 82.
5. *Arendt H.* What is Freedom? // *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York. 1993.
6. *Attali J.* The krash of Western civilization. *The Limits of Markets and Democracy*. *Forein Policy*. Simmer, 1997.
7. *Bartels L.M., Brady H.E.* The state of quantitative political methodology // *Political Science: The State of the Discipline II* / Ed. by A. Finifter. Washington (D.C.): American Political Science Association, 1993.
8. *Becker Th.* Teledemocracy. Bringing power back to people // *Futurist*. – Wash. 1981. Vol 15, № 6. P.3-9.
9. *Brody R. A., Brownstein C.N.* Eksperimentation and simulanion // *Handbook of Political Science* / Ed. by F.I. Greenstein, N.W. Polsby. Reading (Mass.) Addison-Wesley, 1975. Vol. VII.
10. *Bull H.* The Anarchial Society: A Study of Order in World Politics. N.Y., 1995.
11. *Castles F.G., Merrill V.* Towards a general model of public policy outcomes // *Journal of Theoretical Politics*. 1989. Vol.1.
12. *Castles F.G.* (ed) *The comparative history of public policy*. Oxford: Polity Press, 1989.
13. *Dahl R.A.* Dilemmas of pluralist democracy. New Haven (Conn.): Yale University Press, 1982.
14. *Easton D.* Political Science in United States, Past and Present // *International Political Science Review*, 1985, № 1.
15. *Easton D.* The analysis of political structure. New York: Routledge, 1990.
16. *Easton D.* The political system. New York: Knopf, 1953.
17. *Ekstein H.A.* Perspective on comparative politics, past and present // *Comparative politics*. Ed. by H. Ekstein, D.E. Apter. New York: Free Press, 1963.
18. *Gibbins J., Reimer B.* The Politics of Postmodernity. London – Thousands Oaks – New Dehli, 1999.
19. *Grant R., Newland K.* (eds.) *Gender and international relations*. Bloominqton: Indiana University Press, 1991.

20. *Haraway D.* Situated knowledges: The science questions in feminizm and privilege of partual perspektive // *Feminist Studies*. 1988. Vol. 14.
21. *Harvey D.* *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, 1994.
22. *Huntington S.* *The third wave: Democratization in the 20-th century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
23. *Inglehart R.* *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
24. *Indlehart R.* *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
25. *Kinq G.* *Unifying political methodology: The likelihood theory of statistical inference*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
26. *Lasswell H.D.* *Politics: Who gets what, when and how*. New York: Mc Grow-Hill, 1936.
27. *Lasswell H.D.* *Propaqanda technique in the world war*. New York: Knopf, 1927.
28. *Lasswell H.D.* *Psychopathology and politics*. Chicaqo: University of Chicaqo Press, 1930.
29. *Lasswell H.D.* *Wored politics and personal insecurity*. New York: Mc Grow-Hill, 1935.
30. *Lipset S.M.* *The social requisites of democracy revisited // American Sociological Review*. 1994. Vol. 59.
31. *March J.G., Olsen J.P.* *Rediscovering institutionalizm: Orqanizational factors in political life // American Political Science Reviw*. 1984. Vol 78.
32. *March J.G.* *Decisions and organizations*. New York: Blackwell, 1988.
33. *March J.G., Simon H.A.* *Organizations*. New York: Wiley, 1958.
34. *Merriam Ç.E.* *New aspects of politics*. Chicaqo: University of Chicaqo Press, 1925.
35. *Morgenthau H.J.* *Politics among Nations*. 4-th Ed. New York, 1967.
36. *Nelson B.J. Chowdhury N.* (eds.). *Women and politics world-wide*. New Haven (Conn): Yale University Press, 1994.

37. *Putnam R.* Making democracy work. Princeton: Princeton University Press, 1993.

38. *Sartori G.* Theory of democracy revisited. 2 vols. Chatham (N. J.): Chatham House, 1987.

39. *Schmitter F., O'Donnell G., Whitehead L.* Transition from authoritarian rule. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press, 1986.

40. *Shanley M.L. Pateman C.* (eds.) Feminist interpretations and political theory. University Park (Penn): Penn State Press, 1991.

41. *Steinmo S., Thelen K.* Historical institutionalism in comparative politics. New York: Cambridge University Press, 1992.

42. *Weaver R.K., Rockman B.A.* (eds.). Do institutions matter? Washington (D.C.): Brookings Institution, 1993.

43. *White S.* Political theory and postmodernism. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

44. World Development Report, 1993. New York: Oxford University Press, 1993.

DƏRSLİYİN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz 3

I Bölmə

ÜMUMİ POLİTOLOGİYA SİYASİ ELMİN NƏZƏRİ SƏVİYYƏSİ KİMİ

I Fəsil. Müasir siyasi elmin nəzəri-metodoloji problemləri	
§ 1. Siyasi elmin başlıca xüsusiyyətləri	5
§ 2. Siyasi elmdə metodologiya və metodlar	13
II Fəsil. Siyasi elmin əsas paradıqları	
§ 1. Teoloji paradıqma.....	25
§ 2. Naturalistik paradıqma	26
§ 3. Sosiosentrik paradıqma.....	30
III Fəsil. Siyasi elmin tarixi	
§ 1. Siyasi elmin birinci inkişaf mərhələsi	36
§ 2. Siyasi elmin ikinci inkişaf mərhələsi.....	45
§ 3. Siyasi elmin üçüncü inkişaf mərhələsi:	
1 hissə. XIX əsrin sonu-XX əsrin	
ilk onilliklərində siyasi elmin inkişafı	64
2 hissə. XX əsrin 40-80-ci illərində	
siyasi elmin xüsusiyyətləri.....	73
3 hissə. XX əsrin 90-cı illəri-XXI əsrin	
başlanğıcında siyasi elmin inkişafı.....	99
IV Fəsil. Müasir dövrün əsas milli siyasi elm məktəbləri	
§ 1. ABŞ-ın siyasi elm məktəbi	121
§ 2. Böyük Britaniyanın siyasi elm məktəbi.....	132
§ 3. Almaniyanın siyasi elm məktəbi	138
§ 4. Fransa siyasi elm məktəbi	143
§ 5. İtaliya siyasi elm məktəbi	149
§ 6. İspaniya siyasi elm məktəbi.....	153
§ 7. Rusiyada siyasi elm məktəbinin formalaşması	155
§ 8. Azərbaycanda müasir tipli siyasi elmin inkişaf	
xüsusiyyətləri və milli siyasi	
elm məktəbinin formalaşması	160

V Fəsil. Siyasi Elmin Beynəlxalq Assosiasiyası

- § 1. SEBA-nın XVII Ümumdünya Konqresi.....175
- § 2. SEBA-nın XVIII Ümumdünya Konqresi 178
- § 3. SEBA-nın XIX Ümumdünya Konqresi 183

II Bölmə

TƏTBİQİ POLİTOLOGİYA SİYASİ ELMİN EMPIRİK SƏVİYYƏSİ KİMİ

I Fəsil. Tətbiqi xarakter daşıyan politoloji tədqiqatların xüsusiyyətləri və metodologiyası

- § 1. Tətbiqi politologiyanın predmeti və spesifikasiyası....186
- § 2. Siyasi texnologiyalar.....190
- § 3. Siyasi təhlil, onun mərhələləri və metodları.....192

II Fəsil. Yeni informasiya texnologiyaları və siyasət

- § 1. Yeni informasiya texnologiyalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri və üç sosial-siyasi səmərəsi.....197
- § 2. Azərbaycan Respublikasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının hazırkı vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.....203
- § 3. Təbliğat-təşviqat və marketing tipli texnologiyalar 206
- § 4. Pablik rileyşnz 207
- § 5. Siyasi reklam 209
- § 6. Siyasətdə və politologiyada kompüter texnologiyaları 210

III Fəsil. Siyasi proqnozlaşdırma

- § 1. Siyasi proqnozlaşdırmanın məzmunu və mahiyyəti.....216
- § 2. Siyasi proqnozlaşdırmanın obyektiv əsasları və şərtləri 219
- § 3. Siyasi proqnozlaşdırmanın prinsip və metodları 221
- Son söz** 227
- Təvsiyə edilən ədəbiyyat siyahısı** 231
- Dərslərin içindəkilər** 238

NİGAR ƏLƏKBƏROVA
SİYASİ ELMİN TARİXİ VƏ METODOLOGİYASI
DƏRSLİK

Nəşriyyat redaktorları
Varis Yolçiyev, Sevda Ağababayeva

Texniki redaktor
Elmira Tağıyeva

Səhifələrin kompüter tərtibatı
Salavat Məmmədov

Üz qabığının bədii tərtibatı
Nazim Rzaquliyev

Çapa imzalanmışdır 24.12.2004. Kağız formatı 60x90 1/16.
Şerti çap vərəqi 15,0. Uçot-nəşr vərəqi 13,42. Tirajı 500. Sifariş 3900

“Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
Az1073 Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.
Tel.: (99 412) 438 00 10. Fax: (99 412) 498 97 75.
E-mail: azerbneshr@azerin.com